

Віталій ЩЕРБАК
УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО: формування соціального стану
Друга половина XV — середина XVII ст.

Щербак В. О.

Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.— К.: Видавничий дім "KM Academia", 2000.— 300 с.: іл.

ISBN 966-518-077-0

У монографії досліджується проблема формування українського козацтва як соціального стану. Аналізуються правові, економічні та духовні основи становлення козацької верстви. Конкретизовано етнічний склад та чисельність козацтва напередодні Національно-визвольної війни, висвітлено процес долучення його світоглядних засад до генези національної свідомості українців.

Видання адресовано науковцям, викладачам і студентам вузів, усім, хто цікавиться історичним минулим України.

ЩЕРБАК Віталій Олексійович — доктор історичних наук, професор Національного університету "Києво-Могилянська академія".
КИЇВ — 2000

ПЕРЕДМОВА

Розділ 1. ГЕНЕЗА І СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА В УКРАЇНІ

- 1.1. Історичні передумови та причини виникнення
- 1.2. Джерела формування українського козацтва
- 1.3. Запорозька Січ як центр організації й консолідації козацтва

Розділ 2. ФОРМУВАННЯ СТАНОВИХ ОЗНАК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

- 2.1. Реєстрові козаки на державній службі

2.2. Становлення козацького землеволодіння

2.3. Витоки козацького права

Розділ 3. СОЦІАЛЬНЕ ОБЛИЧЧЯ КОЗАЦТВА

3.1. Чисельність, особовий та етнічний склад запорожців і реєстровців

3.2. Риси соціального обличчя козацької верхівки

3.3. Рядове козацтво: характер занять, здобуття і відстоювання станових прав

Розділ 4. ПРАВОВЕ УТВЕРДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ

4.1. Взаємовідносини козацтва з іншими соціальними верствами, королівською та місцевою владою

4.2. Шляхи та основні етапи формування козацького стану

4.3. Перетворення козацької старшини в окремий соціальний прошарок

Розділ 5. ЗАРОДЖЕННЯ СТАНОВОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

5.1. Чинники становлення самосвідомості

5.2. Українське козацтво і православ'я

5.3. Козацтво — авангард національно-визвольного руху в Україні

ВИСНОВКИ

ПЕРЕДМОВА

У багатовіковій історії України важливе місце належить козацтву. За слушним висловом В. Б. Антоновича в ньому найвиразніше і найяскравіше визначилася "провідна ідея, що виявляла собою жадання народу", основою якої був принцип демократизму і рівного політичного права для кожної особистості¹. Ці засади простежуються на прикладі діяльності козацтва в різних сферах суспільного життя. Так, освоюючи степові простори, козаки, всупереч панівному феодальному способу виробництва, розвивали власне господарство, що базувалося на вільнонайманій праці. Ґрунтуючись на глибоких історичних традиціях, козацтво відродило перерваний іноземними загарбниками державотворчий процес в Україні. Вагомий його внесок у розвиток матеріальної культури та духовного життя народу. Зрештою, з середини XVII ст. козацтво почало репрезентувати перед світом український етнос, а українці дістали назву "козацького народу".

Історичні джерела свідчать про появу українського козацтва в другій половині XV ст. на теренах так званого "Великого кордону", який протягом тривалого часу розділяв європейську та азійську цивілізації. Звідси цілком закономірним було існування типологічно схожих явищ — гайдуків у Болгари та Волощині, секеїв в Угорщині й Трансільванії, граничарів та ускоків у південних слов'ян, татарських козаків у Кримському ханстві, донського козацтва в Московії. Причини походження цих вільних громад відповідно позначилися на багатьох рисах їхнього внутрішнього устрою, соціальному становищі, формах і методах діяльності, стосунках із владою та суспільних функціях. Однак подібність українського козацтва до аналогічних прикордонних утворень не знімає питання про його особливості та унікальність щодо місця й ролі у вітчизняній історії. Адже, зародившись на прикордонні, козацтво за порівняно незначний відрізок часу — протягом двох століть, не лише зросло чисельно і стало ваговою військовою силою, поширило свій вплив на більшу частину українських земель, а й піднеслося до усвідомлення та відстоювання загальнонаціональних інтересів.

В центрі уваги дослідження є генеза правових, економічних та духовних засад українського козацтва як соціального стану. Воно включає два діалектично поєднані процеси: формування козацтва як соціальної групи населення та утвердження за ним станових прав.

Студіювання проблеми ускладнюється відсутністю теоретичних розробок, присвячених специфіці феодальної епохи в Україні. Класична форма феодального суспільства деяких країн Західної Європи тривалий час залишалася своєрідним кліше, яке використовували дослідники інших регіонів континенту, що заплутувало й без того складну картину історичних реалій. Ця теза прямо стосується й оцінок станового устрою українського суспільства середньовічної доби та початку нового часу. Тим паче, що через втрату державності означення юридичних основ функціонування кожного стану фіксувалося в законодавстві метрополій — Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Росії.

Однією з характерних рис суспільства феодальної епохи було визнання за станами певного юридичного статусу. Кожний з них володів специфічними правами в системі соціально-економічних та політичних відносин. Особливістю станового устрою залишався більший чи менший рівень ізольованості станів, спадковість станової належності, утруднений перехід з одного до іншого. Тому під соціальним станом феодального суспільства розуміємо певну соціальну групу населення із закріпленими за нею законом правами та обов'язками, відповідним світобаченням і нормами поведінки. Термін "соціальний стан" є синонімічним відповідником поняття "соціальна верства".

При характеристиці козацтва дослідники вживали різні дефініції: "суспільний клас", "суспільний стан", "суспільна верства", "стан", "клас-стан", не вдаючись до спеціальних роз'яснень. Проте, до складу більшості станів входили окремі групи й прошарки, які поряд із спільними рисами мали деякі відмінності. Вже в процесі формування козацького стану існував поділ на два соціальні прошарки, суспільне становище яких суттєво різнилося. До першого належали заможні козаки, ті, хто займав старшинські уряди в реєстровому війську, або ж вищі посади серед запорожців на Січі. Другий складало рядове козацтво, для якого важливим джерелом існування було "здобуття козацького хліба". В ході Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. з першого створюється чітко означений привілейований прошарок, а через декілька десятиліть фактичне розшарування набуло і юридичного оформлення. Все це дає підставу кваліфікувати українське козацтво як соціальний стан феодального суспільства.

Зрештою, слід зауважити, що вивчення тривалого і слабозабезпеченого джерельними матеріалами періоду в історії козацтва потребує дотримання фактора часу. Неприпустимо переносити поняття і явища пізнішої епохи на попередню, від чого застерігав один із основоположників наукових студій козацької проблематики В. Б. Антонович².

Формування козацького стану територіально окреслюється Центральною Україною та Поділлям, що за тогочасним адміністративним поділом відповідало Київському (з 1635 р. і Чернігівському), Брацлавському та східним районам Подільського воєводства. Разом з тим, у цьому процесі взяли участь вихідці з інших теренів України та сусідніх земель.

Нижня хронологічна межа дослідження періоду, окресленого в цій книзі, сягає появи українського козацтва у другій половині XV ст., коли воно стало об'єктом геополітики країн центрально-східноєвропейського регіону. Верхньою межею є середина XVII ст. В ході Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького відбувалося інтенсивне перетворення козацтва у привілейовану верству українського суспільства.

Джерелами до написання книги послужили як рукописні, так і опубліковані матеріали, а саме: законодавчі акти, універсали і накази вищих державних урядовців, козацькі реєстри, акти люстрацій замків, подимні тарифи, документація органів судочинства, універсали і грамоти козацьких ватажків, поземельні привілеї, майнові угоди та заповіти, офіційне й приватне листування, літописи, хроніки, мемуари.

Характерною особливістю архівних джерел з даної проблематики є брак ґрунтовних і узагальнюючих відомостей. Більшість з них має фрагментарний і розрізнений характер. Часто при використанні останніх виникала потреба у зіставленні їх зі свідченнями інших видів джерел. Важливим орієнтиром у пошуку архівних матеріалів слугувала серія праць М. П. Ковальського та Ю. А. Мицика³.

Найбільший комплекс рукописних джерел, опрацьованих при дослідженні проблеми, становлять матеріали архівів та бібліотек Польщі. У Головному архіві давніх актів (Варшава) зберігаються різноманітні документальні збірки, що стосуються українського козацтва XVI — першої половини XVII ст. Особливу цінність являють фонди "Архів Радзивіллів" та "Архів Замойських". Так, перший з них містить багато справ про військові походи запорожців, універсали королів Речі Посполитої Стефана Баторія (1576—1586), Сигізмунда III (1587—1632) і Владислава IV (1632—1648), литовського гетьмана Криштофа Радзивілла до Війська Запорозького, накази коронних гетьманів Станіслава Жолкевського та Станіслава Конецпольського. Ці матеріали мають велике значення для з'ясування становлення правових основ українського козацтва, їх суттєво доповнюють листи козацьких ватажків Яцька Мітли, Петра Сагайдачного, Якова Бородавки, Богдана

Конші. Цікаві оцінки козацтва містяться в кореспонденції родини Радзивіллів — АльбрехтаСтаніслава, Юрія, Криштофа та Януша.

Широкий спектр взаємовідносин козацтва з властями Речі Посполитої зафіксований у фонді "Архів Замоїських". Слід відзначити наявність тут оригінальних документів, серед яких чи не найбільшим раритетом є універсал гетьмана Війська Запорозького Гната Василевича 1596 р. Багато справ містить листування з козаками канцлера Речі Посполитої Яна Замоїського, київського воєводи Томаша Замоїського, в якому йдеться, насамперед, про "козацькі вольності" для перебуваючих на державній службі. Економічні потреби реєстрових простежуються в кореспонденції місцевих урядовців Яна Даниловича, Яна Калиновського, Стефана Хмелецького, Януша Тишкевича, Адама Киселя. Епістолярна спадщина старших Війська Запорозького Яна Оришовського, Федора Полоуса, Тихона Байбузи, Гната Василевича, Григорія Лободи, Самійла Кішки, Гаврила Крутневича, Дороша Кучковича, Оліфера Голуба, Михайла Дорошенка, Івана Кулаги, Андрія Діденка дає можливість проаналізувати не лише соціальну основу, а й духовні підвалини українського козацтва.

Не менш важливими для розкриття проблематики є рукописні матеріали бібліотеки музею Чорторийських у Кракові. У цій багатющій документальній скарбниці зберігаються королівські універсали, урядові постанови, в яких означені основні аспекти станових прав українського козацтва. Різноманітні документи урядових комісій 1617, 1619, 1622, 1625 рр. дозволяють простежити позиції запорожців у відстоюванні "вольностей старожитних". Оригінальні описи козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII ст., щоденники московського походу (1608 — 1611), Цедорської (1620) та Хотинської (1621) битв містять безліч фактів, які дозволяють характеризувати особовий і етнічний склад Війська Запорозького. Цікаві оцінки козацтва, зокрема, його ставлення до православ'я, є у кореспонденції князів Збарзьких, Острозьких, литовських магнатів Сапег та Ходкевичів.

Для дослідження генези козацької становості використано матеріали Центрального державного історичного архіву України в Києві. Так, у фондах Житомирського гродського суду та збірках документів родин польських і литовських магнатів, зокрема, Замоїських і Сапег містяться свідчення, які дають уявлення про становище козацтва в кінці XVI — першій половині XVII ст. Цікаві інформативні дані взаємовідносин запорожців із владою та представниками інших верств, списки особового складу рядових козаків є у фондах: "Документи архівів та рукописних відділів бібліотек Польщі, які відображають історію України", "Документи і матеріали з історії Запорозької Січі" та "Колекція фотокопій документів про Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр."

Змістовні документальні матеріали для характеристики козацтва зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Люстрації королівщин, виписки з актових книг, універсали козацьких ватажків, кореспонденція урядових чиновників дають змогу з'ясувати джерела формування козацтва, визначити чинники станової самосвідомості.

Окремі матеріали з проблеми дослідження опрацьовано у фондах Російського державного архіву давніх актів (Москва), відділах рукописів бібліотек Варшавського і Ягеллонського університетів, Польської Академії наук у Кракові, Російської державної бібліотеки (Москва), Національної російської бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург).

Серед опублікованих джерел найбільшу цінність для розкриття досліджуваної проблеми становлять такі документальні збірки: "Акты, относящиеся к истории Западной России",

"Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России", "Архив Юго-Западной России", "Жерела до історії України-Руси", "Селянський рух на Україні 1569 — 1647 pp." "Źródła dziejowe", "Volumina legum", "Akta historica res gestas Poloniae illustrantia". В них містяться постанови законодавчих органів та розпорядження виконавчої влади, акти люстрацій замків, подимні тарифи, поземельні привілеї, майнові угоди й заповіти, що дозволяє охарактеризувати економічні та правові аспекти утвердження козацького стану.

При дослідженні історії українського козацтва до середини XVII ст., попередники звертали увагу переважно на військову діяльність запорожців, їхню участь у визвольній боротьбі проти польсько-шляхетського гноблення і турецько-татарської агресії 4. Проте, це зовсім не означає, що окремі питання формування козацького стану в Україні опосередковано не висвітлювались.

Спроби оцінки козацтва як соціального явища траплялися вже у творах авторів XVI ст. Польський шляхетський історик Марцін Бельський (1494—1575) у своїй праці "Хроніка Польська" показав козаків воїнами-служебниками, які перебували при місцевій адміністрації 5. Про причетність південноукраїнських старост до "організації козацьких загонів", а точніше,— прагнення магнатів перетворити частину козаків на своїх слуг, писав і польський хроніст, італієць за походженням, Алессандро Гваньїні (1534—1614), який тривалий час перебував на службі короля Сигізмунда II Августа (1548—1572) 6.

Найціннішою за змістом і різноманітністю свідчень про українське козацтво в першій половині XVII ст. є праця французького дворянина, військового інженера Гійома Левассера де Боплана (1600—1673) "Опис України". Автор зобразив козаків трударями й воїнами, які складали значний відсоток української людності. Батьківщиною козаків Боплан вважав Київщину, зазначаючи, зокрема: "саме звідси пішов той благородний люд, який нині звється запорозькими козаками (cossagues zaporowsky). Протягом багатьох літ вони заселяють різні місця по Борисфену і довкола" 7.

Добре обізнані з вітчизняними й іноземними джерелами та літературою, козацькі літописці другої половини XVII—XVIII ст. поставили собі мету показати український народ рівним серед європейської спільноти. Відповідне місце в їхніх творах відводилося й козацтву, представниками якого були і самі автори. Так, Григорій Грабянка писав: "оскільки ці люди (козаки.— В. Щ.) ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман" 8. Тобто автор вбачав у козаках лицарську верству, яка віддавала перевагу військовій справі перед традиційним заняттям українців — хліборобством. Аналогічні мотиви в оцінці козацтва зустрічаємо і в Самійла Величка 9.

Погляд на козацтво як українське лицарство знайшов довершеність у творах дворянських істориків. Так, П. І. Симоновський називав козаків "военным народом". На думку автора, вони були поселені в першій половині XVI ст. поблизу дніпровських порогів чтобы от турецких и татарских нападений границы ими были защищаемы, притом и дал (Сигізмунд I.— В. Щ.) им особливые на вольность их привилегии" 10. Визначний археограф й історик Д. М. Бантиш-Каменський говорив про козаків як "о безстрашных, отчаянных воинах, прославивших храбрыми делами себя и свою отчизну" 11. Козацтво у вигляді самобутньої військової організації української шляхти на зразок лицарського ордену постало і в праці М. А. Маркевича 12.

Наукове дослідження соціальних основ українського козацтва бере початок з середини XIX ст. У прямий зв'язок з общинним побутом княжої Русі намагався поставити генезу козацтва В. Б. Антонович в одній із своїх ранніх праць 13. Однак, під впливом критичних зауважень М. О. Максимовича 14 вчений змінив погляд на проблему. В його розвідці "Про козацькі часи на Україні" козацтво постало вже як результат народної колонізації степового прикордоння, за якої головна роль відводилася південноукраїнським старостам 13. Сам же М. О. Максимович писав, що "в Украине обеих сторон Днепра козачество развилось с XVI веком, как особое сословие малороссийского народа, среди прочих сословий, т. е. духовенства, шляхетства, мещанства, посольства" 16.

Витвором народної стихії постало козацтво в праці М. І. Костомарова. Він, зокрема, зазначав: "Города, кроме тягостей, положенных законом на мещанское сословие, терпели еще от произвола старост и воевод, и оттого мещане, особенно молодые и бедные, которых выгоды и симпатии мало привязывали к мещанству, убегали самовольно в казаки" 17. Водночас дослідник стверджував, що представники влади організовували козаків для несення прикордонної служби.

Неоднозначними були погляди на козацтво П. О. Куліша. В одній із його перших праць запорожці постали справжніми лицарями, захисниками України від ворожих посягань 18. Оцінка їхньої діяльності в другому томі "Истории воссоединения Руси" набула протилежних рис. Автор зробив закид козацтву у відсутності конструктивних сил, байдужості до віри, прагненні до розбою 19.

У другій половині XIX ст. козацька тематика знайшла відображення і в польській науковій історіографії. Загальна оцінка цього явища однозначно негативна. Вона зводилася до показу козацтва в іпостасі руйнівної антидержавної сили, яка стояла "на перешкоді польському культурному плугу" на теренах "дикого поля". Так, уже в праці Кароля Шайнохи козаки охарактеризовані як збіговисько різного люду на південному прикордонні, що не так боровся з татарською агресією, як займався переважно грабіжництвом 20. Зростання чисельності козацтва наприкінці XVI ст., на думку автора, призвело до зіткнення його інтересів із шляхетськими, яке проявилось у формі збройної боротьби. Поглиблення ідей Шайнохи знайшло втілення у працях Францішка Гавронського, який не шкодував темних фарб для характеристики українського козацтва. Мотивацію його дій автор дошукувався ще в грабіжницькій натурі норманів. Козацтво представлене виключно як стихійна сила, спрямована на руйнацію державних засад 21. Позиція Александра Яблоновського принципово не відрізнялася од висновків співвітчизників. Появу та зростання козацтва він також пояснював необхідністю для держави колонізації південноукраїнських степів, де умови життя сприяли виходу козаків з підпорядкування властей 22. Водночас цінним є доробок дослідника у справі публікації великого статистичного матеріалу з історії України XVI—XVII ст., що сприяє студіюванню й козацької проблематики.

В цілому негативно характеризувала козацтво й російська історіографія. Так, С. М. Соловйов пояснював причини його появи виходом людей через різні обставини на південне прикордоння у пошуках легкої здобичі. Українське козацтво до середини XVII ст. він оцінював як антидержавний руйнівний елемент: "образовавшееся в степи козацкое общество по основному характеру своему, именно по хищничеству, имело чисто отрицательное значение в истории, приравнялось к окружавшим его обществам ногаев, калмыков и крымских татар" 23. Своєрідного погляду дотримувався дослідник литовської доби М. К. Любавський. Витоки козацтва він вбачав у татарських поселеннях поблизу Черкас, до яких з часом приєдналася українська людність, перейнявши відповідну назву. Зазначаючи аналогічні риси в генезі українського і донського козацтва, вчений писав:

"козаки не остатки каких-то древнеславянских вольных общин на пограничье русской оседлости, а вооруженные артели промышленников, вытянутых из пределов этой оседлости пустотою степей" 24. Таким чином, М. К. Любавський заклав основи "уходницької" теорії походження козацтва.

Широкого розвитку дослідження козацької проблематики набуло на межі XIX—XX ст. в українській історичній науці. До генези козацтва звертався П. Г. Клепатський. Підкреслюючи побутовий характер козакування на степових теренах, він зокрема писав: "Чужой пример часто вызывает подражание, тем более, что казакование, с одной стороны, было выгодно (легкая добыча), а с другой — заманчиво своей привольной жизнью, исполненной приключений. И вот, по примеру татарских удальцов, из южнорусских замков и сел потянулись в направлении степи вереницы искателей приключений и легкой наживы" 25. Коліскою козацтва автор називав Черкаський повіт, який за географічними умовами був найсприятливішою ареною для діяльності шукачів пригод. Зрештою П. Г. Клепатський зробив висновок, що до Люблінської унії 1569 р. козацтво являло собою вільне неосіле населення без міцної організації, що займалося мирними промислами і розбоями на південному порубіжжі.

Із хліборобських громад південного прикордоння, які перебували під татарським гнітом, виводив козацтво І. М. Каманін. "Владения Козаков землями и занятия промыслами,— писав вчений,— часто вдали от места своего постоянного жительства, и необходимость защиты своих земель и промыслов собственными силами, в виду отсутствия правительственных органов для этого, создавало у них военное сословие и побуждало их организовать правильную военную повинность и полный военный строй" 26. Він наголошував на походженні козаків з української людності, зазначаючи складні обставини формування станової організації.

Величезний археологічний, етнографічний і фольклорний матеріал з історії запорозького козацтва представлено у праці Д. І. Яворницького 27. Положення й висновки автора сприяють усвідомленню місця і ролі козацтва в минулому українського народу.

Найбільш ґрунтовно висвітлено історію українського козацтва до середини XVII ст. у дослідженні національного літописця М. С. Грушевського. Введення ним у науковий обіг великого масиву архівного матеріалу створило сприятливі умови і для подальших студіювань тематики. Вчений детально зупинився на генезі козацтва, ставленні до нього литовських і польських властей, участі запорожців у національно-визвольному русі, ставленні козаків до конфесійного питання. Окремо проблема формування козацької верстви М. С. Грушевським не ставилась, хоча чимало її аспектів наявні у дослідженні. Він поділяв процес становлення козацтва на дві стадії: а) як побутове явище від княжих часів до другої половини XVI ст.; б) як організовану "суспільну верству", яка формувалася протягом XVI ст. 28. Перше положення цілком очевидне, а друге викликає сумніви. Вагомим аргументом, що заперечує функціонування козацького стану до Національно-визвольної війни, є постанови вальних сеймів про обмеження і навіть ліквідацію прав та привілеїв козацтва. Крім того, масове зростання козацьких рядів припадає на першу половину XVII ст., що остаточно визначило ментальні установки "людей лицарських". Теза про формування козацького стану протягом лише XVI ст. здається, на наш погляд, не зовсім переконливою, зважаючи на висновки М. С. Грушевського щодо генези шляхетської верстви у Великому князівстві Литовському. Вчений аргументовано довів, що вона тривала близько двох століть за сприяння уряду: від указів Ягайла 80-х років XIV ст. до II Литовського Статуту 1566 р. 29.

Дослідження історії українського козацтва тривало і в радянський час. Проте, в умовах тоталітарної системи основним методом був класовий підхід до висвітлення історичного процесу. Відповідно й праці К. Г. Гуслистою і В. О. Голобуцького 30, ґрунтовні за залученням джерельного матеріалу та достовірністю фактажу, втискувалися в рамки пануючої ідеології. Звідси — основна причина виникнення козацтва визначалася протидією селянських мас соціально-економічному і національному гнобленню. Але в новій редакції монографії В. О. Голобуцького "Запорозьке козацтво", яка побачила світ у 1994 р., автор наголошував, що "козаками ставали не тільки втікачі від феодального гніту. На вільні й багаті природою землі переселялися всі ті, хто мав надію на покращення свого становища. Серед такого строкатого люду були й українські шляхтичі, невдоволені з різних причин своїм становищем, міщани різного статку, торговці, представники різних вільних професій, тодішня інтелігенція тощо" 31.

На радянський час припадають і останні два десятиліття наукової діяльності І. П. Крип'якевича. Святкування 300-річчя так званого "возз'єднання України з Росією" відкрило можливість для вченого опублікувати велику працю, присвячену Богданові Хмельницькому. Незважаючи на цензуру, широка історична палітра твору дозволила І. П. Крип'якевичу не лише ґрунтовно висвітлити постать Великого гетьмана, але й окремі питання історії українського козацтва XVII ст. Більшою мірою вони простежуються у наближеному до авторського оригіналу другому виданні книги. Так, аналізуючи становище України напередодні Національно-визвольної війни, дослідник звернув увагу на окремі соціальні верстви. Очевидно, віддаючи данину часові, І. П. Крип'якевич вказував на диференціацію в середовищі козацтва, поділяючи його на три групи: заможне, середнє і бідноту. Разом з тим, вчений вперше дав визначення козацької верстви: "Козацтво становило окремий стан у феодальному суспільстві. Це була маса волелюбних вояків, які власними силами здобували собі землі, господарство і захищали його із зброєю в руках. У свої ряди козаки приймали кожного охочого, не питаючи про його походження. Запорізький «лицар» не вважав ганьбою для себе займатися господарством, самому орати й сіяти, торгувати та ін. Але при всій своїй специфіці козацтво залишалося однією з груп феодального суспільства і не могло вийти поза його рамки" 32.

Творчий розвиток поглядів І. П. Крип'якевича на козацтво як окремий стан знайшов втілення у працях дослідника середньовічної епохи Ф. П. Шевченка. Він, зокрема, звернув увагу на тривалий період становлення козацької верстви 33. У другому випуску щорічника "Середні віки на Україні" (1973) вчений опублікував статтю, яка містить висновок про перетворення козацтва на окремий соціальний стан українського суспільства у роки Національно-визвольної війни 34. Вилучення щорічника з бібліотек стало ще одним кроком до гальмування розробки тематики середньовіччя, в тому числі й козацької.

Лише з середини 80-х років починають з'являтися праці, в яких знайшли відображення окремі аспекти генези козацької верстви. Зокрема, у дослідженні В. А. Смоля зазначається, що в середині XVII ст. козацтво "з гнаного і переслідуваного перетворилось у привілейований стан... Воно посідало особливе місце серед інших станових груп населення України. Підпорядковане у військово-адміністративних справах лише гетьманському правлінню, козацтво користувалося значними економічними і правовими привілеями" 35. Окремою верствою "військового прикордонного населення" вважає козацтво Я. Р. Дашкевич, виводячи це явище з геополітичного становища України 36.

На генетичному зв'язку козацтва з боярською верствою, насамперед, щодо походження станових привілеїв, наголошує С. А. Леп'яко 37. Він вказує на витоки цієї тези у працях П. Куліша, К. Тишковського і А. Яблоновського та можливість застосування її як моделі при розгляді козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського і Северина

(Семерія) Наливайка. При цьому автор звернув увагу на привілейованість козацького стану вже в другій половині XVI ст. Безумовно, С. А. Леп'явко має рацію щодо значення боярства у становленні козацької верстви. Проте не можна погодитися з тезою автора, що на цей процес мали вплив виключно представники дрібної шляхти і боярства. Згадаємо хоча б козакування князів Дмитра Вишневецького, Михайла і Богдана Ружинських чи масове покозачення селян і міщан у пізніший період. Зрештою, одним із важливих прав привілейованого стану феодальної доби була участь у політичному житті держави. До Національно-визвольної війни такої діяльності з боку козаків не спостерігалося.

Помітний внесок у розкриття проблеми зробили зарубіжні історики українського походження. Американський вчений Любомир Винар вважає, що козацтво вийшло з "усіх суспільних верств українського населення, починаючи від середовища українських панів і кінчаючи селянством і взагалі народними низами", і зазначає, що воно оформилось як верства у перші три чверті XVI ст. 38. Німецький історик Василь Гришко писав, що за часів польського панування козацтво сформувалося в окремий стан, хоча формально й невизнаний. Козацтво мало свою особну військову організацію, своє військове управління з виразними автономними правами в державі, виробляло свою законність, мало вже вікову традицію, переходило до індивідуального права власності на землю, займані степові простори закріплювало за собою як об'єкт посідання на праві дідовому, власницькому, зі зброєю в руках боронило свої права, освячені кров'ю в лицарській боротьбі" 39.

На основі аналізу нових турецьких джерел французька дослідниця Шанталі Лемерсьє-Келькеже зробила висновок, що українське козацтво сформувалося вже на середину XVI ст., коли зникла різниця між городовими козаками і запорожцями 40. Сучасний німецький вчений Карстен Кумке вбачає у козацтві XVI — першої половини XVII ст. лише групу населення, в якій простежуються початки соціальної стратифікації 41.

Важливе значення для комплексного дослідження формування козацької верстви мають положення і висновки у працях попередників, що стосуються окремих аспектів проблеми. Вже на початку XX ст. з'явилися розвідки, присвячені процесові легітимації козацтва у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій через прийняття запорожців на державну службу. Андрій Яковлів акцентував увагу на причинах цього явища і зусиллях урядовців по реалізації ідеї протягом першої половини XVI ст. 42. Ґрунтовний аналіз так званої "Баторієвої реформи" здійснили А. В. Стороженко, В. М. Доманицький, І. П. Крип'якевич 43, довівши безпідставність теорії про реформування козацтва в часи правління Стефана Баторія. Зокрема, І. П. Крип'якевич зробив слушне зауваження: "Козаччина, як кожда молода суспільність, мала в собі багато елементарної енергії і дуже легко та скоро вміла реалізувати свої бажання. Але світогляд козаччини — знов як кожної молоді громади — навіть у часах Баторія не був викінчений, не стояв ще твердою ногою. Щоби козаччина могла виробити собі тверді основи, потреба було, щоби вона перейшла цілу дорогу перешкод і утисків, аж по багатьох роках проби могла сконсолідуватися в сильне громадянство" 44. Подібних поглядів на "реформу" Стефана Баторія дотримувався й Александр Яблонівський, називаючи її "легендою" або ж "байкою". Однак він вбачав у козаках виключно воїнів, яких обходили справи релігійні чи національні. На думку вченого лише у Зборівській угоді 1649 р. вперше було зафіксовано причетність козаків до "народу руського" 45.

Значно менше уваги приділялося дослідниками питанням, які тією чи іншою мірою стосувалися економічних основ становлення козацької верстви. Лише у працях І. М. Каманіна було зроблено спробу з'ясувати зародження землеволодіння у козаків. Водночас не можна погодитися з твердженням автора, що козаки одержували землю на правах

приватної власності в першій половині XVI ст.⁴⁶. Хоча вже в той час немало землевласників козакували, звичайно ж, не афішуючи офіційно подібного заняття.

Знайшли висвітлення в історіографії й окремі аспекти становлення духовних основ козацької верстви. Певне уявлення про усвідомлення запорожцями свого місця в суспільному житті України епохи культурно-національного піднесення (кінець XVI — перша половина XVII ст.) дали вже праці М. С. Грушевського і П. М. Жуковича ⁴⁷. Автори акцентували увагу на ролі козацтва у відстоюванні православ'я в Україні, участі запорожців у відновленні православної ієрархії (1620). Безсумнівно цінність мають положення про значення конфесійного фактора у розгортанні визвольного руху, рушійною силою якого було козацтво. Ідея єдності запорожців з іншими силами українського суспільства у протидії унії знайшла розвиток у роботах польських дослідників Едварда Ліковського та Казимира Ходиніцького ⁴⁸.

Національній свідомості української шляхти і козацтва наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. присвячено працю сучасної польської дослідниці Тереси Хинчевської-Геннелъ. Слід відзначити сам факт постановки цієї проблеми в історіографії, що, до речі, викликало незадоволення в окремих "патріотично" настроєних співвітчизників ⁴⁹. Авторка розглянула, зокрема, такі питання, як роль мови, традицій та релігії у розвитку свідомості козацтва. При цьому зробила висновок, що носіями національної свідомості, "спадкоємцями народу руського (українського) почувалися насамперед шляхта, вище духовенство і міщанська еліта" ⁵⁰.

В контексті політичної культури українського суспільства кінця XVI — першої половини XVII ст. система цінностей запорозького козацтва проаналізована у праці П. М. Саса. Автор акцентує увагу на оцінках таких понять, як "воля громади", "лицарська гідність", "козацький хліб", "права", "свободи", "вольності", які відігравали роль "інтегруючого соціального й політичного чинника в житті запорозької громади і суттєво впливали на політичні позиції та орієнтації репрезентантів Війська Запорозького... на політичну культуру козацтва в цілому" ⁵¹.

Генези українського козацтва стосуються також праці М. П. Василенка ⁵², Д. І. Дорошенка⁵³, польських істориків Владислава Томкевича ⁵⁴, Збігнева Вуйцика ⁵⁵, Владислава Серчика ⁵⁶, американського дослідника Френка Сисина ⁵⁷.

У плані постановки проблеми позитивну роль відіграли положення та висновки, які містяться в роботах сучасних російських вчених — М. О. Мінінкова, М. І. Нікітіна, О. О. Преображенського, О. П. Пронштейна, О. Л. Станіславського, Б. М. Флорі ⁵⁸.

Завершуючи передмову, автор вважає за приємний обов'язок висловити подяку колегам з відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України за поради, критичні зауваження та дружню підтримку, що сприяло появі цієї книги. Слова авторської вдячності адресуються також Центру українських історичних досліджень ім. Петра Яцика за допомогу у проведенні пошукових робіт в архівосховищах Польщі.

Розділ 1

Генеза і становлення козацтва в Україні

1.1.

Історичні передумови та причини виникнення

Зрозуміти будь-яке історичне явище глибоко і всебічно можна лише через звернення до його коренів. Важливо окреслити, хоча б наближено, хронологічні рамки, в межах яких останні простежуються. Такі засади набувають особливої актуальності при студіюванні витоків українського козацтва та утвердження його в суспільному житті. Крім того, необхідно врахувати весь комплекс економічних, політичних та соціальних чинників цього тривалого процесу.

Походи в благодатні степи, хоча й небезпечні через наявність войовничих кочівників, очевидно, мали місце ще до створення єдиної Руської держави. Згадки про них у княжі часи знайшли відображення на сторінках літописних хронік. Тому не випадково, що вже в період описової історіографії XVI—XVIII ст. з'явилась ціла низка різноманітних версій генези козацтва. Зважаючи на важливість і малодослідженість питання, необхідно хоча б коротко означити його основні аспекти.

Серед первісних теорій появи українського козацтва значне місце належить етимологічній, побудованій на семантичних висновках. Польські шляхетські історики Павло Пясецький, Самуель Твардовський, Веспасіан Каховський 1 виводили термін "козак" від слова "коза", зважаючи на спритність козаків. Український літописець Григорій Грабянка 2, а за ним і російський дворянський історик Олександр Рігельман 3 вбачали в останніх нащадків хозарських племен.

В ряду прихильників гіпотези про походження українських козаків від чужоземних народів слід назвати російського історика М. М. Карамзіна 4, який вважав попередниками козацтва половців і чорних клобуків. Слідом за В. М. Татищевим 5 версію про те, що козаки вийшли з Кавказу, повторили Г. Ф. Міллер 6 і П. І. Симоновський 7.

Основоположниками автохтонної теорії генези українського козацтва можна по праву вважати польського хроніста Марціна Бельського 8 та французького дворянина Гійома Левассера де Боплана 9. Подальший розвиток вона знайшла в літописі Самійла Величка 10, а саме — обґрунтування походження козаків з місцевої української людності. Українська історіографія XIX — початку XX ст.: В. Б. Антонович, М. О. Максимович, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, І. М. Каманін, Д. І. Яворницький, М. С. Грушевський 11 — поглибила і розширила останню тезу, довівши її до логічного завершення. Останні десятиріччя не внесли принципових змін у висвітлення проблеми.

Широкий спектр поглядів на генезу козацтва пояснюється наявністю різноманітних свідчень про його попередників на терені південноукраїнського степу. Існуючі джерела не дають підстав для твердження про пряму спадковість козацтва від войовничої давньоруської людності, яка проживала в цьому регіоні. Водночас недоцільно ігнорувати близькість соціальних і політичних факторів, що сприяли формуванню своєрідного за-хисного поясу на межі зі степом у різні історичні епохи.

Археологічні та писемні джерела переконливо свідчать про постійне проживання серед тюркомовних кочівників у пониззі Дніпра, Південного Бугу, Дністра та Дунаю слов'янського населення протягом X—XIII ст. Намагання князів Олега та Ігоря приєднати уличів і тиверців до Руської держави призвело до відходу їх за Дністер. Літописець Нестор зазначав: "Множество их сидит по Днепру до моря и суть гради их до сего дня" 12.

Під натиском печенігів, а згодом і половців, слов'яни залишали ці благодатні землі. Проте, незважаючи на ординські спустошення, частина населення вижила. Слов'янське походження цих мешканців степу аргументовано доведено в працях П. В. Голубовського, В. Г. Ляскоронського та М. С. Грушевського 13. Разом з тим в історіографії має місце й думка про його поліетнічність 14. Вітчизняні та іноземні джерела називали це населення бродниками. Руський літопис вперше згадує бродників у зв'язку з князівськими усобицями чернігівського Святослава Ольговича та київського Ізяслава Мстиславовича в 1147 р. Візантійський історик Нікіта Хоніат писав про допомогу бродників болгарам, які прагнули здобути незалежність від Константинополя (1186). Воєвода бродників Плоскіня цілував хрест на вірність київському князеві Мстиславу Романовичу перед боєм на р. Калка в 1223 р.

Візантійські та угорські автори обмежували землю бродників Подунав'ям, яке перебувало в полі зору їхніх урядів. Проте, руські літописи згадували бродницьке населення на південно-східному кордоні Русі та в Північному Приазов'ї. До речі, роль прикордонних загонів київського князя виконував чорноклобуцький племінний союз. Бродники підтримували стосунки з Руссю, адже функціонування торговельних шляхів потребувало постійної уваги князівської адміністрації. Разом з тим, ситуація в південноукраїнських степах значно впливала на політичну атмосферу Руської держави.

Досить суттєвим є питання про заняття бродників. Пристосовані до кліматичних і ландшафтних умов свого краю, вони, ймовірно, займалися мисливством, рибальством, а також військовою справою. Останнє дає право твердити, що населення постійно перебувало в напіввоєнному стані й привертало до себе увагу як потенційний союзник київських князів. Разом з половцями бродники неодноразово брали участь у походах на Балкани. Все це дало підставу для бачення в бродницьких громадах XII—XIII ст. прообразу інституту козацтва 15. Хоча спеціальних досліджень порівняльного аналізу подібних типологічних явищ не проводилося.

Інколи бродники виступають у джерелах під ім'ям берладників. Існують припущення, що ця назва могла походити від міста Берладі, яке на Русі вважалося скупченням "темного люду" — вигнанців із суспільства. Так, коли владими́ро-суздальський князь Андрій Боголюбський виганяв з Руської землі залежного від нього Давида Ростиславовича (1173), то мовив при цьому: "А ты пойдѣ в Берладъ, а в Руськой земли не велю ти быти" 16. Для володарів Русі Берладь і взагалі нижнє Подунав'я були символом беззаконня і розбійництва. Відповідно літописці, будучи виразниками суспільних інтересів князів і бояр, прозвали Давида Ростиславовича "берладником", що означало волоцюга, голодранець, розбійник.

Письмові свідчення про бродників губляться з монголо-татарською навалою і послабленням суспільного життя руських князівств. Найпізніша згадка міститься в листі угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV (1254), де, зокрема, зазначалося: "Когда государство Венгрии от вторжения татар, как от чумы, большей частью было обращено в пустыню и, как овчарня изгородью, было окружено различными племенами неверных, именно: Русскими, Бродниками с востока, Болгарами и Босняками, еретиками с юга" 17. Проте, це зовсім не означає, що з південноукраїнського степу як частини "Великого кордону" зникло войовниче населення слов'янського походження. Зі свого боку монголо-татарські власті підтримували антикнязівські течії, створюючи в степах слободи, куди прибували люди з князівських сіл. Однак з кінця XIII ст. міжусобна боротьба татарських емірів призвела до сваволі ординців. "Вся степь,— за словами М. Л. Ернста,— наполнилась татарскими отрядами, которые, слоняясь, не признавали никакой власти. Безопасное передвижение в степи, как было раньше, сменилось грабежами, нападениями

беспризорных отрядов на купеческие караваны. В те времена эти татарские отряды назывались казацкими, которые не подчинялись власти хана, а действовали независимо и только иногда шли к кому-нибудь на службу" 18. Перебування в степах ставало небезпечним, і населення здебільшого тікало в обжиті райони.

Дещо інша картина життя південного прикордоння в XIII ст., зокрема, в так званій "Болохівській землі", що охоплювала подільський край, постала в розвідці М. П. Дашкевича. Оскільки положення, висловлені автором, стосуються витоків козацтва, то їх слід розглянути детальніше. На думку вченого, татари, поселившись на Поділлі після ординської навали, підпали під вплив місцевої людності, можливо навіть прийняли хрещення і займалися землеробством, тваринництвом та промислами, чому сприяли великі природні багатства. Свою тезу М. П. Дашкевич стверджував, посилаючись на польського історика Мацея Стрийковського (1547—1582), який нібито зустрічав літописні свідчення про переймання татарами слов'янської мови і зміну традиційного характеру занять 19. Крім того, автор звернув увагу на устрій сільських громад, очолюваних отаманами, прагнення до общинного життя і самоуправління. Водночас він припускав небезпеку для населення, що існувала від окремих татарських загонів, які здійснювали розбої паралельно з узгодженою даниною на користь хана Золотої Орди. Звідси М. П. Дашкевич зробив висновок, що необхідність для мешканців подільського краю бути завжди готовими до оборони стала причиною виникнення козацтва. "Южнорусские казаки,— писав вчений,— таким образом, по нашему мнению, на первой ступени своего генезиса, если и отличались воинственностью, то она далеко не была у них на первом плане. Они не составляли еще тогда военных дружин, которые собирались впоследствии, не переходили еще в наступление, а ограничивались защитой там, где нападал на них неприятель, было ли то среди домашнего хозяйства, или среди занятий и промыслов, ради которых нужно было выходить за пределы своей земли" 20. Питання про відсутність будь-яких згадок про козаків у наступний період, який охоплював понад століття, М. П. Дашкевич пояснював міжусобицями Литви і Польщі та завоюванням останньою Поділля, внаслідок чого місцеве населення було відсторонене від самостійного захисту краю.

Аргументовану критику погляду М. П. Дашкевича щодо генетичного зв'язку громад, які виникли під владою татар з козаками, здійснив М. К. Любавський. Він піддав сумніву прямі посилання на Мацея Стрийковського, оскільки згадки останнього про подільських козаків у XIII—XIV ст. не мають підтвердження в джерелах. Крім того, М. К. Любавський зауважив про наявність отаманів як сільських старшин у багатьох регіонах України 21. Нові документальні матеріали дозволяють ширше розглянути проблему. Справді, отамани, як керівники сільських громад, з'явилися в татарську добу і зустрічалися навіть у XVI ст. Вони відали збором данини для ханських баскаків, виконували адміністративні та військові функції. Про можливість перебування на цих посадах татар у XIII—XIV ст. можна лише здогадуватись. Пізніше в джерелах фігурували переважно слов'янські прізвища. Навіть наведене М. П. Дашкевичем прізвище отамана с. Петрівців на Київщині — Микита Вареник 22 достеменно не тюркського походження. Разом з тим, татарський термін "отаман", як, до речі, й "козак", про що йтиметься нижче, поступово поширювався на українську людність. Отже, точку зору М. П. Дашкевича на витoki українського козацтва можна розглядати як одну з гіпотез історіографії XIX ст.

Становище на південному прикордонні українських земель помітно змінилося в другій половині XIV ст., коли Подніпров'я увійшло до складу Великого князівства Литовського. Спостерігалася нова спроба відновлення державного життя в передстеповому районі шляхом спорудження укріплених замків і заселення військово-службовою людністю. Великого значення цьому надавав литовський князь Вітовт (1392—1430), який здійснював військові експедиції в степ аж до Північного Причорномор'я. Про успіхи колонізації

можна судити з надання у 1442 р. Чорноморського узбережжя "со всеми городами, портами, таможенными, водными и сухопутными, шляхтичам Бучацким" 23. Нові державці зобов'язувалися укріпити за свій кошт замки і містечка. Фактично це було поверненням до часів княжої Русі, коли в степових районах поряд із кочівниками про-живало слов'янське населення.

Брак актового матеріалу періоду вітовтової колонізації не дозволяє простежити і відтворити її основні етапи. Збереглися лише окремі згадки про надання угідь у Західному Поділлі 24, Що свідчило про формування військово-службової верстви. Судячи з пізніших часів, аналогічний процес проходив і на Київщині та Брацлавщині. Опорними пунктами державного наступу на південній околиці мали стати укріплені замки з відповідним контингентом населення.

Розвиток колонізації помітно загальмувався зі смертю князя Вітовта. Віленські власті переорієнтувались на розв'язання інших державних проблем. Але імпульс, наданий процесові князем-подвижником, мав реальне продовження, зокрема, у діяльності князів Олелька Володимировича (1440—1455) та Семена Олельковича (1455—1470). В результаті протягом кількох десятиліть тисячі представників військово-службової верстви, які мали офіційну назву бояр, отримали землі в широкій передстеповій смузі від р. Мурафи на Поділлі до басейну р. Сули на Лівобережжі²⁵. Надані землі часто складалися з кількох частин, віддалених одна від одної. Але навіть за небезпечних умов степового прикордоння угіддя цінувалися і були розподілені між власниками. Українське боярство було опорою Литовської держави на південному прикордонні, а володіння землею фактично узаконювалось як плата за службу. Маєтності, пожалувані до волі, тобто тимчасово, не могли переходити у спадок або ж передаватися в інші руки. Куплені й "отчизні" з дозволу господаря підлягали успадкуванню і відсудженню. При відсутності прямих спадкоємців, здатних нести службу, земля переходила до розряду виморочних і поверталася до господаря.

Поряд з майновими за боярами закріплювались і особисті права. Боярин підлягав присуду воевод і старост, але не міг бути взятий у підданство. На земську службу він виїжджав "конно й збройно" власною персоною, а також у супроводі пахолків. Крім того, як і представники інших соціальних верств, бояри зобов'язувались брати участь в укріпленні замку, їздити з урядниками на лови.

Нижчий розряд службових людей становили люди коланні і ясачні, які виконували роботи при замку, за що користувалися невеликою ділянкою землі та платили переважно натуральний податок. До вищого розряду належали слуги ординські, путні й замкові. Так, згідно з Овруцькою люстрацією, "слуги ордынские повинны при послах и гонцах господарских ездить до Орды, а живут у месте, а земли отчизные, данные, а входы свое на то особливе мають и при старосте предся на службу господарскую конно и збройно ехать повинны, а подводою и стацією" 26. Слуги путні використовувались для кур'єрської роботи і нагляду за шляхами, по яких рухались татари, слуги замкові — "во всех потребах, где колвек им розкажут" 27. Кінні, або ж панцирні слуги, несли патрульну службу в полі, поблизу замку. З сільського населення прикордонної смуги створювалися загони слуг, які займалися виключно військовою справою. Як відзначав М. К. Любавський: "слуги вербовались обыкновенно из зажиточных тяглых или каких-либо других крестьян, так как с отправлением на войну связаны были расходы не под силу обыкновенной крестьянской «службе»" 28. Для більшої образності історик навів уривок з Литовської метрики — прохання слуги Лавріна Станкевича (1514) до короля Сигізмунда I (1506—1548) звільнити батька і братів від тяглої служби, мотивуючи їх реальною можливістю нести поважнішу і кориснішу для держави — військову. "Ино мы,—

говориться в королівському привілеї,— на его чоломбитье то вчинили, того его отца Станка и его братью Янка а Мартина с тех трех служб тяглых визволили и тыи дякла и вси дачки, што нам и врядником нашим даивали, им есмо отпустили; а они мають нам с того службу земскую заступовати у трех зброях, и кони мають мети добрые и зброй и брони так достаточне, как и иным подданым нашим" 29. На основі широкого фактичного матеріалу М. К. Любавський зробив слушний висновок, що слуги в селянських лавах посідали вищу сходинку і в економічному, і в юридичному сенсі — місце, близьке до бояр 30. Безумовно, слуги могли входити і до складу загонів, організованих для ведення степових промислів, у тому числі й експедицій за здобиччю на татарські улуси.

В другій половині XV ст. колонізаційна хвиля української людності наштовхнулася майже на аналогічне явище з боку Кримського ханства. В 1475 р. воно стало васалом Туреччини, що призвело до активізації експансії на сусідні християнські держави. Мешканці степового прикордоння стали першими жертвами татарських погромів. Згодом ординські спустошення набули регулярного характеру і досягали навіть Волині та Північної Київщини. Нечисленні гарнізони службових людей при замках не могли зупинити ординців, а уряд Великого князівства Литовського не мав коштів для утримання на прикордонні найманого війська. Місцеве населення змушене було самостійно зорганізовуватися перед татарською навалою. І це ставало не лише елементарною потребою, а й обов'язком, що пізніше було закріплено у законодавстві. "Лбы уси мещане и подданные наши часу навалное potrzeby и з иными людьми нашими земскими войну служили,— зазначалося в Першому Литовському Статуті,— або з дозволення нашего на войну выправляли" 31.

Поряд із професійними вояками — боярами, драбами, старостинськими служебниками на захист власних осель виступали й селяни, ремісники. Люстратори канівського замку 1552 р. відзначали: "Повинни каневцы, так мещане, яко бояре и подданные их, и церковные, и гости вси против людей неприятельских и в погоню за ними конно, збройно бывати з старостою и без него з слугами его" 32. Отже, потреба в обороні зумовлювала постійну бойову готовність населення, а походи в степ проти татар дістали назву козакування.

"Козак" — термін тюркського походження і запозичений українцями від південних сусідів. Щодо його генези існує чимало версій, більшість яких розглянуто в дослідженнях Д. І. Яворницького 33 та Г. І. Халимоненка 34. У широкому розумінні "козак" — це вільна людина, шукач пригод, бурлака. Водночас цей термін застосовувався для означення прикордонника, вправного вершника, найманого воїна, степового розбійника, добичника тощо.

Для з'ясування початкового періоду становлення українського козацтва важливим є питання генези назв військових та адміністративних титулів. Ймовірно, це зумовлювалося територіальною близькістю з тюркомовною людністю, її впливанням до козацьких ватаг, хоча антагонізм між ними навряд чи сприяв швидким темпам такого процесу. Вірогідніше, що вже з княжої доби русичі переймали від тюркомовних народів стратегію і тактику степового бою, відповідні елементи атрибутики кочівників. Тому досить реально постає передбачення Г. І. Халимоненка про можливість існування "козацьких таборів" у басейнах річок Росії й Сули вже в XI—XII ст., де проживало змішане тюрксько-слов'янське населення 35.

Не викликає сумніву існування тюркських козаків у Криму та Північному Причорномор'ї вже в XIII—XIV ст. У половецькому словнику за 1303 р. слово "козак" означає вартового, або ж людину, яка перебувала на передовій сторожі 36. На синаксарі міста Сурожа (Судака) під 1308 р. йдеться про вбивство кримськими козаками "раба божого Алмальчі"

37. Татарські козаки згадуються і в Статуті генуезьких колоній 1449 р.: "Коли трапиться придбати якусь здобич козакам кінним кафинцям, або ж на ловах татарських биків чи деінде, постановляємо: аби консул Кафи й інші чиновники або й котрась висока особа аж ніяк не сміли вимагати собі частки з такої здобичі, а нехай вона трактується як вільна (від податку) і з повним правом належить тим, хто її захопив чи підстрелив, і нехай консул Кафи намагається таких козаків кінних підтримувати, виявляючи їм усіляку допомогу и ласку" 38. Термін козаки стосувався й нижчого прошарку татар, осаджених князем Вітовтом південніше столиці Вільно 39. За відбування військової служби козаки володіли невеликими земельними наділами і належали до окремих підрозділів, які вступали до литовського війська під проводом своїх отаманів 40. Цілком можливо, що и "подільські козаки", згадані Мацеєм Стрийковським, мали аналогічну природу 41. Згадка про надання землі татарам поблизу Овруча наприкінці XV ст. жалуваною грамотою Казимира IV (1440—1492) наштовхнула М. К. Любавського на думку, що якась їх частина могла бути осаджена і на Київщині 42. Про аналогічні випадки за князювання Гедиміна (1316—1341) йдеться в люстраціях Канівського замку 1552 р. 43.

Існує немало свідчень про діяння татарських козаків на терені південноукраїнського степу. Польський історик Ян Длугош вирізняв їх у складі полчищ хана Маняка, які вторглися в Галичину 1469 р. 44. Козаки, напевне, часто залучалися до ханського війська поряд з представниками інших соціальних верств Криму. Так, на прохання великого князя московського Івана III (1462—1505) вислати війська проти ординців, які перешкоджали нормальному сполученню між державами, чинячи грабунки й розбої, кримський хан Менглі-Гірей відреагував позитивно. У розмові з царським послом у Криму Семеном Борисовичем він, зокрема, відзначив: "Посылал под Орду уланов и князей и Козаков всех, колко их ни есть в моей земле. И они под Ордою были все лето и делали, сколько могли" 45. З іншого боку, у посланні великого московського князя до Менглі-Гірея від 4 березня 1487 р. містилося прохання прислати до Курська своїх людей для зустрічі послів через небезпеку від татарських козаків у степу. Водночас Іван III повідомляв, що московські ратні люди разом із військом брата кримського хана Нурдовлатом вже здійснили похід по степових шляхах: "под Ордою улусы имали и головы поймали... и я здесь у тех Козаков те головы поймал и отдал семи их твоему послу Тевекелю улану да Лукбердею дувану о тебе бы то ведомо было. А список есми к тебе послал, те и головы имяны преписавши, колко их отдано твоим послам" 46. Про контакти татарських козаків з українською людністю можна здогадуватися з тексту великокнязівської уставної грамоти киянам від 14 травня 1499 р., в якій зазначалося: "Коли осмник воеводин застанет которого мещанина, або купца, а либо козака христианина (виділення наше.— В. Щ.), з белыми головами непочетные речи делаючи, ибо наместнику митрополичому с того впрочем вина, а воеводе с того вины копа грошей; а коли застанет осмник в таковых речах гостя турчина, або татарина, а либо ормянина, тогда воеводе с такового вины дванадцать коп грошей" 47. Звідси цілком закономірним є ре-зультат аналізу етнографічного складу населення Київщини XV ст., здійсненого П. Г. Клепатським. Вчений відзначив, що після українців найбільший відсоток на цій землі становили татари 48. Наведені факти переконливо свідчать про перехід назви "козак" на українців від татарських кочівників. Одночасно й козакування як побутове явище набувало ширших масштабів. За прикладом татарських козаків з південноукраїнських замків та сіл виходили в степ ватаги шукачів легкої здобичі. "Ходити в козацтво" означало, насамперед, виходити в поле чи "на низ" по здобич. Яскравою ілюстрацією цього можуть послужити також свідчення Рейнгольда Гейденштейна — довіреного секретаря Стефана Баторія: "Великі простори полів, безліч землі залишаються там необробленими і незаселеними... Більшу частину часу люди займаються рибальством і здобичництвом, вважають ворогом коленого, від кого сподіваються отримати більше здобичі, але, оскільки серед них чисельно переважають християни, то вони відчувають особливу неприязнь до невірних (варварів), насамперед до

татар, і не раз подавали допомогу польським королям. Оскільки вони займають нижню частину Польщі, яка прилягає до річки (Дніпра — В. Щ.), то й називаються... низовцями, і серед інших козаків — таким саме загальним іменем називаються як кінні, так і піші люди, які збираються з доброї волі для занять розбоєм на прикордонні" 49. Гейденштейн зафіксував своє враження після завершення війни між Річчю Посполитою і Московією в 80-х роках XVI ст., коли немало її учасників, не знайшовши застосування своїм силам, подалося на пошуки "козацького хліба", хоча аналогічні випадки мали місце і в попередній час. Однак походи на татарські улуси становили тільки один бік діяльності запорожців.

Південноукраїнський степ з широко розгалуженими водними артеріями вражав сучасників надзвичайними природними багатствами. Литовський мемуарист Михайло (Михалон) Литвин із захопленням писав: Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою з степів до лісів, а літом назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчики назбирають цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлять зачинають до кліток задля їх пір'я, котре чіпляють до стріл. Пісів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами" 50. Навіть скрупульозні й лаконічні королівські ревізори, описуючи українські староства, не могли утриматися від захоплених характеристик краю: "Коням и всякому быдлу хованье там роскошное по дубровах и свиньям по дубниках через зиму, а там радо быдло всякое множится. Зубров, оленей, лисиц и иного зверу множество великое. Меду тож офитость великая, а предке доброго, чистого, белого без бортей и без всякое пращи великое, не только с пасек, але готового с вететов выдираючи" 51.

Наявність великої кількості дичини сприяла широкому розвою ухадництва. Крім мисливства, рибальства, бджільництва, промисловці часто здійснювали походи за сіллю. Так, у люстрації 1552 р. зазначалося: "Кгды соль идет, с низу хоживало старосте перво з десятка по ковшу соли, а ковш тот з безмен, а теперешний староста от каждого человека сколько их у десятку будет, берет соли по два безмены. А над то еще берет староста теперешний с каждого десятка соли по котлу десяточному и по ковшу. А еще особно обестки з десятка каждого по котлу десяточному берет" 52. Податок у вигляді здобичі місцеві власті стягували восени при поверненні промисловців на волості. З часом він узаконювався у фіксованих розмірах. Вже в уставній грамоті великого князя литовського Олександра Казимировича (1492—1506) місту Києву (1499) зазначалося: "Которые козаки з верху Днепра и с инших сторон ходят водою на Низ до Черкас и далее и што там здобудуть, с того со всего воеводе десятое мають давати; а коли рыбы привозять, з верху, або з низу, просолныи и вяленые до места Киевского, тогда мает осмник воеводин то осмотрети и обмытити, и мает на город взяти от бочки рыб по шести грошей, а от вяленых рыб и свежих десятое. А коли привезут до места Киевского рыбу свежую, осетры, тогда не мають их целиком продавати, олиж мусить осмник от каждого осетра по хребтине взяти, а любо от десяти осетров десятого осетра" 53. В даному випадку козаками іменувалися ухадники з придніпровського регіону. Такі ж козаки-промисловці ходили в степ і по інших річках. Марцін Бельський під 1489 р. згадував козаків, які добре знали Побужжя і допомогли польському королевичу Яну-Ольбрехту дістатися до Саврані 54.

Заняття промислами вимагало відваги і певних військових навиків, оскільки нечасто обходилося без сутичок з татарськими козаками та чабанами. Тому ухадники

об'єднувалися в загони, обирали досвідченого ватажка і відповідно озброювалися. На уходах споруджували тимчасові стоянки-засіки, або ж городці" для первинної обробки і зберігання здобутого, а також оборони на випадок нападу ординців.

Соціальні причини виникнення українського козацтва полягали у поглибленні суспільного поділу праці, змінах у земельних відносинах. Після перетворення українських князівств на воєводства традиційний принцип общинного землеволодіння поступово підмінювався роздачею маєтностей князем, як верховним сюзереном, особам вищого (князі, пани, зем'яни-шляхта) і середнього (бояри) станів, які перебували на військовій та адміністративній службі. Відповідно з розряду землевласників виключалася найбільш численна верства — селянство. Природним явищем став зростаючий відхід селян з центральних регіонів на окраїни, що в той час не зустрічало перешкод з боку властей. Навпаки, при відсутності регулярного війська переселенців планувалося використати у боротьбі з полчищами кочівників.

Разом з тим, з кінця XV ст. у Великому князівстві Литовському спостерігалось зародження товарно-грошових відносин. На загальнодержавному рівні його чітко ілюструвала устава 1514 р., спрямована на збільшення прибутковості великокнязівських маєтностей за рахунок розширення площі дворової ріллі, яку передбачалося обробляти із застосуванням праці тяглих людей. Місцевим урядникам наказувалось: "Колько розумеючи людей на пашни оставити, которыми бы еси мел достаточне пашню запахати, а инших маеш на пенязех осадити" 55. Подібне мало місце і в маєтках окремих землевласників, які використовували різні засоби економічного і позаекономічного примусу, щоб задовольнити потреби свого господарства у робочій силі.

Збільшення відробіткової ренти викликало відповідну реакцію з боку селянства. Однією з найпоширеніших форм протесту проти соціального гніту стали втечі. Безумовно, їх масштаби суттєво різнилися на обширних теренах Великого князівства Литовського. Напевне, більшою мірою втечі були притаманні власне литовським землям, меншою — батьківщині козацтва — Центральній Україні. Проте наявність окремих артикулів у Першому Литовському Статуті 1529 р., в яких мова йшла про запобігання селянським втечам і суворі покарання втікачів 56, дозволяє припустити, що в малоосвоєні прикордонні райони відходила й частина українського населення. Відсутність документальних свідчень не дає права ствердно говорити про участь цієї категорії селянства у козакуванні до середини XVI ст., хоча й для заперечення можливості такого явища немає підстав 57.

Отже, саме охоронці південного прикордоння й ухадники-промисловці, які перебували в постійних контактах з татарськими кочівниками, вперше зустрічаються у джерелах другої половини XV ст. під назвою "козаки". З цього часу джерельні свідчення про козацтво на терені південноукраїнського степу простежуються регулярно. Давнє побутове явище козакування поступово набувало широких масштабів, залучаючи представників різних соціальних верств. умови прикордоння витворили своєрідний тип людини, характерною рисою якої було поєднання в одній особі воїна і трудівника.

1.2.

Джерела формування українського козацтва

Зародження і становлення козацтва рельєфно простежується при з'ясуванні джерел цього явища. Протягом тривалого часу на нього мали безпосередній вплив найрізноманітніші фактори еволюції українського суспільства. Тому слід детально проаналізувати окремі періоди формування козацтва, враховуючи їхні особливості та специфіку.

До середини XVI ст. козаками називали людей, які займались уходними промислами на південному порубіжжі та боротьбою з татарами. На жаль, в актових матеріалах про них збереглися лише фрагментарні згадки, але й вони дають підставу для конкретних висновків щодо джерел формування козацтва. Вже в 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв великого князя литовського Олександра Казимировича про напад на фортецю Тягиню загону козаків з Канева та Черкас. Документальні свідчення про цю акцію містяться у відповіді останнього від 19 грудня, надісланій до Криму: "Також писав нам в своєму ярлику, що наші люди канівці і черкаські, прийшовши Дніпром, під Тягиною човен твій розбили, чоловіка одного і багато статків та грошей побрали, а потім цього твого чоловіка забрали і кілька волів з ним взяли, а після того під Тягиною черкаські взяли десяток коней і трьох чоловік забрали з собою. Про те нам невідомо і сталося без нашої волі. З приводу того послали до наших урядників українних, щоб речі ті відшукали між козаками, а якщо б знайшли — передали в руки твоєму слугі Мусаці, і людей, які будуть знайдені і відібрані статки. А тих лихих людей, які те вчинили, повеліли стратити 58. Безумовно, у поході могли брати участь вихідці й з інших міст та містечок України. Менглі-Гірей добре володів інформацією про становище на прикордонні з Литовсько-Руською державою, оскільки сам неодноразово здійснював грабівницькі набіги на її територію. Однак, він був зацікавлений у суворому покаранні литовськими властями конкретних винуватців козацької експедиції, щоб запобігти її повторенню в майбутньому. І, як видно з листа Олександра Казимировича, урядники південноукраїнських староств зобов'язувалися вжити відповідних заходів. Майже аналогічний інцидент стався за три роки до цієї події (1489) на Таванському переїзді через Дніпро, хоча у листі великого князя московського Івана III до правителя Литовської держави козакуючих на чолі з ватажками Богданом, Голубцем і Васьком Жилою власне "козаками" не називали. Цілком можливо, що у Московії даний термін був ще маловідомим. "Нынеча пак сего лета, — говориться в документі, — наши послы Московские земли Тферские земли и Ноугородские земли многие люди шли из Крыма с твоим послом Яном вместе; да как пришли на Тавань к перевозу, и твоего посла Яна перевозники через Днепр перевезли, а наших гостей не перевезли. Да пришед на них твоего пана Юрьева люди Пацевича, в головах Богдан, да Голубец, да Васко Жила со многими людьми да наших гостей перебили и переграбили, и товар у них весь поймали, многих людей до смерти побили и перетопили, а иных многих людей тех наших гостей и нынеча без вести нет" 59. Тут ідеться про вчинки служебників київського воєводи Юрія Паца. Проте, в тогочасній епістолярній спадщині козацтво виступало під різними назвами: загальною — "черкаси", по імені урядовця або ж ватажка громади — "князя Дмитрія козаки", "козаки Щурової роти" тощо 60.

Через українські землі пролягали великі й малі шляхи, які були, передусім, торговими артеріями не лише Великого князівства Литовського, а й усього центрально-східноєвропейського регіону. Ними ж користувалися представники дипломатичних служб. За повідомленням кримського хана Менглі-Гірея великому князеві Івану III у жовтні 1494 р., московське посольство на чолі з боярином Іваном Суботою, яке прямувало до валашського господаря Стефана, поблизу дніпровської переправи "из черкаского городка козаки потопили, все поймали, пеша остали" 61. Очолював козацький загін черкаський воєвода Богдан, який невдовзі зруйнував турецьку фортецю Очаків 62, як базу, створену для дій проти "черкас". Київські та черкаські козаки були причетні також до сутичок з татарами на пониззі Дніпра взимку 1502-1503 рр. 63.

Документальні свідчення про участь у козацьких походах представників місцевої адміністрації, зокрема, південноукраїнських старост Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича, Єжи Отруся, Миколи Сенявського, Берната Претвича, Семена Пронського та ін. стали основою для проголошення їх історіографією XVII—XVIII ст. організаторами українського козацтва, першими гетьманами і т. ті. 64. Насправді ж, виконуючи обов'язки по охороні кордону, старости замовчували факт спільних дій з козаками, бо це загрожувало немилістю великого князя або ж сплатою з власного рахунку за збитки, заподіяні козаками. Так, у листі турецького султана Сулеймана II (1520—1566) до польського короля Сигізмунда II Августа від 10 вересня 1557 р. йшлося про набіг козаків, очолюваних князем Дмитром Вишневецьким, на татарські улуси поблизу Акермана, а також містилася вимога повернути "що кому належало" і покарати учасників експедиції 65. На старост покладалися також обов'язки контролювати козаків, щоб не допускати їх збору і самостійних походів проти татар. У люстрації Кременецької волості 1563 р. зазначалося: "Козаків, або ж людей неосілих, прихожих не утримувати ніде в селах більше 3 днів, все село має знати, коли який козак прийде чи піде, оскільки від таких людей робиться по селах багато шкоди; а якщо б хто пустив до хати такого козака, людину неосілу, не сповістивши всьому селу (власням.—В. Щ.), і тримав його більше трьох днів, а відпустивши, не оголосив всьому селу, і якщо б від того трапилась кому шкода, то будь-який господар повинен буде відшкодувати її і, крім того, зобов'язаний виплатити три рублі згідно статуту земського" 66. Контроль над козаками поширювався навіть на воєводські міста, зокрема, на Київ. У згадуваній грамоті великого князя литовського Олександра Казимировича (1499) зазначалося: "Коли которые купцы, а любо козаки приходят до Киева, а в которого мещанина станут на подворьи, тот мещанин має их обестити воеводе киевскому, або наместнику его, подлуг давнего обычая, а если бы который з вас мещанин не хотел купца або козака воеводе обестити, на том воеводе киевскому дванадцать коп грошей вины" 67.

Через брак документальних свідчень нелегко судити, наскільки вдавалося старостам виконувати поліційні функції. Більше відомі випадки, коли вони в обхід закону очолювали загони служебників та козаків і здійснювали сміливі рейди в південні степи аж до Чорноморського узбережжя 68. Оповідаючи про похід під Очаків (1541) барського старости Берната Претвича, Марцін Бельський, зокрема, писав: "незадовго перед тим татари напали на Русь, починивши великі шкоди коло Винниці і по інших місцях. Бернат Претвич, гербу Вчеле, староста барський, вартий пам'яті у всіх нас, поляків, пустився за ними з невеликим числом козаків і черемисів, пройшовши за ними аж під Очаків... З добичею повернувся додому і наступного року те ж повторив" 69.

Для боротьби з татарами власті активно залучали і місцеве населення. Так, у привілеї, наданому місту Лисянці, підкреслювалося, що його мешканці мають ставити палісаду, а кожний з міщан повинен запаситись рушницею, двома фунтами пороху і копою куль 70. У

творі польського шляхтича Марціна Броневського (70-і роки XVI ст.) міститься згадка про Брацлав: "Лежащий на границах Подолии, несмотря на свою мало-важность и незначительность, имеет крепостцу и более пятисот жителей, превосходных стрелков, которые приобрели немалую опытность и навыки в легких и частых стычках со скифами (татарами.— В. Щ.)... Братиславцы содержат постоянно отряд войска для защиты от набегов перекопских, очаковских, белгородских татар и валахов" 71. Отже, не лише військова людність, а й усе населення прикордонних міст добре володіло зброєю, мало бойові навички і могло брати участь у козакуванні.

Цікаво, що Марцін Броневський нічого не говорив про шляхту серед мешканців Брацлава. Небезпека з боку татарських ординців ставала на перешкоді проникненню на південь Поділля та Київщини представників привілейованого стану. Навіть немало старост залишали у фортецях заступників, а самі жили у власних маєтках на Волині, Північній Київщині чи в Галичині. Татарська загроза не стимулювала й розвиток традиційного землеробства. Відповідно втрачався сенс ведення як селянського, так і панського господарства. Не випадково, що в той час ревізори не відзначили поблизу Канева жодного фільварку 72.

Немало інформації про джерела формування українського козацтва міститься в кореспонденції правителів сусідніх держав, зокрема турецького султана та кримського хана. Так, на початку 40-х років хан Сагіб-Гірей писав з Бахчисараю польському королеві Сигізмунду I: "Приходят казаки черкаские и каневские, стают на Днепре под нашими улусами и чинят шкody нашим людям. Я к вам много раз посылал за тех Козаков, чтобы их усмирить, но ваша милость не послушал. Если хочеш иметь приязнь с нами, будь добрым, пришли к нам тех, что делали шкody, иначе не имей того за зло, и я не хочу сломать приязни братской и присяги, но на те замки — Черкасы и Канев — пошлем нашу рать" 73. Майже аналогічний лист турецького султана Сулеймана II до того ж короля від 1546 р., в якому зазначалося, що з "далеких замків, належачих до Польщі: Переяслава — Яцько і Мануйло, з Черкас — Карпо і Єдрушко, з Брацлава, з Києва і багатьох інших прикордонних замків" минулого року козаки, очолювані Претвичем, Сангушком і Пронським, здобували приступом Очаківську фортецю 74.

Отже, актові матеріали і наративні джерела переконливо свідчать про вихід козаків з українських міст. Та це зовсім не означає, що козакували власне міщани — ремісники чи торгові люди. Саме вони не завжди складали більший відсоток населення, насамперед, прикордонних міст, призначених для оборони краю від ординської агресії. Наприклад, у Черкасах (1552) проживало 223 міщанина; бояр, панів і князів — 9 чол.; слуг міських — 25; пушкарів — 2; почет старости — 66; драбів — 160; козаків — 250 75. Аналогічним було співвідношення населення в той час у Брацлаві та Вінниці. Зауважимо: щоб вважатися повноправним громадянином, тобто, перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які надавалися городянам, зокрема правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, необхідно було володіти нерухомим майном, як мінімум — власним будинком. Цим пояснюється той факт, що в південноукраїнських містах ревізори фіксували значну кількість бездомних, або ж "людей прихожих". На Волині та Північній Київщині серед них переважали селяни, які намагалися здобути свободу за міськими мурами.

Характерним для південних міст було проживання в них козаків. У Черкасах, наприклад, люстратори відзначили, що "окромя оселых бояр и мещан бывают у них козаки прихожие" 76. Поряд з боярами, слугами, міщанами Канева проживали "люди прихожие, козаки неоселые" 77. На противагу міщанам більшість козаків не мали власної осідлості і ходили в степ на промисли або ж служили у заможних городян. Різниця між ними чітко

визначалася в люстрації, де вказувалися повинності: "Козаки, которые домов у Черкассах не мають, и тые дають старосте колядки по шести ж грошей и сена косять ему на два дни на лете толоками за его стравою и за медом. А которые козаки, не отходячи у козацтво на поле, ани рекою у низ, служать в местах в наймах боярам або мешчанам, тии старосте колядки давати, ани сена косити не повинни" 78. Звертає на не увагу наявність у Черкасах значної кількості представників власне військово-службової людності: почет старости, драби, а також слуги міські або ж замкові.

Разом з тим, у більшості міст та містечок України проживали й селяни. Було б недоцільно повністю виключити можливість їхньої участі в козакуванні, як і сільських мешканців, насамперед, тих, хто перебував на нижчому соціальному щаблі. Безземельні або ж власники незначних земельних ділянок — городники, халупники, комірники, підсусідки — не були тісно пов'язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промислами, в тому числі й козакуванням. Однак конкретних документальних свідчень про ставлення селян до генези козацтва на сьогодні не виявлено. Наведену Дмитром Наливайком тезу з латиномовного "Трактату про дві Сарматії" (1518) польського гуманіста Мацея Меховіти, де український козак називався "хлопом, підданим, бродягою, пішим або кінним" 79, досить легко спростувати. У Польщі хлопом називали кожного негербованого. Навіть боярина, який ішов козакувати, літописці часто записували в свої хроніки хлопами зі слів розгніваного господаря.

З середини XVI ст. спостерігається новий етап в історії українського козацтва. За слушним зауваженням І. П. Крип'якевича, на цей час: "в степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і в війні зі степовими ордами повстала нова козацька суспільність, зі своїм окремим побутом і окремим світоглядом. Виробивши собі новий лад в степах, переходять козаки до давніх українських центрів, до городів; тут лучаться з міщанською опозицією против нових міських порядків, переймають на себе її боротьбу з локальними урядниками і реорганізують міста за своїм ідеалом. Цілий цей процес відбувається дуже скоро; козацький лад так знаменито відповідав пограничним відносинам і в своїм поході показав стільки сили, що протягом двох-трьох десятиліть скозачили всі міста над степовим поясом" 80. Отже, перенесення козацького устрою на волості стало важливою передумовою формування окремого соціального стану. Цей процес збігається з характерним для середньовічних держав переосмисленням панівним класом свого місця в суспільстві.

Консолідація панівних верств Великого князівства Литовського супроводжувалася ліквідацією різноманітних ступенів ієрархії та ревізією прав на шляхетство. Підставою для визнання останніх стало не відбування військової служби, а наявність документально підтвердженого землеволодіння. Якщо для магнатів, князів і зем'ян дана обставина не створювала особливих проблем, то вона з усією гостротою постала перед боярами. Перевалена їх більшість володіла землею за звичаєвим правом, тому лише небагатьом вдалося довести своє "благородне" походження шляхом пред'явлення жалуваних грамот на землеволодіння 81. Всі ж інші представники цього стану переводилися до розряду державних селян.

Аналогічну політику проводили на українських землях після Люблінської унії 1569 р. і польські власті. Вже наступного року було організовано люстрації Брацлавського і Київського воєводств. У ході їх проведення ревізори вимагали від усіх землевласників пред'явлення жалуваних грамот на маєтності, оскільки, за їхніми словами, при українських замках було багато таких зем'ян і шляхти, які не хочуть відбувати земську службу і заявляють, що вони вільні люди⁸². Так, бояри Заушани показали ревізорам

копію королівської грамоти — виписку з київських земських книг, і були залишені при шляхетських вольностях. За володіння землею вони мали поряд з іншими шляхтичами Київського воєводства нести земську службу. Бояри Позняки ніяких документів на вимогу люстраторів не пред'явили, а лише голосливо сказали, що вони звільнені від аналогічних служб згідно з королівським привілеєм⁸³. Однак ці аргументи до уваги не бралися, оскільки при великій небезпеці для київського замку, на думку ревизорів, уже "нікого було посилати для огляду татарських шляхів, та відправляти листи до найближчих замків"⁸⁴. Тож південноукраїнське боярство стало перед проблемою пошуку свого місця в суспільстві. Через брак умов для заняття землеробством воно намагалося іншими шляхами відстояти свій попередній статус. Цьому ж об'єктивно сприяло створення козацького реєстру та залучення урядом Речі Посполитої українського населення до військової служби під час чергових кампаній, насамперед для боротьби проти Швеції та Московської держави. Найбільш підготовленими, безумовно, виявлялися бояри і слуги. Вони й стали основою створення козацьких загонів, які перетворювалися на вагому силу при кварцяному війську⁸⁵. Отже, бояри та слуги склали нову хвилю формування українського козацтва. Саме тому в документальних матеріалах південного порубіжжя кінця XVI — початку XVII ст. трапляються лише окремі згадки про бояр⁸⁶. При цьому обов'язково підкреслювалося їхнє "нешляхетське" походження, належність до "хлопства". У Північній Київщині та на Волині українському боярству під назвою "околичної шляхти" вдалося утриматися аж до Національно-визвольної війни середини XVII ст. Проте в джерелах дедалі частіше з'являлися такі визначення їхнього соціального статусу, як, наприклад, "козаки, звані боярами овруцького староства"⁸⁷. Водночас поповнення козацтва боярським контингентом збігалося з важливим моментом у формуванні лицарської верстви, а саме: початком генези станових прав.

Помітний вплив на формування козацького стану справили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої по колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. Роздача земель у власність з метою їх заселення практикувалася ще й за литовської доби. Більші можливості для встановлення польського панування на українських землях аж до кордону з Московською державою відкрила конституція, прийнята варшавським сеймом 1590 р. "Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою,— зазначалося в цьому документі,— не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою по волі і розумінню нашому" ⁸⁸.

Прагнучи здобути земельні володіння, тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів з Волині та Галичини взяли участь у колонізаційному процесі. Обставини життя на Подніпров'ї, зокрема, слабкість виконавчих та судових структур, відкривали можли вості панування кулачного права або ж фізичної сили. Звідси — поява латифундій нових власників, особливо гетьманів, воєвод, примноження магнатських родів, так званих "королев'ят" — Вишневецьких, Корецьких, Збараських та ін. Серед прибулих на Подніпров'я було немало й таких, хто головним своїм заняттям вважав військове ремесло. Вже при Стефані Баторії шляхта становила верхівку козацького реєстру⁸⁹. Зростання престижу козащини залучало до королівської служби нових представників привілейованої верстви як українського, так і польського походження. Проект католицького біскупa Йосипа Верешинського по створенню козацького князівства за Дніпром, очевидно, ґрунтувався на реальних фактах наявності значної кількості шляхти серед українського козацтва⁹⁰. Шляхтичі не лише очолювали реєстрових, а й становили основну масу козацької старшини. Тим більше, що в її середовищі перебувало чимало представників польського етносу⁹¹, зокрема шукачів військових пригод, авантюристів, які схвально відгукнулися на заклик папи римського Климента VIII. Під егідою Ватикану створювалась ліга

єв-ропейських християнських держав для боротьби проти турецької агресії, на що відпускалися значні кошти 92. Головну військову силу ліги мало становити запорозьке козацтво. Восени 1593 р. папа римський вислав свого нунція— хорватського священика Алессандро Комуловича до українських козаків з метою залучення їх на службу. Згідно з інструкцією папський легат мав вести переговори на кресах Речі Посполитої: в Кам'янці, Каневі, Черкасах. В листі Климента VIII до козаків відзначалася поінформованість Ватикану про їхню хоробрість і військову відвагу 93. Вагомим дотатком до послання понтіфіка із закликом боротьби проти неприятеля святого Христа мали стати 12 тисяч дукатів, як завдаток до початку кампанії. Решту обіцялося виплатити в ході війни. Однак маршрут Комуловича пролягав через волості, де йому порадили звернутися до київського воєводи князя Костянтина Острозького. Напевно, через конфлікт Януша Острозького з Криштофом Косинським, папський посланник не знайшов шляху до Запорозької Січі. Під час зупинки у Снятині він вів переговори з місцевим старостою Миколою Язловецьким. Бувший старший реєстру продовжував під-тримувати тісні контакти з козаками. Тому, ймовірно, не без ініціативи Язловецького, в грудні 1593 р. відбувся похід на придунайські турецькі міста. У складі козацького війська перебувала значна частина подільської шляхти 94.

Відсутність детального опису реєстрового війська на рубежі XVI—XVII ст. не дозволяє ґрунтовно проаналізувати його структуру та національний склад. Однак відомо, що наступний розвиток подій, зокрема війна з Московією, Цецорська та Хотинська битви, сприяв поповненню реєстру представниками української шляхти, до якої належали: Петро Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко, Марко Жмайло, Іван Сулима, Богдан Хмельницький.

Реалізація конституції 1590 р. в Україні супроводжувалася також посиленням соціального гноблення. Кожний прибулий шляхтич одержував право будувати у своєму маєтку замок для захисту від татар, залучаючи поселенців з інших районів. Часто власники виділених їм урядом земель утворювали нове поселення за рахунок селян, захоплених у сусідніх феодалів. Актові матеріали кінця XVI — першої половини XVII ст. містять величезну кількість свідчень про шляхетські міжусобиці. В результаті грабіжницьких нападів шляхтичі ставали власниками нових маєтків та підданих, а згодом одержували документальні підтвердження від властей на право володіння ними. У пошуках нових джерел прибутків магнати реєстрували свої володіння у статусі міста чи містечка 95. В такому випадку до рук землевласника переходило і право верховного суду над підданими, регулювання податків та повинностей.

Для залучення нових поселенців феодали на перших порах встановлювали пільги — звільнення від будь-яких повинностей на 5, 10, 15 і більше років. Протягом цих років селянин міг вести власне господарство, не відбуваючи панщини, не сплачуючи натуральних чи грошових податків і вважати себе відносно вільною людиною. Водночас освоєння нових земель було вигідне феодалам, оскільки пізніше вони могли використати їх для Розширення власного фільварку. Крім того, окремі шляхтичі, незважаючи на існуючі умови, все ж залучали "слобожан" до виконання деяких робіт. Так, у Курилівцях на Київщині в 1616 р. двадцятьох свободних", які не мали ніяких повинностей, змушували робити зажинки, обжинки, закоси, обкоси, допомагати у толоці 96. В люстрації остерського староства за 1636 р. зазначалося: "завдяки скупченню людей, що оселяються на слободах, остерська оренда медів, пив, горілок, млинів, мит пішла за значно вищу ціну, тому не мало зріс дохід" 97. Отже, шляхта використовувала можливі засоби для стягнення всіляких опосередкованих поборів з мешканців слобід. При надмірних утисках або ж наближенні завершення строку "слобод", останні відходили на нове місце проживання в південні та південно-східні райони. "Ті ж із згаданого руського (українського.— В. Щ.)

народу,— відзначав сучасник подій, польський письменник Самуель Грондський,— хто звичніший і вправніший тримати зброю, а також не побажав підкоритися данницькому ярму земських панів, вийшли до віддалених і до того часу не заселених місць і там привласнювали собі вільне право і відтоді заснували нові поселення. На відміну від інших русинів, підпорядкованих земським панам, цих називають козаками уа. Згодом, оцінюючи причини козацького повстання, польський магнат Микола Потоцький наприкінці 1637 р. зауважив, що осередки "свавільників" містилися саме в слободах: "скільки цих бунтівників було і є, всі мають свої гнізда в нових слободах, що містять у собі по кілька тисяч своєвільних людей, як обидві Кобеляки й інші селища на Ворсклі та Пслі. Наплив цих своєвільників у слободи робить розсадники бунту, та й самі осадчі застерігають з плачем, що як ці гнізда не будуть зруйновані, то своєвілля досить скоро оживе знову" 99.

Значна частина населення заселялася в "слободах", але відмовлялася підпорядковуватися старостинській владі, оголошуючи себе козаками. Селян та міську бідноту приваблювало право козаків на володіння землею, свобода від експлуатації, насамперед кріпацтва. Перехід до козацтва асоціювався у них з ідеєю вільного господарювання. Такі люди фігурували у донесеннях королівських комісарів під назвою "непослушних". Уже восени 1593 р. Станіслав Жолкевський писав з Поділля до канцлера Яна Замойського: "Пан староста брацлавський (Єжи Струсь) дуже збентежений сваволею і бунтами тих злих хлопів, пильно потребує ласки й рятунку вашого, бо через опір і бунт тих хлопів важко йому виконувати свої обов'язки... Я радив панові старості, і з свого боку буду того пильнувати, щоб якось по-доброму привести їх до послухності, але якщо надалі з їхнього боку буде такий непослух, прошу порадити, що в такому разі робити. Я маю відомості, що вони присяглися не допустити там жовнірських постойів, а, очевидно, і в кримського хана бувають їхні посланці. Такий непослух у них і своєвілля, що вже не поважають зовсім ні бога, ані когось іншого" 100.

Про широкі масштаби покаяння населення Подніпров'я свідчать люстрації королівщин 1616 р. У Білій Церкві було "міщанських домів послушних 300", а таких, що не хотіли бути "послушними", понад 300, у Трилісах — відповідно 170 і 30, Богуславі — 200 і 400, Каневі — 160 і 1346, Корсуні — 200 і 1300, Стеблеві — 100 і 400, Переяславі — 300 і 700, Гельмязові — 40 і 100, Бикові — 30 і 25, Черкасах — 150 і 800, Боровиці — 50 і 100, Ірклієві — 20 і 300, Говтві — 30 і 700, Кропивні — 30 і 60, Чигирині — 50 і 500, Крилові 50 і 400 101. Отже, в багатьох містах і містечках кількість тих, що вважали себе козаками, була значно більшою, ніж населення, яке відбувало феодальні повинності. На південному порубіжжі фактично ігнорувалися феодально-кріпосницькі порядки, а спроби їх запровадження завершувалися масовими втечами на Запорозжя. Так, у королівській інструкції на сейм 1615 р., зокрема, зазначалося: "...пішли до них (запорозжців.— В. Щ.) неосілі, пішли засудженці, пішли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, так, що мало хто і до плуга має людей на Поділлі" 102. До речі, у вищезгаданих містах існували козацькі громади. Про офіційне їх визнання за литовської доби свідчить королівський лист (1560), адресований "подстаростам его черкаскому и каневскому и теж бояром, мешаном, козаком и всим подданым нашим тамошним" 103. В іншому аналогічному посланні міститься конкретніший адресат "наместнику черкаскому и отаману и войту и всим мешанам черкаским" 104. Отже, на чолі міських козацьких громад стояли отамани, як і в січовому товаристві. В житті міста їхній вплив був значним, коли в урядовому листі отаман означений перед війтом. До компетенції отамана, очевидно, входили управлінські функції в громаді та її взаєминах з міською владою. Після Люблінської унії міське козацтво, крім перебуваючих на державній службі, дістало назву "непослушних", поряд з тими, хто оголошував себе козаком з середовища міського населення. Посилаючись на опубліковані матеріали І. М. Каманіна, І. П. Крип'якевич стверджував, що інститут отаманства продовжував існувати, а самі отамани, зокрема,

затверджували власним підписом тестаменти й акти купівлі-продажу землі, прикладаючи "печать мескую" 105. Однак, у збірці І. М. Каманіна наводиться документ, в якому йдеться про затвердження офіційного акту отаманом чигиринським — реєстровим козаком Війська Запорозького 106.

Цікаві дані про джерела формування козацтва знаходимо і в деклараціях королівських комісарів до реєстровців під час Вільшанської комісії 1617 р. Поряд з обмеженням кількості тих, хто перебував на державній службі, однією тисячею і погрозою смертної кари для непослушних, наказувалось: "Ремісників, купців, шинкарів, вїтїв, бурмїстрів, кафтанників, балакезів, різників, кравців та інших неприкаяних від себе відігнати і виключити з реєстру, а також усіх тих новоприбулих міщан, які протягом останніх двох років, вийшовши з урядової юрисдикції, пристали до нашого війська,— аби вже більше козаками не називалися, і на майбутнє без волі короля і пана гетьмана коронного таких до війська приймати не будемо" 107. Отже, навіть серед реєстрових було чимало ремісників, торговців, колишніх представників міської адміністрації.

Наступного року мало місце нове піднесення козацького руху на Київщині. З'явилися десятки загонів як у королівщинах, так і панських маєтках, на чолі з Топігою, Старинським, Шульжиным, Мировицьким та ін. У скарзі шляхтянки Гальшки Лозчиної до житомирського гродського суду від 25 серпня 1618 р. йшлося про напад на її маєтність Рожів загону Яроша Суми і зазначалося, що серед козаків були вихідці з "людей люзных, свавільних" 108. До складу двотисячного загону Миська Фастовця також входили "свавільні люди" (селяни та мішани.— В. Щ.) з Котельні, Коростишева, Наволочі, Ходоркова, Брусилова, Фастова, Корнина, Лещина, багатьох інших сіл та міст Київського воєводства 109.

Неодноразові спроби учасників Хотинської війни 1621 р. домогтися в уряді визнання за ними козацьких прав були марними. Закономірною відповіддю на це стала хвиля покаяння, про що свідчать результати люстрації Київського воєводства за 1622 р. Зокрема, на території Канівського староства було немало сіл, якими володіли козаки: Пекарське, Решітки, Біркозова, Виргани, Чабанівка, Костянець, Тростянець, Кришин, Райтків, Селище 110. "А козаки,— говориться в люстрації,— два добрих села — Колещинці й Ромашки — відібрали від свого монастиря Терехтемирова і далі, де їм подобається, відбирають. Ті названі села дуже залюднені, але скрізь козацтво, і щодень замкові піддані до козаків відходять — з часом лише самі козаки будуть" 111. Села та хутори Богуславського староства Біївці. Вільховець, Більмачі, Тептіївка, Охматів, Дибинці, Мисайлівка Ісайки, Щербанівка, Пуники, Вулля, Семерхів також належали козакам 112. Із 25 сіл та хуторів Переяславського староства лише 280 сімей відбували феодальні повинності, а решту становили козаки, "які мають землі і всяке майно, від них немає ніякого прибутку і послухності, їх є понад 1000" 113. Подібну картину зафіксували ревізори і в Черкаському старостві 114. У королівській інструкції 1625 р. до місцевих сеймиків застерігалось: "Домашня сваволя бере гору і так завзялася, що і самим нам тяжка, і з сильними сусідами нас сварить" 115. І про масове покаяння населення писав у 30-х роках XVII ст. і Гійом Левассер де Боплан, зазначаючи, що серед козаків перебували "люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці... Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, брагу тощо" 116. Отже, суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. ухоронїцтво й оборона пївденного прикордоння до середини XVI ст. були головними чинниками поповнення козакуючої людностї, серед якої переважали вихідцї з українських мїст та мїстечок. Часто-густо організаторами козацьких походів виступали й представники місцевої влади. Соціально-

економічні зміни в Україні після Люблінської унії зумовили поповнення козацтва з числа колишніх бояр, шляхти і, особливо, селян та міщан.

1.3.

Запорозька Січ як центр організації й консолідації козацтва

Потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ.

Питання про час і місце її виникнення через брак прямих свідчень залишається дискусійним. В той же час, від його вирішення значною мірою залежить підхід до оцінки становлення козацтва як соціальної верстви.

Історики доклали немало зусиль до пошуків документальних матеріалів про організацію Січі за дніпровськими порогами. На думку І. М. Каманіна зародження постійного осередку козацької громади на Запорожжі слід відносити до кінця XV ст "Еще в XV в. на Днепре где-то на Тавани или около нея,— писал вчений,— во всяком случае ниже порогов, т. е. за порогами, находилось место постоянного пребывания отряда черкасов или Козаков, и притом довольно значительного в числе; мы думаем также, что, находясь на открытой реке, стоя, так сказать, открытой грудью против ежеминутно готового к нападению врага, сдерживая его порывы к грабежу, отряд Козаков не мог не иметь хотя слабых укреплений, послуживших зародышем будущей сечи; к этому отдаленному периоду, покрытому туманом неизвестности от недостатка света тогочасных документов, мы и относим ее начало" 117. Протилежного погляду дотримувався сучасник І. М. Каманіна Л. В. Падалка, доводячи, що Січ постала лише в кінці XVI ст. 118. Визнаним репрезентантом низового лицарства, за М. С. Грушевським, Запорозька Січ стала у 80-х роках XVI ст. При цьому вчений слушно зауважував: "Се не могло стати ся так відразу і розвій Січи супроти сього треба класти на передні десятиліття — саме і восьме, слідом по заложенню Хортицького замку і діяльності Вишневецького" 119. Появу Січі за дніпровськими порогами В. О. Голобуцький визначав 30—50-ми роками XVI ст. 120.

Серед найважливіших причин виникнення Запорозької Січі, на нашу думку, слід відзначити, насамперед, внутрішню потребу козацтва в своїй організації у зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. З іншого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалось практичною потребою захисту українських земель від зростаючої татарської агресії. Тривале перебування козаків далеко від волостей викликало необхідність об'єднання в згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом.

Формування козацької громади в умовах безпосередніх контактів з кочівниками вплинуло на її військову організацію, яскраво проявилось в мові та одязі запорожців.

Розширення козацьких промислів супроводжувалося появою на уходах тимчасових сторожових постів, або ж засік. Очевидно, вони існували вже з початку XVI ст., оскільки в описі Черкаського замку 1552 р. досить чітко вказувались межі уходів. До них зокрема, належали "уходы або ж станы — по реце Днепру, а по речках Ворскле, Ореле, Тясмени, а по обоих Ингулах, а на Самаре, озера Уступный и Западный затоны, Засякли — ловеньє рыбы и бобровые гоны. Найпервый по Днепру, зверху почонши от Мошон, уход и став, на имя Дубослей, там озера" 121. Козаки-уходники, як правило, промишляли на певній території і були добре обізнані з її особливостями. З іншого боку частина їх через посилення контролю замкової влади і збільшення старостинських поборів не поверталася на волості і залишалася на постійне проживання в уходах, про що красномовно свідчать записи люстраторів. Канівський боярин Чайка скаржився властям (1552), що він зібрав минулої осені "з уходов тих Сиверских меду от половинников девяносто кадей, окроме бобров, рыб, мяса и иных пожитков, а пан староста теперешний поведил иж далеко вжо того не приходит, а иже сей осени только пол 4 кади меду досталось ему з уходов оных" 122. Очевидно, для забезпечення постійних прибутків адміністрація прикордонних старост не дозволяла будівництва сторожових постів у південних степах. Зокрема, про заборону зведення "городців" для черкашан по "Дніпру і по ріках на Орелі і обох Тясминах" йшлося у судовому рішенні короля Сигізмунда I від 6 травня 1546 р. з приводу позову міщан на старосту Оникія Горностая 123. Однак, із зростанням кількості козацтва на Дніпрі та його притоках, південніше р. Самари, аж до турецького прикордоння з'являлися нові "городки", які створювали цілу систему укріплених осередків.

Віддаленість од волості визначала своєрідну сферу життя та діяльності козацтва. Потреба у хлібі та продукції ремісничого виробництва зумовлювала пошук адекватного товару для обміну. Тому козакуючи часто вдавалися до походів за здобиччю на татарські улуси. Захоплені коні та вівці згодом продавалися на волості. Здобуття так званого "козацького хліба" супроводжувалося звільненням з неволі співвітчизників. Своїми сміливими діями козаки стримували турецько-татарську експансію в Україну. Водночас південноукраїнські старости переймали практику козаків, залучаючи їх до спільних походів. Вищенаведені міркування прямо стосуються генези Запорозької Січі.

Ідея створення твердині на південних рубежах виникає, очевидно, в 20—30-х роках XVI ст. у зв'язку зі спробами литовського уряду прийняти козаків на державну службу. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише князеві Дмитру Вишневецькому. Важливою підмогою втілення в життя цього плану стали розвій козацтва на південному порубіжжі та органічна потреба єднання зусиль перед татарською агресією. Як наслідок стала поява в середині 50-х років фортеці на одному з дніпровських островів, її місцезнаходження до сьогодні залишається дискусійним. Свідчення про призначення Хортицького замку подає грамота Сигізмунда II Августа Дмитрові Вишневецькому (1557). В ній король висловлював подяку за будівництво фортеці, стійкість і мужність під час оборони від перекопських татар, обіцяв у майбутньому не забувати подвигів князя: "А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приємна нам, бо ти влаштував замок для нас, господаря, у потрібному місці, і саме такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших країн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зважитися за

твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя, з огляду на багато причин, на угоду і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем" 124. Прагнення монарха утримувати постійну залозу на Хортиці для запобігання сутичок козаків з татарами було б незрозумілим, якби фортеця призначалася виключно для запорожців. Отже, її зведення мало подвійну мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії і здійснення контролю над діями козацтва.

Не одне покоління Істориків зупинялося перед дилемою правомірності ототожнення Хортицького замку з першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові наукові відкриття, ця проблема і сьогодні залишається дискусійною. Фортеця Вишневецького зовні напевно відрізнялася од відомих пізніше архітектурних комплексів, козацьких твердинь на Дніпрі. До складу гарнізону входили, крім козаків, представники військовослужбової людності — бояри, слуги, драби. Разом з тим, проживання єдиною громадою у специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєрідної військово-політичної організації запорозького товариства, її моделі. Як слушно зауважив М. Ф. Владимирський-Буданов, Хортицька фортеця стала гніздом "низової вольниці, которая послужила потом зерном будущей Сечи" 125. Цілком прийнятним є також твердження М. С. Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя "духовним батьком огнища нової української плебейської республіки" 126. Любо-мир Винар вважає замок на Хортицькому острові "першим прототипом козацької Січі, в якій розвивалося військо й господарське життя запорожців" 127. Звідси логічним є висновок, що Хортицький замок став своєрідним прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись на о. Томаківка в 60—70-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

Незважаючи на досить короткий час існування (1555—1557), Хортицька фортеця справила помітний вплив на еволюцію українського козацтва, зростання його лав. У листі до козаків від 20 листопада 1568 р. Сигізмунд II Август вперше звернувся до них як до окремої групи української людності, що "з замков и мест наших Украйных, без розказаня и ведомости нашей господарской и старост наших Украйных, зъехавши на низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают: Маєм того ведомость, иж вы, на местцах помежных, у входах розных свавольне живучи, подданных царя турецкого, чабанов и татаров царя перекопского, на улусы и кочовища их находечи, великие шкоды и лупезтва им чините, а тым границы панств наших от неприятеля в небеспеченство приводите" 128.

Перші свідчення про чисельність і побут запорожців на Томаківській Січі за 1575 р. подав польський шляхтич Марцін Бельський. "Козаки,— писав він,— це посполиті люди, які на низу Дніпра займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці, без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста, як Київ, Черкаси та інші, попередньо заховавши свої човни в безпечному місці на одному з дніпровських островів і залишивши там кілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі, мають вони і власні гармати, які здобули у турецьких фортецях, або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо "їхня чисельність зросла в останній час, і неодноразово вони туркам і татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню, Акерман та інші фортеці" 129. Тобто, можна говорити про утвердження на Томаківці коша як військово-політичної форми об'єднання запорожців. Відзначаючи відмінності в організації січової громади і козаків, що проживали в цей час на волості, М. С. Грушевський писав: "Запороже таким чином значно випередило в своїй політичній еволюції козачину «городову», кажучи традиційним терміном — організацію її «на волости». Там вона ще була вповні безправною, не признаною як організація, як суспільна

верства, не організованою вповні пригнетеною властю адміністрації й шляхти. Тим часом на Низу вона була вже сильно сконсолідованою, а далі й організованою силою, перейнятою почуттям своєї окремішності й незалежності. Пізніша традиція, що вважала Запороже властивим осередком і головою козаччини, й його рішення (а не рішення військової ради городових полків), авторитетними для всієї козаччини, мала таким чином свій корінь і оправдання в відносинах ще з середини XVI в. Запороже було огнищем козацької сили, солідарності, організованості" 130.

Вищим органом влади на Запорозькій Січі була рада, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі депутацій від куренів або ж виключно старшинські. Зібрання козаків за їх власною ініціативою називалося чернецькою радою. До компетенції загальної ради входили всі найважливіші справи життя козацького товариства: встановлення військового устрою, обрання старшини, вирішення питання війни і миру, ведення переговорів з представниками інших країн. Нерідко козацька рада виступала і в якості вищої судової інстанції. За традицією козацькі ради збиралися щороку 1 січня для переобрання кошового отамана і старшини. В міру потреби, незалежно від часу, скликалися неординарні ради, на яких розглядалася широка палітра питань або одне, але важливе для запорожців.

Постійним місцем проведення козацької ради була Січ. Проте, оскільки рада являла собою орган військової влади, то прив'язаність до даного топографічного пункту не абсолютизувалася. Важливою, насамперед, була присутність війська 131. Звідси зрозумілим стає скликання ради під час походу в степу чи на волості — в Сухій Діброві, на Масловому Ставу. Перша коротка згадка про козацьку раду 1581 р. міститься у творі Бартоша Папроцького, де описувалася подорож на Запорожжя польського шляхтича Самуеля Зборовського. Останній з "немалим почтом своїх слуг і гайдуків спочатку прибув до Канева, звідки їхав до Черкас, з Черкас до Псла річки і... до порогів, де лицарські люди мешкають. Там є місце на Дніпрі важке для просування, бо ті пороги з великих скель, через які вода як з високих гребель спадає, і там ніхто не може проїхати, крім козаків" 132. З прибуттям на Січ, Зборовський був проголошений на раді гетьманом, а потім організував козацький загін для походу проти Московської держави. Ґрунтовніші відомості зустрічаємо у щоденнику Еріха Лясоти — посла німецького імператора Рудольфа II (1576—1612) в Україну (1594). В той час Запорозька Січ перебувала на о. Базавлук, який лежав у Чортомлицькому рукаві Дніпра проти гирла річки Підпільної. Лясота прибув з метою агітації козаків виступити на боці Австрії проти Туреччини і залишив нащадкам цінні матеріали з історії Базавлуцької Січі (1593-1638).

Щоденник німецького посланця є першою документальною розповіддю про життя січового братства. Вже при наближенні до Запорозької Січі Лясота був зустрінутий делегацією кількох заслужених і авторитетних козаків, які вітали прибулих від імені січового товариства. Вступ іноземців на Січ супроводжувався гарматними пострілами. Особливу увагу Лясота звернув на порядок голосування під час козацької ради. Після оголошення імператорської пропозиції запорожці розділилися "на два кола В одному була старшина, у другому — прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною acclamation [* acclamation — згода без голосування] податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася" 133. Після досягнення згоди гриміли литаври і десяток гарматних пострілів.

Виконавча влада належала кошовому отаманові. Про значення цієї посади серед козацького товариства і характер виборів яскраво свідчать спостереження Гійома

Левассера де Боплана: "коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як усім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеше в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!» і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому" 134. Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від даної кандидатури значною мірою залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші старшини — суддя, осавул та писар не відігравали такої визначної ролі, як кошовий. Як слушно підмітив Карстен Кумке: "Казацкие старшины являлись прежде всего исполнителями общественной воли группы людей. Не от властолюбивых старшин исходила власть, напротив, главным авторитетом была казацкая общность или, точнее, ее воля. Поэтому успех зависел от способности руководителей интегрироваться в группу, знать ее нужды, ибо только признаваемые каждым казаком приказы могли быть исполнены добровольно. Любое принуждение со стороны старшин для исполнения приказов или послушания со стороны казаков было невозможно, так как противоречило казацкой демократии" 135.

У житті запорозької громади особливе місце відводилося курінному отаманові — безпосередньому начальникові куреня, що був своєрідним козацьким земляцтвом. Назви куренів, як правило, походили від місцевості, де раніше проживали козаки на волостях. Михайло Слабченко нараховував у XVI ст. на Січі 7 куренів: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядківський 136. Курінний отаман обирався на курінній раді і не потребував затвердження на загальному зібранні козацького товариства. Він здійснював прийом до куреня нових козаків, розпоряджався куреневим майном. У спогадах одного із запорожців зазначалося, що "козаки куренные его (отамана.— В. Щ.) так слушают, как своего отца..." 137. За традицією, лише той, хто обіймав певний час посаду курінного, міг реально претендувати на обрання кошовим отаманом Запорозької Січі.

Специфічне самоуправління з притаманними йому демократичними рисами сприяло консолідації козацтва. Не став на заваді навіть перехід на державну службу тих козаків, які до 1625 р. перебували майже виключно на Запорожжі, хоча і не обов'язково в Січі. Слід зауважити, що ігнорування останнього фактора приводило багатьох дослідників до ототожнення кошового устрою з реєстровим. В офіційних актах польської адміністрації керівник реєстрових козаків іменувався "старшим", "поручником" або ж "гетьманом" у розумінні керівника військового підрозділу 138. Там же йшлося й про поділ реєстрових на полки, сотні й десятки. Водночас на Січі залишався курінний устрій, при якому верховна влада перебувала в руках кошового отамана. З кінця 20-х років XVII ст. практикувалося обрання старшого серед нереєстрових, який іменувався "гетьманом запорозьким" 139. Але в даному разі йшлося, напевне, про вибори козацького ватажка для проведення чергової експедиції.

Велике значення у справі консолідації козацтва мала боротьба запорожців проти турецько-татарської агресії. Січ стала своєрідною військовою базою, звідки розпочиналися морські та сухопутні походи, а козацтво — могутньою організацією з власним флотом, піхотою і артилерією. Вже протягом другої половини XVI ст. козаки здійснили десятки експедицій до Очакова Кілії, Ізмаїлу, Акермана, Гезлева, інших

турецьких твердинь на Північному Причорномор'ї. Згодом козацькі чайки досягли навіть берегів Анатолійського півострова, зокрема, фортець Сінопа і Трапезунда. Актів матеріали зберігають багато листів турецьких султанів, кримських ханів та інших високопоставлених осіб, в яких вони скаржилися польському уряду на запорожців, намагалися використати походи останніх як привід для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої 140. У відповідь власті заявляли, що вони не можуть покарати козаків, оскільки запорожці їм не підпорядковувалися. Лише перед реальною загрозою турецької агресії в 1590 р. сейм ухвалив постанову "Порядок щодо низовців і України" 141. Вона передбачала, зокрема, виведення із Січі "людей свавільних" і зміцнення там реєстрової залоги представниками шляхти. Однак, аналогічні постанови викликали зворотну реакцію і не перешкоджали зростанню запорозького товариства. Один із сучасників зазначав: "Напрасно поверялось панам и их дозорцам ловить и заковывать бродяг (гультьев), бегавших из королевских и дедичных имений, и возвращать их в места прежнего жительства, где их могли тотчас же казнить жестокою смертию. Пока Запорожье со всеми днепровскими островами и приднепровскими трупцами не будет во власти панов — нельзя задуть козачество" 142.

Наступні події, пов'язані з козацькими повстаннями, перекреслили плани уряду Речі Посполитої. Зростаюча козацька енергія на Січі змусила його відмовитись від тиску на запорожців і перейти до пошуків компромісів. За участь у війні проти турків та їхніх васалів (1600) козаки висунули свої вимоги: відміну баніції, повернення вольностей, наданих Стефаном Баторієм, заборону старостам кривдити козаків на волості 143. Початок XVII ст. ознаменувався цілою серією гучних походів на Чорне море під керівництвом Петра Сагайдачного. Гетьманування Сагайдачного збіглося з масовим приходом на Січ покозачених селян та міщан. Не випадково магнат Януш Острозький на одному із засідань сейму закликав вжити проти них суворих заходів, "лише б хлопці наші... до козаків не приставали і до них себе не прилучали" 144. Тож, очевидно, не стала проблемою організація 40-тисячного війська для походу проти полчищ султана Османа II (1618-1622) під Хотин (1621).

Зростанню міжнародного авторитету запорожців сприяла кож їхня участь у Тридцятирічній війні (1618 — 1648) 145. Про яскраво свідчить текст маніфесту шведського короля Густава-Адольфа (1611 — 1632) від 25 червня 1631 р., підготовлений його радником Жаком Русселем. "Благородні і вільні лицарі, — зазначалося у зверненні до запорожців, — мужі хоробрі, володарі Дніпра і Чорного моря, а що найважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонці..." 146. А далі містилася пропозиція перейти на службу до шведського монарха.

Одним із найважливіших факторів консолідації козацтва на Січі стало перетворення її у своєрідний осередок визвольного руху українського народу. Саме на Запорожжі здобув авторитет і визнання Криштоф Косинський, який очолив виступ козацтва проти панського свавілля. Останній похід на волості (1593) гетьман Косинський здійснив із Січі. Цей шлях став у майбутньому основним для руху повстанських сил аж до часів Богдана Хмельницького. Очоливши повстання влітку 1594 р., Северин Наливайко відправив з Брацлавщини посольство на Запорожжя із закликом до спільних дій. Із Січі на допомогу повстанцям виступив загін на чолі з Григорієм Лободою. Навіть після Солоницької битви Сигізмунд III видав універсал від 1 вересня 1596 р., в якому містилося суворе попередження: "Тех запорожцев, абысте с Запорожья на Украину, где бы ся выгребать хотели, не пушали, и противко ним, яко неприятелей коронных конно, збройне повстали и пристани до берегов мощно боронили, заховалибытеся в том всем водлуг конституции" 147.

З 1625 р. Запорозька Січ стала центром організації повстанських загонів для боротьби проти коронного війська. Саме там з'являються письмові звернення до українського народу, зміст яких відбивав прагнення широких соціальних верств. На Січі конкретизувалися методи і завдання визвольного руху. Недаремно в листі до короля Владислава IV від 27 червня 1636 р. урядовий комісар у козацьких справах Адам Кисіль визнавав, що Запорожжя завжди було "капітулою всіх змовників проти існуючого порядку" 148.

Отже, виникнення осередку лицарської вольниці — Запорозької Січі в другій половині XVI ст. було зумовлене поряд із внутрішніми потребами козаків, які знаходилися на південному порубіжжі, необхідністю захисту від зовнішньої загрози. Ці обставини мали безпосередній вплив на зростання чисельності, формування демократичних засад військово-політичного устрою січовиків — коша. Важливим фактором консолідації українського козацтва стало утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії і центру національно-визвольного руху в Україні.

* * *

Таким чином, виникнення українського козацтва стало закономірним результатом споконвічної боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками. Необхідність відсічі татарської агресії в другій половині XV ст. зумовила створення контингенту військовослужбової людності на південному прикордонні Литовсько-Руської держави. Разом з тим природні багатства степу приваблювали багатьох промисловців-уходників. Зіткнення колонізаційної хвилі українського населення з татарами покликала до життя відважних і волелюбних людей — козаків. До середини XVI ст. козакування виступало у формі побутового явища, характерного для людності переважно південного прикордонного регіону. Польська експансія в Україну після Люблінської унії зумовила розширення джерел поповнення козацтва представниками боярства і шляхти як українського, так і польського походження. Посилення соціального і національного гноблення викликало покаяння селян та міщан. Центром організації і консолідації козацтва з другої половини XVI ст. стала Запорозька Січ.

Розділ 2

Формування станових ознак українського козацтва

2.1.

Реєстрові козаки на державній службі

Розкриття генези станових ознак передбачає з'ясування витоків та механізму творення їхніх основних елементів. В історії українського козацтва вони безпосередньо пов'язані з державною службою. Характер останньої вплинув на зміст козацьких прав і привілеїв, які визначали місце козацтва в системі соціально-економічних та політичних відносин. Хоча в умовах іноземного панування реалізація основних засад "вольностей" нагтовхувалася

на рішучий опір шляхти й місцевих властей. Найяскравіше цей процес простежується на прикладі становлення козацького землеволодіння. Важливим атрибутом формування становості козацтва постало право, вироблене в середовищі запорозької громади.

Скарги турецьких і татарських правителів змусили уряд Великого князівства Литовського вже наприкінці XV ст. звернути увагу на діяльність українського козацтва. Південноукраїнські адміністратори, основним завданням яких був нагляд за несенням прикордонної служби, стверджували, що саме козацькі експедиції стримували агресивні дії ординців. Київські воєводи Дмитро Путятин (1492—1505), Костянтин Острозький (1559—1608), старости черкаські та канівські Остафій Дашкович, Андрій Пронський, Василь Тишкевич, Іван Пенько, Оникій Горностай, Федір Сангушко підтримували тісні контакти з козаками, постачали їм коней, зброю, провіант¹. За таке покровительство над козаками вони отримували частину здобичі, захопленої під час походів. З іншого боку, зміцнення зв'язку між представниками місцевих властей і козаками відбувалося в процесі служби останніх у конвойних командах, які використовувались для охорони воєводських чи старостинських осіб під час поїздок або ж відсічі нападів татар на замок.

Південноукраїнські старости вбачали в козаках єдину реальну силу в боротьбі проти татарської агресії, про що неодноразово доповідали урядові. З їхньої ініціативи на засіданні державної ради Великого князівства Литовського (1524) розглядалося питання про прийняття загону козаків для несення прикордонної служби. Передбачалося виділення з казни на ці потреби кількох сотень коп грошей. Втілення в життя цього задуму доручалося київським державцям Семенові Полозовичу та Криштофу Кмітичу. В листі Сигізмунда I до членів державної ради навіть згадувалося про перші кроки цієї акції: "Пан Семен Полозович и пан Криштоф поведаючи, иж они, яко слуги наши добрые и верные... собравши малый почот Козаков, предся тым на низ Днепром до Киева и далее до Тавани на службу нашу ходили и, там будучи, послуги нам немало своее вчинили: тых людей неприятелей всех татар, который в панстве нашем были, тыждень через Днепр не пропустили ино каждый дей день з ними битву мевали и много дей их вбили, а иншие дей сами тонули. Кгдыж они с тым малым почтом людей таковыи послуги нам, господарю, чинили, мы на то бачымы, кгда бы там тысяча або две людей наших Козаков на Днепре мешкали, снать бы и овшем была от них большая и знаменитая послуга и оборона панством нашим. А так и ото жедамы вашео милости, рад наших, рачте о том радити и мыслити. И виделося бы вашео милости там по Днепру Козаков имети на пришлое лето для осторожности и обороны панством нашим и ваша милость рачте обрати з дворян наших которого годного и доброго человека и казали бы ему скоро по Велицедни до Киева ехати и Козаков збирати, и казали бы ваша милость к тому часу сукон и пенязей на них колко сот коп послати, а тыи козаки по Днепру на перевозах разложить" ².

Відсутність коштів стала основною причиною провалу урядового проекту. Але ідея охорони південного прикордоння силами козаків збереглася. На пьотрковському сеймі (1533) черкаський староста Остафій Дашкович знову порушив це питання. Він доводив, що для безпеки кордону необхідно постійно тримати на "Дніпрі дві тисячі чоловік, які б на човнах захищали перевози від татар, і декілька сот кінноти з тим, щоб доставляти їм провіант, крім того, на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати замки, а поблизу них заснувати міста"³. Як і раніше, вербування козаків зумовлювалося необхідністю протидії татарській агресії. Проте уряд не мав наміру витрачати кошти на будівництво укріплень за сотні верст від населених пунктів або ж волостей.

В обох випадках безпосередньо про організацію козацтва не йшлося, але об'єктивно вони були тісно пов'язані з цим процесом. Уряд прагнув не так залучити козаків на державну службу, як встановити контроль над дедалі зростаючою групою населення, яка не бажала

визнавати ніякої влади. Чергова спроба здійснити перепис козацтва припадає на 1541 р.— період активних походів запорожців на татарські улуси 4. 21 липня 1541 р. Сигізмунд І надіслав черкаському старості князеві Андрію Пронському грамоту, в якій містилося суворе застереження "же бы козаки тамошние на влусы татарские не находили и шкody им некоторые не чинили" 5. А згодом до Черкас прибув представник великого князя Стрет Солтанович для складання реєстру. Свідчень про результати даної місії у джерелах не збереглося. Важливим є сам факт, що уряд вбачав у козаках силу, яку прагнув використати у власних інтересах.

Шляхом встановлення заборон при слабкій виконавчій владі в країні ставало дедалі тяжче відвернути козаків від степових промислів і здійснення морських походів, які супроводжувалися сутичками з татарами. Тому уряд і надалі планував вживати заходи для вирішення "козацького питання". Зокрема, з початком Лівонської війни (1558—1583) виникла необхідність у поповненні збройних сил. Київський воєвода Костянтин Острозький і черкаський староста Олександр Вишневецький запрошували козаків на службу "за даток і живність" 6. Тобто мав місце традиційний на той час найм війська за грошову плату та стацію. Цілком природно, що для обліку козаків впроваджувалися їх списки, або ж реєстри 7. У королівській грамоті від 5 вересня 1561 р. означеним державцям міститься цікавий факт про набір на "службу господарську" за домовленістю з перекопським "царем" 24 білгородських татарських козаків "жебы они теперь еще перед зимою до земли Московское шли, а там неприятни доводили и службу свою нам сказали" 8. Канівський староста Михайло Вишневецький зобов'язувався через своїх служебників передати татарським козакам сукно як плату за військові послуги. Наводяться також їхні імена, зокрема: Ясе-хожа, Бокайчик, Карача-ачкай, Джаниш, Муся, Скиндер, Лульчан та ін. 9. Тобто маємо ще один характерний приклад діяльності татарського козацтва в межах Великого князівства Литовського. Не виключено, що вони могли осідати для подальшої служби і на українських волостях, а також поповнювати контингент запорожців. У другій половині 60-х років XVI ст. уряд повернувся до старих планів організації козацьких сил. Грамота Сигізмунда II Августа, передана на Запорожжя (1568), містить пропозиції козакам вступати на королівську службу, "ведже при замцах наших знаидеться вам служба наша, за которую жалованье каждый из вас от нас одержит" 10. В даному разі уже йшлося не про проведення військової експедиції за межами України, а про відбування постійної державної служби у замках, безумовно, що й для виконання поліцейних функцій. Не збереглося королівської грамоти, яка конститувала створення постійного козацького реєстрового війська, і згадки про точну дату цієї події. Її можна реконструювати лише ретроспективно, шляхом аналізу пізніших документів. Грамотою від 5 червня 1572 р. Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Єжи Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Одним з найважливіших її положень стало призначення шляхтича Яна Бадовського старшим і суд дею над низовими козаками. "Маєт Ян Бадовский,— зазначалося в королівській грамоті,— не отступаючи ни в чем постановления пана воеводы русского коронного гетмана, во всех Козаков низовых каждому справедливость неодвочную водлуг права посполитого чинити и в том слушне и пристойне справовати не будучи повинен с того уряду судейского и из домов белоцерковских перед воеводами, старостами и врами нашими и ни перед ким иным (окром кгвалту и речей кровавых) усправедливляти, толко перед нами государем, або перед паном воеводою руским и по нем будучими гетманами нашими до своего живота" 11. Відповідно адміністративна влада і козацьке судочинство вилучалися з підпорядкування місцевих властей.

Про самий процес проведення реформи та характер взаємовідносин запорожців з королівськими комісарами свідчень немає. Лише у рахунках коронної казни в наступні роки вказуються асигнування для полку "низових козаків" чисельністю 300 чоловік 12.

Разом з тим, незважаючи на невелику кількість реєстрових, реформа Сигізмунда II Августа на початку 70-х років XVI ст. сприяла організації козацтва, виділенню його з інших верств населення. Фактично нею було покладено початок конституюванню українського козацтва як соціального стану.

Встановлення особливого адміністративного і судового підпорядкування для реєстрових мало на меті організацію всього козацтва для здійснення над ним контролю. Зокрема, Ян Бадовський з допомогою прийнятих на службу повинен був стримувати решту козаків від дій, які б суперечили державним інтересам. У той же час козацтво отримувало особливі права й привілеї, що сприяло перетворенню його на окремий соціальний стан. Навіть залучені на тимчасову королівську службу користувалися "козацькими вольностями", санкціонованими Сигізмундом II Августом.

Новий етап у визнанні українського козацтва як окремої соціальної верстви належить до епохи войовничого короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576—1586). Вже наприкінці травня 1576 р. до Кракова прибуло козацьке посольство у складі Івана Сіверного, Федора Захвостого, Семена Поховського і Марка Вінницького 13. Під час їхньої аудієнції у короля, ймовірно, йшлося про новий набір запорожців на державну службу. Баторій наказав видати коленому послу по 15 флоринів і по 6 аршинів ліонського сукна 14. Разом з тим, одержуючи інформацію перевалено з Туреччини та Криму, король не довіряв повністю запорожцям. Відсутність даних про існування реєстрового загону і наступного року дає підставу стверджувати про безрезультатність його перших переговорів з козаками.

Наступні події ще більше переконали Стефана Баторія у шлідливісті для держави козацьких походів. У листопаді того ж року він отримав листа від кримського хана Девлет-Гірея, в якому, зокрема, зазначалося: "Козаки із вашого королівства переїжджають Дніпро і в межах нашої держави захоплюють коней, худобу і майно наших підданих, жнивників, ораторів та їхніх робітників. Ми, з свого боку, зібравши всіх наших козаків, суворо їм наказали, а також дітям нашим царевичам, щоб вони не завдавали збитків і шкоди землям королівства Польського... Якщо тепер ви хочете жити зі мною в любові, згоді і братстві, то в такому разі потурбуйтеся послати свого слугу на Дніпро, зібрати там тих свавільних козаків і покарати їх" 15. Ще більших клопотів завдало Баторію втручання козаків у молдовські справи, зокрема, походи Якова Шаха, Івана Підкови та Олександра, здійснені в 1577—1578 рр.

За півроку татари двічі приходили в Україну, чинячи розбої і насильства над мирним населенням. Тому влітку 1577 р. на Запорозжжі активно готувалися до нового походу. У середовищі січовиків перебував і учасник багатьох військових експедицій Іван Підкова. За однією з легенд, він доводився братом молдовському господареві Івоні, вбитому турками. Молдовські бояри прислали на Запорозжжя депутацію з проханням до Підкови прибути до Ясс і зайняти престол, на якому перебував посаджений султаном Мурадом III (1574—1595) господар Петро Кривий. Боячись, що козацький похід викличе невдоволення уряду Речі Посполитої, вони ж надіслали листи київському воєводі Костянтинові Острозькому та барському старості Миколі Тарновському з проханням посприяти Підкові. Однак, зважаючи на перемир'я між Польщею і Туреччиною, представники властей не підтримали козацьку експедицію.

Іванові Підкові довелося розраховувати на власні сили. Окрім запорожців, до нього приєднався на Поділлі загін Якова Шаха. В листопаді 1577 р. вони виступили у похід і на р. Прут поблизу столиці Молдовського князівства розгромили військо Петра Кривого. З тріумфом вступивши до Ясс, козаки оголосили господарем Молдови Івана Підкову, що не

могло не мати міжнародного резонансу. На допомогу Петрові Кривому султан надіслав загони сілістрійського, видінського і бандерівського беїв. Велике військо прибуло й від правителя Трансильванії Криштофа Баторія — брата короля Речі Посполитої. Спільними зусиллями вони змусили Підкову залишити Ясси і повернутися в Україну. У Барі козацький ватажок був заарештований, а згодом і страчений у Львові 16, але прецедент втручання запорожців у внутрішні справи інших держав надовго запам'ятався правителям Речі Посполитої.

Під тиском турецького султана та його васалів Стефан Баторій провів навесні 1578 р. ряд заходів, спрямованих проти "козацькою свавілля". 4 квітня було видано одразу 4 універсали, які мали безпосереднє відношення до запорожців. В одному з них король звернувся до всіх місцевих урядовців — воєвод, каштелянів, старост, підстарост, бурмистрів, райців, війтів тощо — з приводу козацьких походів на Молдову і Волощину, що знаменували собою порушення умов договорів між Річчю Посполитою і згаданими країнами. Баторій наказував всіляко сприяти шляхтичу Яну Тарлу, посланому в Україну для пошуку ініціаторів походів та їхніх покровителів. З цією метою Тарло одержав особливі повноваження для проведення слідства і покарання винних 17.

Стефан Баторій ще раз попередив прикордонних старост про неприпустимість переховування козаків у шляхетських маєтностях і постачання їм порошу, олова та живності, тим більше, споряджати загони для нападів на татарські улуси. Каральну експедицію проти "свавільних" запорожців король наказав провести київському воєводі Костянтину Острозькому. Допомогу князю мали надати Хмельницький, барський, брацлавський, вінницький, білоцерківський, київський, черкаський і канівський старости 18.

Четвертий універсал містив інструкцію послу до кримського хана Марцінові Броневському. В ній є згадка про важливість спільних дій Костянтина Острозького і татар у боротьбі проти запорожців. "Ми їх (козаків.— В. Щ.) не любимо і не бажаємо зберігати їх,— говориться в універсалі,— а, навпаки, намагаємося ліквідувати, але в той же час не можемо тримати постійно там (за порогами.— В. Щ.) великого війська, яке було б в змозі їм протидіяти" 19. Разом з тим, король не відкидав можливості іншого варіанту вирішення козацького питання — "ми також робимо спробу запросити їх на службу, хоча не можемо гарантувати, щоб якась їх частина не пішла в межі Московії" 20. Отже, Стефан Баторій намагався не допустити переходу козаків на службу до свого противника — московського царя.

Влітку 1578 р. ставлення короля Речі Посполитої до запорожців внаслідок потреби держави у військовій силі суттєво змінилося. У спеціальному універсалі від 27 липня Баторій називає їх "молодцами запорозькими" і пропонує воювати проти Московії, що принесло б козакам більше слави і кращі "пожитки", ніж походи у Молдову та Волощину. Реалізацію свого задуму він доручив шляхтичеві Янчі Бегеру. Поїздка останнього на Запорозжя увінчалася успіхом. Разом з Бегером до Львова 15 вересня прибули козацькі посланці, очолювані Андрієм Лиханським 21. На прийомі у короля вони запропонували свої послуги, згодившись набрати 500 козаків з платнею по 15 флоринів на рік кожному. Формальним старшим реєстрових призначався канівський і черкаський староста князь Михайло Вишневецький, а його помічником, тобто безпосереднім керівником (поручником або ж гетьманом) — шляхтич Ян Оришовський.

Наступного дня, 16 вересня 1578 р., з'явилася "Постанова щодо низовців", у якій конкретизувалися умови королівської служби: "перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому бути послухними... тобто не мають воювати землі

Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би те чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися Щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити: цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всілякої річі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам проти неприятелів коронних, однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів" 22. Підпорядкування козаків Михайлові Вишневецькому, безумовно, означало, порівняно з попередньою реформою, обмеження їхніх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве застереження: "так має бути, доки вестиметься війна з Московією, а потім буде, як за світлої пам'яті Сигізмунда II Августа" 23. Отже, умови королівської служби поширювалися лише на час війни, що свідчило про недовіру Баторія до реєстрових козаків і намір зменшити їх чисельність після завершення експедиції проти московитів. Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. Їх резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь. Плату за службу запорожцям мав видавати писар на день св. Миколая в Черкасах. Остання посада дісталася шляхтичеві угорського походження Янчі Бегеру 24.

Утверджуючи офіційний статус козацтва, "реформи" Стефана Баторія були спрямовані також на його розкол. Перебуваючі на королівській службі, окрім власне військових, мали виконувати поліційні функції, насамперед щодо всіх інших козаків. Вже навесні 1579 р., коли Костянтин Лакуста, зібравши козаків поблизу Канева і Черкас, мав намір іти на Молдову, Баторій видав низку універсалів, щоб зірвати цю експедицію запорожців. В одному з них, від 6 квітня, адресованому старостам, містилася вказівка всіляко сприяти коморнику Андрієві Лозовицькому, посланому для арешту Лакусти: "друге таке ж лотрство, помічників його щоб відшукали, били, громили і ув'язнювали, До козаків низових звертаємося також, аби йому товариства не складали, а службу нашу, на якій перебуваєте, вірно пільнували... Також і тих, хто платні не бере, якщо б хтось Костянтину захотів допомагати, наказуємо іменем нашим карати на горло" 25.

Через брак аналогічного документа часів Сигізмунда II Августа "Постанова щодо низовців" від 16 вересня 1578 р. стала надалі основою при посиленні на походження козацьких прав і вольностей. Надання прав лише реєстровим не могло забезпечувати дедалі зростаючих потреб у військовій силі, тому привілеї фактично поширювались на все козацтво. Вже під час війни з Московською державою, крім загону реєстрових, у боях брало участь близько 4 тис. козаків. Серед їхніх ватажків відзначалися Іван Новельський, Корній Перевальський, Гаврило Біруля, Федір Кишевич, Григорій Челуна, Костянтин Величко, Борис Жаба 26. Після завершення експедиції до Пскова в 1581 р. козаки отримали платню. Разом з тим вони скаржилися на порушення їхніх прав старостами і воєводами. У згаданому вище листі Стефана Баторія містився наказ місцевій адміністрації не поширювати своєї влади "над низовими козаками, особливо тими, які одержують від нас платню, а проживають в містах, містечках та інших місцях" 27. Формулювання "над низовими козаками" могло стати основою для неоднозначного його тлумачення, а саме, що не лише за реєстровими визнавалися козацькі права.

Декларовані права козаків часто зводилися нанівець практикою тогочасного життя. Брак грошей у казні призводив до затримки, а часто-густо й несплати винагороди за службу. Представники адміністрації та окремі магнати втручалися в козацькі справи. Це спонукало запорожців до організації нових походів проти татар, що загострювало відносини між Річчю Посполитою і Кримським ханством. З Бахчисараю лунали погрози розпочати похід в Україну при підтримці турецького султана, оскільки поодинокі наскоки ординців, як

правило, зазнавали невдач 28. Козаки продовжували також втручатися у боротьбу претендентів на молдовський престол. Серед ватажків запорожців, що перебували на королівській службі, особливо відзначалися Михайло Ружинський, Богдан Микошинський та Захар Кулага. Включення до порядку денного чергового варшавського сейму 1590 р. питання про набір нового козацького загону в зв'язку із загрозою нападу турок викликає сумнів щодо його постійного існування в попередні роки.

Сеймова конституція під назвою "Порядок щодо низовців і України" 1590 р. надавала широкі повноваження коронному гетьманові, конкретизуючи заходи по підтриманню порядку серед реєстрових козаків: "відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запорозжжі: нехай коронний гетьман, зібравши сам особисто або через уповноважених відомості про військо у тих місцях і на тому пограниччі, так впорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеного їм начальника — осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти. Усі згадані начальники, старшина і сотники, і, нарешті, кожний рядовий, повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина — без дозволу гетьмана. У гетьмана ж завжди має бути їх реєстр, і якби котрийсь пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це гетьманові, щоб той мав про них і про їхні імена точні відомості. Присуджених же до смертної кари або до безчестя приймати сюди не дозволяється" 29. Помічниками князя Миколи Язловецького призначалися комісари Якуб Претвич і Ян Оришовський. Вони мали постійно перебувати в Україні, стежити за настроями серед козаків і спільно зі старостами своєчасно притягати до суду "свавільних людей". Місцева адміністрація зобов'язувалася не допускати втеч селян і міщан на Запорозжжя, а реєстрових — пропускати на Січ лише з паспортом від сотника: "А якщо б якомусь козакові, що перебуває у послушенстві нашого старшого, за порогами будучи виникне потреба повернутися до волості, міста чи маєтностей наших шляхетських, тоді він має отримати від старшого листа, в якому повинна бути відмітка адреса поїздки і час повернення. А якщо б хтось в панствах наших (королівщинах.— В. Щ.): старости, державці чи інші особи в добрах шляхетських козака без листа старшого наслідився приховувати, або без листа старшого пропускати на Низ на човнах з провізією і порохом та іншими речами, такий мусить отримати позов до гроду київського через представника тамтешнього уряду" 30. Тобто урядникам і шляхті під загрозою кримінальної відповідальності заборонялося постачати козаків харчами і зброєю та наказувалося стежити за їхнім пересуванням на волостях. Навіть шляхтичі, які без дозволу коронного гетьмана організовували походи проти татар, оголошувалися "бунтівниками" 31.

Згідно з королівським універсалом від 25 липня 1590 р. на службу приймався тисячний козацький загін "для погамування свавілля українського" — утримання козаків від походів проти татар і виконання поліційних функцій в Україні 32. Набір здійснювався на невизначений період з оплатою від 5 до 12 злотих за квартал кожному козакові. В універсалі підкреслювалося, що "ніхто над тими людьми (козаками.— В. Щ.) не може мати влади і творити судочинство, крім поручника Яна Оришовського" 33. Місцем постійного перебування реєстрових визначалося Запорозжжя.

Намірам уряду Речі Посполитої цього разу не судилося збутися. Виплата грошей затримувалася, а чисельність нереєстрового, або ж свавільного, козацтва набагато перевищувала кількість тих, хто перебував на державній службі. Постало питання козацьких "леж" за аналогією кварцяного війська, що призвело до сутичок з місцевою владою та окремими шляхтичами. У проекті конституції для сейму 1592 р. йшлося про

"свавільства" козаків в Україні та їхні вторгнення на території сусідніх держав, з якими Річ Посполита підтримувала дружні стосунки Спроби вести переговори із запорожцями через Якуба Превича, Олександра Вишневецького, Єжи Струся, Яна і Станіслава Гульських не дали результату. Тому пропонувалося утримувати козаків на Запорозжжі без права виходу звідти. Урядникам та шляхті заборонялося постачати їх харчами і зброєю 34. Залишається загадкою, чому проект не був затверджений 1592 р. Цілком ймовірно, що король сподівався досягти компромісу із запорожцями. Проте повстання 1591—1596 рр. спричинили ліквідацію згідно з сеймовою постановою реєстрового війська. Разом з тим, Сигізмунд III не наважився вживати суворих заходів проти козаків, окрім їхніх ватажків, адже запорожці фактично охороняли все південне прикордоння Речі Посполитої. Відповідно й козаки виправдовували свою боротьбу проти татар, включаючи й далекі морські та сухопутні походи, "служінням польському королю" 35.

Навесні 1600 р. постало питання про підтримку молдовського господаря Ієремії Могили. Нестачу військових сил Сигізмунд III намагався компенсувати за рахунок українського козацтва. Листа до запорожців надіслав і канцлер Ян Замойський, обіцяючи добру платню 36. Проте на Запорозжжі не одразу відгукнулися на заклики з Варшави. Після тривалих нарад лише 1 липня гетьман Самійло Кішка надіслав листа королю, в якому містилася згода взяти участь у молдовській експедиції за умови виконання ряду вимог запорожців. Насамперед, скасувати баніцію, накладену на козаків, повернути "козацькі вольності", надані запорожцям Стефаном Баторієм, заборонити завдавати кривди козакам. Традиційно звучала вимога визначити платню за службу. І; нарешті, козаки просили надати їм "знаку" або ж хоругву 37.

Через місяць прийшла відповідь Сигізмунда III з подякою козакам за готовність до походу і обіцянками виконати їхні умови 38. Королівське послання, очевидно, остаточно не переконало запорожців. Перебуваючи в Молдові, вони направили до Варшави нове посольство у складі Якова Осовського, Ждана Серафимовича і Петра Одинця. В універсалі від 26 вересня 1600 р., підписаному старшим реєстру Гаврилом Крутневичем, акцентовано увагу на необхідності надіслання охоронних листів до української адміністрації, щоб вона не чинила кривд козакам та їхнім сім'ям і після завершення експедиції 39.

Про виділення коштів на оплату війська та зняття баніції рішення міг прийняти лише вальний сейм, а восени 1600 р. уряд розпочав підготовку до війни зі Швецією. Як і раніше, козаки не відмовлялися від служби, але в листі, доставленому у Варшаву Іваном Радкевичем, Андрієм Комишем та Іваном Макаровичем, Самійло Кішка нагадав свої попередні вимоги. У лютому 1601 р. сейм задовольнив більшість з них для учасників походу: звільнення від відумерщин, гарантія від утисків козацьких сімей 40. Однак юрисдикція над козаками залишалася в руках місцевої адміністрації, а платня видавалася без декларацій королівськими комісарами. Тобто попередні права козацтва відновлювалися лише частково.

У Лівонській кампанії брало участь близько чотирьох тисяч козаків. Служба була надзвичайно тяжкою, особливо в зимовий період. У листі Самійла Кішки від 2 січня 1602 р. до коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, зокрема, говорилося: "Тепер земля замерзла, куренів будувати не можна, коням також дуже зле, посилали ми своїх товаришів довідатися про живність — немає ніякої живності і дерев немає, ледь де одна чи дві хати, та й то з лози плетені; нам у такий порожній край нема по що — бо решту коней втратимо" 41. В таких умовах багато козаків загинуло, в тому числі й Самійло Кішка у битві під Феліном. Повернувшись в Україну навесні 1603 р., Військо Запорозьке стало на лежах у королівщинах, нагадуючи урядовцям про своє право користатися "старожитними

вольностями" 42. За словами старшого реєстру Івана Кучковича: "за свої заслуги заслуговуємо не лише того, щоб були заховані в цілості та спокою наші убогі хати й маєтності, часто і густо облиті кров'ю нашою і поганською, а й того, щоб були ми в слухних вольностях і пошануванню від кожного стану. Його королівська милість, будучи особливим прихильником і оборонцем людей лицарських, маючи в ласкавій увазі державу і сердечні послуги наші, мусив би нас усім тим упривілеювати і обдарувати: признавши нас синами коронними" 43. Черговий раз, покликаючись на заслуги перед урядом, козацтво домагалось визнання не лише власне лицарських доблестей і "вольностей", але й зрівняння себе з "синами корони", тобто з шляхетством.

Проте внутрішня конфронтація в країні — "рокош" — шляхетський виступ проти короля (1606 — 1608) та проведення експансіоністської політики не сприяли вирішенню козацького питання. Тисячі козаків були залучені Лжедмитріями і урядом Речі Посполитої до московської авантюри, тому нові їх контингенти рушили за здобуттям прав і привілеїв у буревій військових кампаній. Відповідно знову з'явилися шляхетські скарги на "козацькі свавілля" в рішеннях різних повітових сеймиків⁴⁴, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. На сеймі 1607 р. останнє положення було узаконене, хоча реалізувати його ставало дедалі важче. В ширшому і об'ємнішому варіанті воно зафіксоване в постанові вального сейму від 26 лютого 1609 р.: "Конституцією попереднього сейму обумовлено, що запорозькі козаки, які мешкають у наших маєтках, підлягали юрисдикції наших старост та їхніх підстарост, а ті, що мешкають у духовних і світських маєтках, підлягали юрисдикції власників цих володінь. Однак, всупереч цій конституції і давнім звичаям, згадані козаки чинять велике безправ'я і сваволі, не лише не визнаючи влади наших старост і своїх панів, але й маючи своїх гетьманів і різні форми власного правосуддя, чим утискають наші міста й міщан, перешкоджають владі наших урядників на українних урядах, чинячи безкарно, не підлягаючи урядовим судам, нестерпні насильства і кривди. Нарешті, всупереч нашій волі і без нашої відомості, не повідомляючи наших військових урядників, вони збирають великі ватаги, наїжджають на міста у наших волостях і на замки сусідніх держав, порушують громадський спокій і мирні угоди, укладені з сусідами... Тих же козаків, що перебувають на Низу, (комісари) мусять організувати згідно з порядками і прикладом наших предків, призначивши їм старшину і виконавши все, що записано в конституціях стосовно вказаних козаків, з врахуванням зазначених там покарань. У всьому ж іншому комісари нехай чинять те, що їм здасться згідним з благом тамтешніх країв потрібним для відновлення спокою в державі і для припинення сваволі, діючи згідно з одержаною від мене ширшою усною інформацією, пристосовуючись до моменту і до потреб мешканців цих країв. Також волимо, щоб наші міста і міщани не піддавалися під їхню юрисдикцію і не дозволяли цього робити своїм дітям під страхом втрати майна і смертної кари. За цим повинні стежити й карати винних наші згадані старости" 45.

Така сувора ухвала супроти козацтва звучала вперше після накладення на нього баніції в 1596 р. Проти козаків спрямовувалося одразу дві сили: королівські комісари і місцеві старости, що мало на меті взяти під повний контроль "свавільників", як на волостях, так і на Запорожжі. Тим більше, що комісарам надавалися надзвичайні повноваження аж до винесення смертного вироку. При потребі передбачалося навіть використати кварцяне військо. Комісарські декрети приписувалося проводити в дію київському воєводі Станіславу Жолкевському.

Брак даних про реалізацію урядової конституції пояснюється досить прозаїчно, адже на тому ж сеймі фактично вирішилося питання війни з Московією і було ухвалено виділити кошти для цієї кампанії. Відповідно знову виникла потреба набору на службу українського козацтва. Його мобілізація розпочалася вже навесні 1609 р., чим були

стурбовані місцеві урядовці. Спроби упорядкувати цей процес зазнали невдачі. У листі князя Януша Острозького до Сигізмунда III від 6 вересня містилося визнання безсилля перед козацькою стихією: "Тепер іменем вашої королівської милості по Україні корогви носять і різні люди називають себе слугами вашої королівської милості, хоча то й неправда. І я бачу, що під таким урядом не лише я, але й сильніший від мене не зможе сього вгамувати" 46. Основні козацькі сили було спрямовано на Сіверщину та Стародубщину, і лише невелика частина прибула на облогу Смоленська.

На сеймі 1611 р. знову постало козацьке питання. Окремі магнати виступили проти прийому на державну службу козаків, оскільки, на їхню думку, "українська сваволя зростала під приводом королівської служби і чинить великі і незносні шкоди і кривди шляхетському стану в його володіннях на королівщинах" 47. Зі свого боку, король запропонував мати справу лише із представниками місцевої шляхти, чиї маєтки служили б гарантом поведінки їхніх козаків. Проте потреба у війську не зменшувалась, а на вербування іноземних найманців бракувало коштів.

Настійн: вимоги турецького султана знищити запорожців, підкріплені загрозою агресії, змусили уряд надіслати до них комісію, очолювану білоцерківським старостою Янушем Острозьким. Королівські комісари прибули в жовтні 1614 р. до Житомира з наміром набрати на службу тисячу козаків, тим самим обмежити реєстр, хто мав би користуватися козацькими правами. У поданні урядової комісії від 15 жовтня козацьким послам, зокрема, зазначалося: "щоб Військо Запорозьке згідно давнього звичаю, як повелося за предків його королівської милості, перебувало на традиційних місцях для попередження про небезпеку і оборони кордону від неприятеля святого Христа; служило речіпосполитій за платню, яку одержувало б від його королівської милості щорічно, мало старшого, призначеного від королівського імені гетьманом коронним, на місцях своїх старих мешкало, на волості не виходило, ексцесів і прикрошів людям жодного стану не чинило. Щорічно за це перебуваючі на королівській службі отримуватимуть 10 тисяч злотих і 700 поставів сукна, що їх видаватимуть на свята у Києві" 48. Крім того, мешкати реєстровці разом з сім'ями могли в королівських і приватних маєтностях лише з дозволу володарів. Трахтемирівський монастир призначався виключно в якості шпиталю для старих, хворих, поранених, скалічених і тих козаків, які доживали свого віку. Суворо заборонялися там будь-які козацькі зібрання, без відома короля не дозволялося приймати на Запорозькій Січі "свавільних людей" і організовувати експедиції проти сусідніх держав. Отже, надаючи козацькі права лише одній тисячі чоловік, власті робили цілий ряд обмовок, фактично перетворюючи реєстровців на військовий контингент Речі Посполитої. В декларації виявилось відсутнім також підтвердження права на власне судочинство і землеволодіння.

Відповідь козаки мали дати через п'ять тижнів. На цей час кварцяне військо розташовувалося на Правобережжі, "почавши від Києва аж до Черкас, як піхота, так і кіннота для більшого постраху при обговоренні козаками комісарської пропозиції" 49 Тим часом польська дипломатія всіляко намагалася влаштувати стосунки з турецьким султаном через козацький напад на Синоп, а також задобрювала кримського хана, застерігаючись від ординської агресії.

Сподіваючись на мирне розв'язання конфлікту, у петиції до короля запорожці просили не виконувати умови, запропоновані комісарами. Однак з Варшави відповіді не надійшло, а на чергових переговорах з участю коронного гетьмана Станіслава Жолкевського реєстровці змушені були поступитися. Сейм підтвердив комісарську ухвалу і рекомендував козакам дотримуватися її, але про платню за службу у постанові навіть не згадувалося. Тому й не випадково, що козаки не зважали на рішення сейму, і вже навесні

1615 р. козацькі чайки підійшли до Стамбула 50. Морські експедиції, очолювані Петром Сагайдачним, викликали занепокоєння при султанському дворі, а також впливали на зростання козацьких рядів. У королівській інструкції від 20 січня 1616 р. наводиться загальна чисельність козаків — до 40 тис. Тут же йшлося про продовження "козацького свавілля", яке не припинили комісії та сеймові ухвали⁵¹.

Внаслідок ускладнення зовнішньополітичної ситуації восени 1617 р. король доручив Станіславу Жолкевському створити реєстровий полк. З-під Вільшани коронний гетьман надіслав козакам проект угоди, якою заборонялися походи на турецькі володіння і містилася вимога очистити козацькі лави від тих, хто прибув на Запорозжя в останні три роки 52. Плату за службу отримували і, відповідно, користувалися козацькими правами лише 1000 чол. Основні пункти Вільшанської угоди фактично повторювали аналогічні 1614 р. Заперечення козаків викликав лише артикул урядового проекту про призначення старшого Війська Запорозького. Перебуваючі на державній службі бажали обрати шляхом голосування ватажка з свого середовища, якого б король лише затвердив. Гетьман Петро Сагайдачний від імені всього війська запевнив уряд Речі Посполитої в лояльності козаків, а також просив підтвердити права і привілеї 53.

Проведення жорсткої політики щодо запорожців цього разу унеможливлювалося також потребою військової сили для допомоги королевичу Владиславу. Претендуючи на московську корону, він опинився у скрутному становищі під Вязьмою. Тому зрозуміло, чому настанови Сигізмунда III комісії у козацьких справах мали компромісний характер. Так, констатуючи загрозу суспільному спокою від козаків, король заявляв: "сваволя козацька досягла великого розвою, і так гору взяла, що від неї можна сподіватися збурення значних мас; бо не лише через неї вдома проливається кров, люди в будинках і маєтностях своїх не мають безпеки, шкоди великі і нищення творять, але й у сусідні панства їхні військові громади з артилерією ходять, шкоди великі чинять союзним з давніх часів панствам" я. В той же час в універсалі містилася настанова якомога швидше упорядкувати реєстр для виконання козаками служби на благо Речі Посполитої. Для короля важливим також було бачити на посаді старшого людину, передусім лояльну до уряду, яка мала б оперативно виступати на допомогу коронному війську і придушувати прояви "свавілля" в Україні.

Вільшанська угода не була затверджена черговим вальним сеймом. Уряд виділив лише 6 тис. злотих на плату за службу і заборонив втручання у справи сусідніх держав. Одночасно для мобілізації козацького війська в Україну переводилося 20 тис. злотих. Остаточне вирішення питання про реєстр відкладалося на майбутнє.

Влітку 1618 р. понад 20 тисяч козаків "вибраного війська" вирушили у похід до Москви на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним і 28 липня об'єдналися з королевичем 55. Козаки оволоділи багатьма російськими містами, а 1 жовтня взяли участь у штурмі столичного кремля. Здобути добре укріплену фортецю не вдалося, але царський уряд став більш податливим до переговорів. Таким чином, з допомогою козацтва Річ Посполита підписала 1 грудня 1618 р. з Московською державою Деулінське перемир'я. Остання втратила Смоленщину, Стародубщину і Чернігово-Сіверщину. Королівська грамота від 23 липня наступного року свідчила, що Сигізмунд III залишився задоволений діями козаків, за що висловлював подяку Петрові

Сагайдачному. Тут же містилася згадка про те, що старший реєстру має забороняти запорожцям ходити на море і карати "свавільних" 56. Але через два місяці король видав черговий універсал, в якому пояснював причину непослуху запорожців тим, що "попередні умови не були реалізовані, а козаків дедалі більше прибувало, так що ця сила

не лише може розсварити нас з поганами, але й викликати внутрішні замішання 57. Відповідно призначалася нова комісія для упорядкування відносин з козаками.

Королівські комісари Томаш Шклінський, Тиберій Злотницький, Ян Білецький, які прибули на Роставицю у супроводі коронного війська, пропонували покласти в основу нової домовленості з реєстровими проект попередньої 58. Проте в ході переговорів змушені були поступитися. До реєстру вписали вже 3 тис. козаків, місця проживання яких обмежувалися королівщинами. Всі, хто залишався в панських маєтках, підлягав присуду свого господаря. Козацькі човни на Січі знищувалися під контролем реєстрових, а про морські експедиції запорожці мали заздалегідь попереджати 59. У листі до короля від 21 листопада 1619 р. Станіслав Жолкевський скаржився на складність переговорів, що проходили над Роставицею. Разом з тим, наявність у Київському воєводстві коронного війська, яке кількісно переважало козацьке, "призвело до корисного для держави повороту справи" 60.

Козацька старшина, з свого боку, сподівалася після відходу коронних полчищ з Подніпров'я звести нанівець ухвалені обмеження. І справді, наприкінці року запорожці ходили до Перекопа під проводом Петра Сагайдачного. У лютому 1620 р. коронний гетьман повідомляв Сигізмунда III про підготовку на Січі походу цілої флотилії з 300 чайок 61.

Після поразки коронного війська під Цецорою (1620) уряд Речі Посполитої мав намір розширити козацький реєстр. У проекті організації оборони, винесеному на засідання сейму в листопаді того ж року, фігурувала цифра 20 тис. козаків з річною платою в 100 тис. злотих. З метою узгодження таких умов служби напередодні відкриття сейму король направив до козаків свого посланця 62. Разом з тим, для заохочення запорожців до державної служби Сигізмунд III прагнув використати посередництво єрусалимського патріарха Феофана, який перебував у той час в Україні. Ознайомившись зі змістом листа короля, патріарх видав спеціальну грамоту до козаків, у якій містився заклик послужити Речі Посполитій, здобути своєму війську славу в боротьбі з ненависними "бусурманами" 63.

З 15 по 17 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва відбувалася козацька рада, на якій вирішувалося питання про участь у поході проти турецької армії. На ній був присутній митрополит Йов Борецький, королівський посол Бартоломей Обалковський і ксьондз Оборницький. Козацьким гетьманом на той час був Яків Бородавка, діяльність якого викликала тривогу в польських урядовців 64. Так, коронний гетьман Станіслав Жолкевський, сповіщаючи київського воєводу Томаша Замойського про зміну козацького ватажка, характеризував його як "найбільш незнатного і найбільш бунтівного серед них, який казав їм, що не тільки на море, але навіть в пекло готовий з ними йти" 65. Митрополит виступив на раді з великою промовою, охарактеризувавши становище православ'я в Україні, від чого, за словами сучасника, "гнівом сповнилися козацькі серця". Після цього Петро Сагайдачний зачитав грамоту патріарха Феофана. Наявність багатотисячного козацького війська змусила ксьондза Оборницького відзначити в своєму щоденнику: "Потрібно побоюватися, як би справа не дійшла до повстання, до селянської війни. Дуже вони тут розхвилювалися і все більше зростає їх свавілля, коли побачили вони себе в такій чисельності і силі" 66. На раді козаки згодилися послужити королю, поставивши умову — затвердити на митрополії і владцтвах ієрархів, висвячених Феофаном.

Нависла над Річчю Посполитою загроза змушувала владу вникати в козацькі прохання. З 20 по 31 липня у Варшаві йшли переговори, в ході яких козацька депутація на чолі з

Петром Сагайдачним була прийнята королем. Результати аудієнції невідомі, оскільки письмового рішення козацькі послы не отримали, окрім усних обіцянок задовольнити означені вимоги по завершенні кампанії 67. На початку серпня Петро Сагайдачний вирушив з Варшави під Хотин. Водночас Сигізмунд III надіслав листа керівникові урядових військ Карлу Ходкевичу, в якому йшлося про усунення від гетьманства Якова Бородавки: "Можете розвіяти ті сумніви, які в них (козаків.— В. Щ.) є про церковні справи, довівши, що це звичайні вигадки злих людей, що бажають загибелі Речі Посполитій. Добре, якби вдалося поміняти старшого. Застосуй для цього придатні і дієві засоби. Доки Бородавка буде в них за старшого, жодних послуг не отримає від них Річ Посполита. В разі зміни, особливо якби Сагайдачного або кого-небудь іншого справного взяли, можна було б щось від них отримати" 68. Зміст цього послання наводить на думку, що зміна козацького гетьмана Якова Бородавки на Петра Сагайдачного під Хотиним не обійшлася без втручання польської сторони. Офіційною причиною обрання нового старшого Війська Запорозького визнавалося небажання Бородавки об'єднуватися з коронним військом. З відписки путивльських воєвод Василя Туреніна та Сергія Собакіна до Посольського приказу (1621) довідуємося про настрої в середовищі козацького війська: "А запорозские, де, государь, черкасы против турецкого султана людей пошли... а гетман де у них Бородавка. И к ним де, государь, гетман Хоткеевич пишет почесту, чтоб к ним оне, черкасы, шли в сход вскоре, не измешкая. И запорозские де, государь, черкасы гетману Хоткеевичу и поляком не верят, просят у гетмана в заклад 20-ти человек лутчих людей для того, что де им, черкасом, учинилась весть, что гетман Хоткеевич хочет их послать против турецкого людей наперед себя" 69. Відігравши вирішальну роль у перемозі над армією Османа II, українське козацтво сприяло ліквідації турецької загрози не лише для Речі Посполитої, а й інших європейських країн.

Після переможної Хотинської битви козаки знову надіслали петицію Сигізмундові III. В цьому документі, доставленому до Варшави послами Марком Жмайлом, Павлом з Десни, Супруном і Богушем, викладено своєрідну програму козацтва, дано оцінку його місця і ролі в житті тогочасного суспільства. Відзначаючи свої заслуги перед державою, козаки відмовлялися "воювати державу цісаря турецького ані землею, ані на Чорному морі", за що просили зберегти "вольності старожитні і данини, кров'ю заслркені", розширити реєстрове військо, збільшивши платню з 40 до 100 тис. злотих, яка б, до того ж, вчасно виплачувалася. Важливе значення приділялося місцю проживання козаків. Вони прагнули мешкати і користуватися козацькими правами як у королівщинах, так і в панських маєтках. Козаки добивалися вільного найму на службу (з відома короля) до сусідніх християнських монархів. Ввійшли до петиції вимоги ліквідації унії і легалізації православної церкви в Україні, а також заборона розташування жовнірських "леж" на території Київського воєводства 70. Отже, ця програма передбачала визнання урядом Речі Посполитої за козацтвом як окремою верствою населення специфічних прав і привілеїв без його утисків на значеній території з боку місцевих властей.

Відповідь прийшла досить оперативно разом з королівськими комісарами, які прибули для переговорів з козаками на початку листопада 1621 р. Урядові посланники подякували запорожцям за участь у Хотинській кампанії, але гроші пообіцяли виплатити після зведення реєстрового війська до 3 тисяч чоловік з 40 тисяч, які захищали Річ Посполиту від турецької агресії. Всі інші мали повертатися до попередніх господарів, причому комісари повинні були стежити, щоб козаки "не йшли полками і по волостях не бавилися". Водночас вводився чіткий облік записаних на королівську службу із вказівкою імені, прізвища, місця постійного проживання і навіть координат розташування будинку. Реєстр підписував старший Війська Запорозького і передавав до коронного скарбу, а звідти копії розсилалися по містах урядникам. Кожний реєстровець приносив присягу на вірність королю Сигізмундові III, його нащадкам і Речі Посполитій. У тексті, зокрема, містилося

зобов'язання "дотримуватися послушенства, виконувати всі накази і постанови його королівської милості, гамувати всяку сваволю і непослушенство, а саме, щоб ні особисто, ні через когось не виступав проти турецького султана, ні сушею, ні морем, окрім наказу його королівської милості, Речі Посполитої, якщо б хтось з війська хотів щось подібне вчинити, а я про те дізнався, мушу попередити короля і гетьманів і сам таких буду карати, виконуючи свою повинність" 71. Місця козацьких уходів і ловів узгоджувалися зі старостами. Урядовці запевняли також про недопущення релігійних утисків щодо козаків, залишивши без відповіді питання про унію. Отже, фактично козацькі військові заслуги перед державою не були поціновані. Навпаки, комісари намагалися зберегти реєстр у попередніх рамках і закріпити за перебуваючими на королівській службі поліційні функції. Тому в наступні роки спостерігалось помітне напруження у стосунках реєстрових з урядом. Козацькі посольства до Варшави були безрезультатними, а їхні загони, розташовані в Київському воєводстві, завдавали чимало клопоту місцевій шляхті та урядовцям.

Не допомагали і звернення короля до козацьких полковників з наказом заборонити "жодні зібрання, до яких прилучалися свавільні люди" 72. Фактично козаки підпорядковувалися лише власній адміністрації.

Під час чергової ради (1622) на Росаві під Кагарликом без узгодження з польськими властями замість померлого Петра Сагайдачного старшим реєстру козаки обрали Оліфера Голуба а писарем — Лаврентія Пашковського. Князь Єжи Збараський дуже нарікав на цей вибір, пророкуючи всілякі нові біди: "Цей народ буйний, бундючний і так цією останньою турецькою війною надутий, що легко важить собі всілякі накази, а тим більше, маючи тепер гетьмана з черні, провівши цей вибір проти королівської постанови і зневаживши свою старшину" 73. Затримка платні за службу загрожувала козацькими походами проти татар, чого остерігалися у Варшаві. Не випадково на сеймі 1623 р. окремі урядовці пропонували віднайти потрібні кошти і навіть збільшити козацький реєстр до 5 тисяч 74. Зі свого боку козаки послали петицію, подібну до підготовленої після Хотинської битви. На першому місці стояло конфесійне питання по "заспокоєнню грецької віри" 75. Однак Сигізмунд III цього разу рішуче відмовив домаганням запорожців, пообіцявши згодом вислати нову комісію. Передбачалося також одночасно розквартирувати на Подніпров'ї кварцяне військо. Королівське рішення було підтримане представниками козацької старшини, які уникали конфлікту з урядом. Напевне цим пояснюється і зміна старшого реєстру. Ним став полковник Війська Запорозького Михайло Дорошенко, авторитетний як серед козаків, так і в польських урядових колах.

Пославши коронне військо на Подніпров'я восени 1625 р., Сигізмунд III спробував приборкати "козацьку сваволю". Після кількох жорстоких битв в урочищі Ведмежі Лози між королівськими комісарами і козаками була підписана так звана Куруківська угода, згідно з якою на державну службу приймали 6 тис. козаків. Вони мали проживати у королівщинах і збиратися для допомоги кварцяному війську в разі потреби 76.

Провести відбір до нового реєстру виявилось нелегкою справою, адже козаків було понад 40 тис. Лише через два місяці було сформовано шість полків за територіальним принципом:

Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський, Переяславський. Однак українське козацтво залишилося незадоволеним умовами Куруківської угоди. У січні 1626 р Михайло Дорошенко послав Івана Зборовського, Григорія Лихого і Кіндрата Неука з реляцією до коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Доповідаючи про сформування реєстру, він звернув увагу на прикrostі і незгоди, які терпіло Військо

Запорозьке. Дорошенко просив підвищити козакам платню грошима і сукном, дозволити розквартирувати артилераю ближче до південного прикордоння, а також скаржився на утиски шляхти, яка виганяла козаків зі своїх маєтностей. Аналогічні скарги привозили до Варшави й інші козацькі посланці. В одній з інструкцій козацької депутації вказувалося на потребу "підтвердження вольностей", наданих попередниками Сигізмунда III, збереження пільг сім'ям козаків, які померли чи загинули на службі, дозволу для заняття промислами 77.

Настрої в козацькому середовищі спричинили відповідну реакцію і в урядових колах Речі Посполитої. Тому вже у сеймовій ухвалі Куруківської угоди звучало суворе попередження реєстровим: "А якщо б козаки, нехтуючи цією нашою милістю (в чому ми по відношенню до них не ручаємось), не захотіли вести себе, як написано в ординації, тоді їх оголосимо відкритими ворогами нашими і Речі Посполитої і для покарання їх накажемо виступити гетьману і військам нашим" 78.

Разом з тим, під різноманітними приводами уряд відмовлявся задовольнити прохання козаків, тому не випадково невдалою виявилася спроба комісара в козацьких справах Томаша Шклінського завербувати на війну з Швецією двотисячний загін, крім реєстрових. У листі гетьмана Михайла Дорошенка до Томаша Шклінського, надісланому 18 лютого 1627 р. з Канева, зазначалося: "Не можемо того зрозуміти, звідки б узяти ті дві тисячі найліпших чи з них відлучених від нас (хто не ввійшов до реєстру згідно з Куруківською угодою. — В. Щ.), що своїми панами, у яких вони в підданстві, так часто пошарпані і понижені, що ледве з душами лишилися; бо тих, що лишилися на службі королівській, шкода до цього залучати, є для нас і тут досить роботи з ворогом святого Христа і то вже тяжко видолати, бо не маємо з чим. Мали ми надію, що король його милості ласкою своєю і додатком за утрати наші (маються на увазі втрати під час Хотинської війни. — В. Щ.) зволить нагородити наші теперішні криваві заслуги (про які йому добре відомо), але ніякої ласки ми не дістали, навіть шматка хліба не дістали, щоб по тих трудах і працях з'їсти могли, і що вбогий чоловік мав, то проїсти мусів, а щоб чим тіло покрити, про те й не згадувати, зовсім нас голод і холод присіли" 79. Із змісту листа можна зрозуміти, що становище реєстрових залишалося складним. Путивльський боярин Григорій Гладкий, який з розвідувальною метою перебував у цей час в Україні, розповідав у Москві, що Михайло Дорошенко, зібравши козацьку раду в Каневі, відмовив королівському посланцеві у направленні реєстрових на війну зі Швецією. Натомість, він відрядив до короля посольство з проханням збільшити реєстр до 10 тис. козаків 80.

У зв'язку з кількісним зростанням козацтва характерним явищем стали його вимоги до уряду визнати козацькі права за тими, хто з різних причин опинився поза межами реєстру, яких шляхта намагалася покріпачити. Хоча, за слушним висловом Григорія Гладкого, "лише на папері випишки перетворювалися в кріпаків, насправді ж вони продовжували не лише бути, але й називатися козаками" 81. В окремих випадках козаки намагалися здобути права і привілеї навіть з допомогою зброї.

Про позитивний результат таких спроб свідчать статті Переяславської угоди (1630), зокрема, збільшення реєстрового війська на дві тисячі козаків. Цьому сприяло, безумовно, закінчення терміну дії Деулінського перемир'я Речі Посполитої з Московською державою. Вже наступного року король надіслав до Канева "к казацкому гетману Кулаге корогву, булаву и бубны, велел ему, гетману, созывать по литовским (українським. — В. Щ.) городам, чтобы все желающие записывались в казаки, и которые казаки были выписаны, тем велено опять быть казаками" 82. Тим самим визнавалися козацькі права за всіма бажаючими вступити до війська. У петиції козацького посольства на конвокаційний сейм висловлювалася надія, що після обрання нового короля козаки стануть

повноправними членами суспільства. Крім того, наголошувалося в документі, "...певні ми, що колись таки дочекаємось тієї щасливої години, дістанемо «поправу» наших прав і вольностей лицарських і доручаємо просити пильно, аби сейм зволив ласкаво вложити до майбутнього короля, аби нас обдаровано вольностями, які належать людям лицарським" 83. Проте у відповіді, надісланій їм, вказувалося лише на обов'язковість "послушності" козацького війська і неприпустимість самовільних морських походів.

Наприкінці 1632 р. з українського козацтва знову формуються значні воєнні контингенти для війни з Московією 84. Одночасно необхідно було утримувати в безпеці й південні кордони Речі Посполитої через реальну загрозу турецької агресії. Масштабне використання запорожців польсько-шляхетським урядом простежується в листі гетьмана Тимоша Орендаренка до шляхтича Леонтія Кам'янецького від 10 липня 1633 р. Пояснюючи затримку з виступом у похід, старший реєстру підтверджував готовність Війська Запорозького, але зауважував, що "лише неможливо зрозуміти, як нас хочять розірвати на кілька штук: чи ту Україну оберігати від московитянина, чи теж від неприятеля святого Христа, чи зрештою іти до Смоленська" 85.

Після завершення війни Речі Посполитої з Московією варшавський сейм прийняв нову постанову про козацтво (1635). "По волі нинішнього сейму, — зазначалося в ній, — ми ставимо умову, щоб цього Запорозького Війська на службі нашій і Речі Посполитій в майбутньому ніколи не було більше як 7000, за чим мають стежити наші гетьмани. А для вписання цієї 7-ї тисячі ми пошлемо наших комісарів. Платня в Каневі завжди має контролювати це військо, яке перебуватиме в реєстрах 7000. Якщо б хтось із реєстрових козаків виявився бунтівником і непослушним гетьманам нашим, або їх намісникам чи своїм старшинам, або ж виявився призвідцем чорної ради, той не лише мусить бути викресленим із реєстрової служби, але й покараний смертю" 86. Як і в попередніх конституціях, місцева адміністрація зобов'язувалася запобігати втечам на Запорожжя. Під загрозою позбавлення всіх прав і привілеїв козакам наказувалося не давати приводу для порушення миру з Туреччиною.

Зважаючи на участь козаків у черговому народному повстанні, Станіслав Конецпольський подав пропозицію на вальний сейм про щорічне призначення замість старшого реєстру королівського комісара — "людину шляхетного стану, досвідчену у лицарській справі, який би стримував козацьке військо від бунтів, завжди на потребу Речі Посполитої прибував на вказане місце і час. Полковники і осавули також мали бути з шляхти, досвідчені в лицарському ремеслі. На посади сотників і отаманів слід обрати заслужених людей лицарських" 87. Вищий законодавчий орган держави врахував побажання коронного гетьмана і в березні 1638 р. прийняв постанову під назвою "Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої", чим ліквідовувалися привілеї реєстровців. Скасовувалися на "вічні часи всі їх давні юрисдикції прерогативи, прибутки та інші блага, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині позбавляються внаслідок свого бунту". На посаду старшого Війська Запорозького назавжди заборонялося обирати людину з козацького середовища. Замість нього призначався королівський комісар по рекомендації гетьманів коронного і польного та затверджений на вальному сеймі. Він мав принести присягу за спеціальною формою і потім підтримувати порядок у війську та попереджати "всілякі заколоти" 88. Інші старшини реєстру до полковників включно мали складатися лише з шляхтичів. Сотники і отамани обиралися із козаків заслужених і відданих Речі Посполитій. Резиденцією комісара визначався Трахтемирів, а полковники мали проживати в своїх полках і не виїждати нікуди без дозволу коронного гетьмана. Суворо регламентувалася і діяльність реєстрових козаків. Вони "з полковниками повинні по черзі виступати на Запорожжя для захисту того регіону і для того щоб перешкоджати татарам переправлятися через Дніпро.

Мали б попереджувати, щоб свавілля не переховувалось на островах і річках і звідти не відправлялось у морські походи". Крім цих козаків, жоден козак не міг без свідоцтва, виданого комісаром, ходити на Запорозжя 89.

Значно обмежувалася соціальна база формування козацьких кадрів. "Міщани міст наших,— зазначалося в «Ординації»,— в силу давніх прав і заборон не повинні записуватися в козаки ні самі, ні їх сини, не повинні навіть видавати дочок заміж за козаків під загрозою конфіскації майна" 90. Для проживання і володіння нерухомим майном козакам відводилися лише прикордонні міста, де їхня присутність була необхідна для захисту від татарських набігів. Таємні статті "Ординації", які у вигляді інструкцій надійшли в Україну, передбачали створення особливого загону при королівському комісарі реєстру з підвищеною платнею. Його завданням було попередження "свавілля". Таким чином, "Ординація" була спрямована на перетворення Війська Запорозького на слухняний військовий контингент для виконання поліційних функцій в Україні і оборони південного порубіжжя Речі Посполитої. Про хисткість урядових задумів свідчить навіть той факт, що через продовження козацького повстання не було можливості впровадити постанову в життя протягом майже року. Остаточну угоду між реєстровими та урядом затвердила тільки заключна комісія на Масловому Ставу 4 грудня 1638 р. 91.

Наступний період, аж до 1648 р., витлумачений польською історіографією як "ера повернення миру в Україну", або ж "десятиріччя золотого спокою" 92, не вніс змін у статус реєстрового козацтва. За словами літописця, козаки "не лучше крестьян быть стали, пришли в крайнее отчаяние и огорчение и для того некоторые из них, чтобы оного избежать, желая лучше всех своих земель и жилищ лишиться, нежели так в презрении и утеснении жить, отдались некой под зашищение московское" 93. І справді, вже з кінця 1637 р. спостерігалось масове переселення українців, в тому числі й реєстрових козаків, на Слобожанщину і в межі Московської держави. Польські шляхтичі на чолі з Петром Коморовським, поставлені для управління Військом Запорозьким, чітко проводили урядову політику, вдаючись нерідко до репресивних заходів. Під час інспекційної поїздки коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського по Україні (1643) козаки Чигиринського полісу подали йому скаргу на свого полковника Яна Закревського. В ній, зокрема, зазначалося, що "вони терплять від нього великі образи і утиски, якими порушуються права їх лицарського стану" 94. Як наслідок — Закревського зняли з посади. Такий крок властей, очевидно, зумовлювався підготовкою до війни з Туреччиною, в якій планувалося якнайширше задіяти Військо Запорозьке. Крім того, Владислав IV намагався використати козаків у боротьбі з магнатською олігархією. З цією метою король планував збільшити реєстр до кількох десятків тисяч козаків. Реалізацією даного задуму займався Ієронім Радзійовський 95. Ідея була підтримана й верхівкою козацтва. У квітні 1646 р. до Варшави прибуло посольство на чолі з Іваном Барабашем, Ілляшем Караїмовичем та Богданом Хмельницьким, яке отримало універсал за підписом Владислава IV про набір війська. Проте рішучий протест магнатів, які звинуватили короля на сеймі у розбазарюванні державної скарбниці, проти війни став на перешкоді втіленню в життя широкомасштабних монарших замислів. Відповідно й козацький реєстр залишився незмінним.

Іншого характеру набули стосунки реєстрових козаків з урядом Речі Посполитої з початком Національно-визвольної війни. Вже в битві під Жовтими Водами вони перейшли на бік повстанців і почали боротьбу проти коронного війська. Влітку 1648 р. реєстровці склали основу армії Богдана Хмельницького. У Зборівській угоді 1649 р., яка визначила реєстр в 40 тис. козаків, декларувалося визнання козацької території (фактично Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводства), де реальна влада перебувала в руках козацької старшини. Тут же утверджувалося й козацьке судочинство, а коронне

військо позбавлялося права на лежі. Продовження війни перешкодило затвердженню Зборівського договору польським сеймом, а Богдан Хмельницький суттєво змінив політичні орієнтири. В гетьманських деклараціях зникають навіть згадки про службу королю Речі Посполитої. Переяславська угода 1654 р. поклала початок новому періоду в житті українського козацтва.

Отже, залучення козаків на державну службу сприяло виробленню правових основ функціонування козацької верстви. Незважаючи на опір шляхти та місцевих властей, права і привілеї надавалися значній частині українського козацтва. Згодом "вольності" набули чітких рис, наповнилися конкретним змістом, що знаходило вияв у деклараціях реєстрових до польських правителів: звільнення від податків та повинностей, крім військової служби, особливе адміністративне підпорядкування та судочинство, свобода вибору місця проживання та заняття промислами, право на землеволодіння.

2.2.

Становлення козацького землеволодіння

Відношення людини до землі було визначальним фактором при оцінці її місця й ролі в середньовічному суспільстві. Тому важливим аспектом дослідження формування українського козацтва є питання про його землеволодіння. Через брак документальних свідчень, зокрема, переписів, дюстрацій чи тарифів, аналогічних шляхетським, складно простежити генезу козацьких володінь. Об'єктивно виникає потреба залучення різноманітних опосередкованих джерел, використання ретроспективного методу.

Зародження козацького землеволодіння зумовлювалося, насамперед, колонізацією південних степових просторів України. На перших порах власті не чинили ніяких перешкод мисливству та рибальству. Завзяті ухадники досягали навіть пониззя Дніпра, розвідуючи багаті рибою та звіром місця. Згодом на прибутковість промислу звернули увагу урядовці, які почали збирати податки з його учасників до державної казни. На середину XVI ст. більша частина уходів вже контролювалася властями. У люстрації Черкаського замку 1552 р. зазначалося, що "староста теперешний уходы верху писаний дает кияном, чернобыльцом, мозырцом, петриковцом, быховцом и иным чужегородцом, а берет от них, напервей пускаючи их в уходы, поклону з ватаги овса осмак, то есть пять солянок, круп солянку, солоду солянку, колеса або умовыть на то пенязями або медом" 96.

Працюючи постійно на одних і тих же уходах, що тяглися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували пасіки, хутори. "Иная пасека,— зазначав ревізор Брацлавського замку в 1545 р.,— стоит больше трех селищ: при некоторых пасеках земли на целую милю, а самое малое на полмили, там у него (пасечника) пашня, спускные ставы,

множество пчел, всякий зверь, сады, роскошные огороды и всякие другие выгоды 97. у люстраціях середини XVI ст. неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах "уставичне", тобто назавжди. Так, в описі Канівського замку йшлося про Сіверський уход, де козаки "уставичне там живут на мясе, на рыбе, на меду з пасек, з свенетов и сытят там себе мед яко дома" 98.

Близьке сусідство з татарами не сприяло розвитку традиційного для українців заняття, тому з певним застереженням слід сприймати ревізорський запис: "пашут черкашене мешчане и бояре на поли, где хто хочет" 99. Мабуть, ішлося про освоєння земель поблизу Черкаського замку. На Запорозжі та інших південних окраїнах про землеробство не знаходимо документальних свідчень аж до Національно-визвольної війни середини XVII ст. Інша річ — Лівобережна Україна, передусім Чернігівщина, куди татарські полчища приходили не так часто, а власті були зацікавлені в освоєнні нових територій на межі з Московською державою, з якою Річ Посполита час від часу вела війни.

Не лише на прикордонні, а й у центральних районах обробка пустоючої землі (займанщина) створювала умови для володіння нею. Але в останньому випадку при постійній присутності представників влади нелегко було уникнути сплати податків. На окраїнах через віддаленість від адміністративних центрів, навпаки, це стало звичайним явищем. Певною мірою воно проникало в правову свідомість уходників. Козаки розглядали своє господарство як промисел за межами держави, поза її володіннями, тим більше, що його захист доводилося здійснювати власними силами. Від цих переконань козаки не відмовлялися і тоді, коли зайняті ними угіддя оточували землі міщан та шляхти.

У зв'язку з великим строком фактичного користування і володіння уходом право розпоряджатися ним зміцнювалося. Здобуті землі на правах займанщини козацтво прагнуло закріпити шляхом одержання жалуваних грамот від намісника, великого князя або ж короля 100, що стало юридичною основою формування козацького землеволодіння. Цей процес був тісно пов'язаний із зміцненням козацького імунітету в результаті заснування Запорозької Січі та організації реєстрового війська. Так, у вищезгаданому привілеї Янові Бадовському надавалися у Білій Церкві два будинки "з огороды, кгрунты и зо всими их належитостями". Про характер надання у цьому ж документі містилося уточнення: "Так же той Бадовский и его жона в домах своих в месте Белоцерковском лежащих шинк вольный, мед, пиво, горелку мати и всякие пожитки себе там размножати мають, а с того капщизне, платов и повинностей жадных нам, господару, и никому полнити не будут повинны до своих животов" 101. Одному з його наступників на посаді старшого реєстру Янові Оришовському король Стефан Баторій надав за військові заслуги (1577) урочища Копистерин на річці Мурафі поблизу Кучманського шляху між Баром і Брацлавом та Гайсин з Гоголевим на річці Соб зі всіма угіддями у пожиттєве володіння 102. Спочатку аналогічних документальних свідчень зустрічалося небагато і стосувалися вони переважно старших козацького реєстру 103. Проте, у проекті конституції, пропонованому на варшавському сеймі 1592 р., зазначалося: "Добра їх, які були надані їм як на все військо низове, так і, зокрема, окремим козацьким особам сеймовою ухвалою будь-то назавжди або ж іншими умовами від нас наданими на вічні часи конфіскуємо" 104. Євсі підстави вірити, що існували й інші умови надання маєтностей козакам, можливо, лише на час служби, як це мало місце в наступний період. Цікаво, що в другій половині XVI ст. спостерігалася генеза козацького землеволодіння і в Московській державі. Згідно з "боярським приговором" від 18 лютого 1571 р. 300 сторожовим козакам із "украинных городов" надавалося по 20 четвертей (близько 10 десятин) землі кожному за охорону південного прикордоння 105.

У грамоті короля Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р. про набір на державну службу 500 козаків не містилося прямої вказівки щодо наділення їх землею. Там говорилося лише про щорічну плату грошима та сукном 106. Однак запис до реєстру фактично давав козакові право на володіння землею, якою він користувався, і підставу одержати жалувану грамоту на неї з метою її узаконення як приватної власності. Цілком можливо, що ініціаторами появи останньої не обов'язково ставали самі козаки. Необхідність у дешевій військовій силі в уряді Речі Посполитої постійно зростала, а спроможність її оплати, навпаки, зменшувалась. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких король міг компенсувати прогалини державного бюджету. Саме тоді в офіційному польському діловодстві з'явився термін "ди́ке поле", яким позначалися території на схід від Дніпра та південніше волостей. У документах зафіксовані надання земельних наділів лише козацькій старшині, більшість якої становила українська шляхта. Згідно з сеймовою конституцією 1590 р. козацький ватажок Криштоф Косинський одержав королівську грамоту на урочище Рокитне, Воитех Чоновицький — на Бориспіль з Іванівцями, Федору Загоровському дісталася Володарка на Росі та Горошин і Сліпорід на Лівобережжі 107.

Фактично узаконювалося ще одне джерело зростання козацького землеволодіння як плата за державну службу. Це явище не було новим, адже аналогічні надання в Україні одержували і раніше бояри та зем'яни. М. К. Любавський навів цікаве свідчення із Литовської метрики за 1522 р., згідно з яким Сигізмунд I пожалував "до волі" землю Сітни в Полоцькому повіті, з якої давно не було ніяких служб, козакові полоцькому Артему Яковлевичу. Оскільки у грамоті була відсутня вказівка, що володар мав би служити з землі попередню службу, вчений зробив висновок про надання маєтностей за службу військову або ж козацьку 108. Виникає запитання щодо ідентифікації Артема Яковлевича як козака. Ймовірно, тут маємо одну із форм переходу терміна "козак" на слов'янську людність. Полоцький повіт межував з теренами, де за Вітовтової доби були поселені татарські козаки, які відбувалі військову службу на умовах отримання земельних угідь. Аналогічне надання отримав і Артем Яковлевич, хоча про його належність до козаків чи участь в козакуванні можна говорити лише гіпотетично. Жалуваною грамотою від 12 квітня 1542 р. князь Василь Сангушко надав зем'янину Демиду Войткевичу дворище в с. Мощеному Волинського воєводства за умови відбuvання військової служби "єму самому до живота, а по животе єго жоне и детем єго вечными часы, с чого они повинни будут конем служити" 109. В описі придніпровських замків середини XVI ст. вказувалося: "Повинни черкасцы бояре служити конно, збройно и ездити з старостою, або и без старосты с служебниками єго против людей неприятельских и в погоню за ними" 110. Тут же йдеться про володіння боярином Богущем Морозовичем землею Кашиною, а уходами на р. Пслі — боярином Микитою Драбом, землею пирятинською — боярином Чайкою 111.

Король Сигізмунд I у 1546 р. надав жалувану грамоту зем'янину Дмитрові Базановичу на володіння двома селами: Соколковим на р. Конелі та Митківцями на р. Гірський Тікич. При цьому в документі останнього названо також "звенигородским козаком" 112. Мабуть, це свідчило про схильність зем'янина Дмитра Базановича до козацького промислу, адже в документах за 1529 р. він згадувався серед охоронців державного кордону поблизу Саврані, Чечельника, Звенигорода, Кошиловців 113. Синові Дмитра, який продовжував іменуватися козаком, "шляхетному Богданові Дмитровичу" королева Бона в 1549 р. надала ще й селище Курилівці 114, хоча відомостей про його козакування чи бодай приналежність до козаків, що вступили на державну службу, не збереглося. Онук Федір Богданович у 1592 р. пролав більшість родинної спадщини галицькому каштелянові Єжи Струсю.

Жалуваною грамотою короля Сигізмунда II Августа від 4 жовтня 1571р. зем'янину і "товаришу низовых Козаков" Омеляну Івановичу за охорону південного прикордоння від татар надавалася земля на р. Ворсклі. В документі, зокрема, зазначалося, що він "сам, его жона, так же дети и потомки его власные тым правом и порядком оную землю Сиверу по обудвую сторонах Ворсклы, яко ея вышей поменило, почавши от шляху Санчаровского на низ рекою Ворсклою аж до рубежа Жарковича Артемовых песков, зо всіми землями, грунты, з боры, з лесы, з деревом бортным, з реками, а меновите, з речками Полузорою и Кустовью, з озеры, з ловы звериными, пташими, рыбными, з бобровыми гонами и зо всіми доходами, пожитками и их нелепеностями, так долго и широко, яко ся тая земля Сивера сама в себе в границах, пожитках и обиходех своих здавна и на сей час маєт, держати и уживати, прибавляти, розширяти и всякие пожитки себе там розмножати" 115. Можливо, Омелян Іванович перебував у першому реєстрі, організованому гетьманом Єжи Язловецьким, і брав участь у літньому поході 1571 р. проти татар, за що й одержав "входную землю". У грамоті говорилося також, що за надані володіння польському королю мають служити на аналогічних умовах і нащадки Омеляна.

В даному разі Дмитро Базанович та Омелян Іванович виступають як представники зем'янсько-шляхетської верстви, що займалися козакуванням. На думку А. В. Стороженка, надання їм маєтностей не мало відношення до генези козацького землеволодіння 116. Суперечать цьому твердженню дані про перехід до козацтва представників згаданої верстви. В 1583 р. зем'яни Андрій та Іван Кішки, з родини яких, очевидно, вийшов знаменитий козацький гетьман Самійло Кішка, володіли великими маєтностями на півдні Брацлавського воєводства 117. Стефан Баторій (1578) надав черкаському боярину Михайлові Байбузі "пустелі для осадження людьми на річках Сула, Удай, Солониця" 188, а після його смерті більшість цих володінь королівським привілеєм було закріплено за його синами Семеном і

Тихоном. У люстрації Київського воєводства за 1616 р. зафіксована заява Федора та Євстахія Байбузів, що грунти на Ворсклі, а також севруки або ж данники їхні, що мешкають у Черкасах — їхня дінична спадщина і до юрисдикції старости не належить, так само як і урочище Лебедин, що ствердили і черкаські міщани 119. Подимний тариф 1631 р. містить свідчення про володіння частиною Поворскля Євстахієм Байбузою і дітьми його брата Федора 120. Нащадки їхні значно розширили свої маєтності. У реєстрі Війська Запорозького 1649 р. Євстахій (Тишко) записаний у Драгилевській сотні Черкаського полку 121. Разом з тим, винагорода козакам за службу шляхом надання їм земельних володінь не набула широкого розвитку до Національно-визвольної війни.

Незначний відсоток козаків, які перебували на державній службі, не вичерпував усіх земельних власників серед них. Річ Посполита майже постійно вела війни з сусідніми державами, і уряд часто вербував тисячі українських селян та міщан до війська. Перебування їх у козацьких загонах значною мірою впливало на подальше становище в суспільстві, зростання самосвідомості. Повертаючись до власних осель, учасники експедицій оголошували себе козаками і відмовлялися виконувати феодалні повинності. Вони виходили з підпорядкування місцевих властей, залишаючи за собою право на володіння землею. За такі протизаконні дії козаків, як правило, не карали, оскільки уряд мав намір і надалі використовувати їх як дешеву і боєздатну військову силу. Зі свого боку урядовці всіляко намагалися заволодіти козацькими маєтностями, вичікуючи загибелі або смерті запорожця, на що часто скаржилися реєстровці королю. У листі Стефана Баторія від 9 квітня 1582 р. з Риги до українських старост містився наказ "по вмерлих, щоб маєтності не відбирали і нікому забираць не допускали, аби рідні його, або кому він дарує по смерті маєтності, їх брали" 122. Проте українська адміністрація не завжди зважала на

королівські універсали з суворими розпорядженнями, адже так звані "козацькі свавілля" після завершення Лівонської війни дедалі зростали.

Виникнення козацького землеволодіння пов'язане також з придбанням земельних угідь у представників інших соціальних верств. У документах XVI ст. "отчичами" або ж власниками називалися бояри, зем'яни, міщани. Різкого розмежування між ними і козаками не існувало, тому і землі їхні могли ставати козацькими на засадах приватної власності. Так, у заповіті козака Тишка Волевача від 8 серпня 1600 р. зазначалося: "Пасека в Мотронине, понад Еничем лес с подлесьем, с сеноми и пахотным полем, з екой пасеки и Суботовка речка вийшла, пчел в оной сто двадцет, то синові моему Антону, а тот грунт куплен небожчиком дедом моим Иаковом Волевачом от Ивана Безмольного, на який и запис имеем" 123. Отже, Яків Волевач купив землі в першій половині XVI ст., маючи юридичні підстави на їх володіння. Його нащадки доклали максимум зусиль до розвитку власного господарства. Згідно з заповітом Тишко виступав справжнім лихварем, зокрема, йому заборгували: "Кузьма Кривец коп сто грошей, Иван Соленик полтора ста две копы, Яким Долгополый пятсот коп винен грошей... мещане винни шестьдесят коп грошей — брал Коваленко Юско да Бондаренко, Скрипчишины дочки винни десет коп грошей" 124. Завірив документ чигиринський отаман Михайло Лаврикович, а підписав писар Михайло Щелипинський.

Часто земельні володіння продавалися разом із людьми, які на них жили. Так, у відписці возного Василя Сосницького від 12 березня 1606 р. йшлося про продаж київським підчашиєм Лавріном Лозкою села Сотники козацькому гетьманові Григорію Лободі 125. Запис про продаж угідь чигиринським козаком Максимом Михайловичем реєстровцю Івану Волевачу від 5 березня 1615 р. містить примітку, що земля купується "з сенокосами и с степным полем и пахотным и с поселением людей; до якого Плоского леса повинно быть дванадцать байраков, без малых байрачков, дай речка Цибульник, якая вийшла спод Плоского леса, обе вершины зойшедшия повинни быть тож с поселением людей и сенокосами по оба боки, с пахатным и степным полем до скель и далее; и той вышписанный грунт зо всеми угодиями продаем его милости пану Волевачу, жоне и потомкам его у вечность за добру монету литовской личби за тысяч две коп грошей без десяти; я теж себе, жену и потомков моих и покровенных, ближних и дальних, вечно отдаляю" 126.

Розв'язувати конфлікти з приводу володіння спадковими маєтностями часом доводилося і козацькій адміністрації. Так, переяславський козак Гаврило Колушкевич поскаржився гетьману Дмитрові Барабашу на сусідів-козаків Саченків, які "єму в кгрунтах отцовщины его безправне, так в сеножатех, яко и засеянем пашне на нивах власне отцовщины его кривды и утиски безправне чинять и тих грунтов не будучи посессорами и ни жадными дедичами, нет ведома за яким правом... уживають" 127. 7 березня 1617 р. гетьман видав універсал, адресований переяславській старшині, в якому містився наказ: "Под ласкою нашею войсковою и под строгим каранем войсковым, убытку товаришеви нашему, тому Гаврилове такового обелжения, кривды и утисков тим Сачченкам в кгрунтах его чинить над тоє писане наше не допущать рачили. А што пашни свое власное посеяли на нивах грунту его, абы ему десятину давши, большей уживать тих нив не важилися, яко и сеножатеи косить..." 128. У першій половині XVII ст. реєстрове козацтво продовжувало поповнюватися за рахунок української шляхти. Основним типом їхнього землеволодіння був хутір, до якого, як правило, входили луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки. Крім хліборобства і тваринництва, на хуторах займалися різноманітними промислами. Частину одержаної продукції козаки продавали на ринку. Працювали на хуторах самі володарі та члени їх сімей, а також наймані робітні люди, переважно селяни. Королівські ревізори відзначали, що поблизу Переяслава в 30-х роках козаки "засіли міські хутори", а в

Корсунському старостві сіл взагалі не було, тільки "хутори козацькі". Більшість з них були невеликими, хоча існували й окремі заможні господарства 129. Так, реєстровий козак Гурин продав міщанинові Охриму Туровичу (1638) свій хутір на Соколиних Лозах поблизу Мошен за 10 кіп литовських грошей 130. Козачка Федора Андрієва продала пасіку (1630) по річці Інгульцю Іванові Волевачу за 500 кіп 131. Майже аналогічні ціни на землю виставлялися і в густонаселених частинах Київщини та Волині. Зокрема, село Стара Рудка Коростишівського повіту (1623) було продане господарем за 500 кіп литовських грошей, а село Якимівка Білилівського повіту (1629) коштувало 1000 польських злотих або ж 400 кіп литовських (одна копа дорівнювала 2,5 злотих) 132. Це свідчить, що і на південь від Тясмина в козацькому краї землі були освоєні і відповідно цінувалися.

Люстратори Київського воєводства з тривогою зазначали, що козаки "беруть собі всілякі користі з піль та рік, забирають собі мало не всі ґрунти не лише в місті, але й по селах, і з того немає ніяких доходів 133. Тобто, внаслідок Існування козацького землеволодіння місцеві власті недораховувалися значних прибутків. Адміністратори настійно вимагали від уряду ліквідувати козацькі привілеї. У петиції до вищого законодавчого органу країни коронний гетьман Станіслав Конецпольський на початку 1638 р. заявляв, що козаки володіють "такими багатствами і частностями, з яких мали б задармо служити королю і Речі Посполитій" 134. Зважаючи на панування "кулачного" права, великі землевласники намагалися позбавити козаків землі або ж витіснити їх у межі королівщин.

У реєстрах подимного Київського і Брацлавського воєводств (1629, 1640) наводяться загальні дані про землевласників по групах без позначення їхньої належності до козацтва. В інших актових матеріалах містяться лише окремі згадки про землеволодіння козаків. Так, Петро Сагайдачний володів "батьківщиною" в селі Кульчиці на Самбірщині. Іванові Сулимі в 1615 р. належали земельні угіддя поблизу Борисполя, де він служив урядником у маєтностях коронного гетьмана Станіслава Жолкевського 135. У жалуваній грамоті Федору Сулимі від 20 липня 1677 р. містилося підтвердження його прав на батьківську спадщину, де, зокрема, підкреслювалося, що "Сулиминцы, Лебедин и Кучаков надал пан Жолкевский Ивану Сулиме, в заслугах, у вечность..." 136. Інвентар Острозьких латифундій (1620) фіксує в с. Озеряни Волинського воєводства козака — власника 3 волок земліш. Обозний Війська Запорозького Іван Волевач (1630) володів землею на "реце Макаровце, зо всіма приналежностями: з байраками и байрачки и из рекою Макаровою от вершины до устья Макаровки, сенокоси тож в реце Ингульцю з хуторищем и с селищем людей, сенокосами и полем степным по оба оки Ингульца и Макаровки речок, с плесами, ловлями рыбными и звериными" 138. П'ять козаків з містечка Жукова на оліні (1643) мали одну волоку землі 139. Власниками маєтностей у Київському і Волинському воєводствах були також Богдан Хмельницький і його майбутні соратники: Павло Тетеря, Антон Жданович, Іван Нечипоренко та інші 140. Так, у 1650 р. король Ян-Казимир (1648—1672) жалуваною грамотою підтвердив права на маєтності Богдана Хмельницького, якими він володів до початку війни, а межі "добр" були визначені "від пасіки Хмельницького ще старого, через Ингулецъ і Чорний ліс до гирла річки Березки і до байраків, а з іншого боку від витоків до гирла річки Кам'янки, впадаючої в Ингул" 141. Отже, спадкову власність Богдана Хмельницького становила земля від Лебедин до Суботова на півночі, до гирла Кам'янки, впадаючої в Ингул, на півдні. Пізніше до неї, згідно з королівськими жалуваними грамотами, були приєднані села Кам'янка і Бірки, а також містечко Медведівка. В цих маєтностях вирощувалося багато хліба, розводилася велика рогата худоба, вівці, були млини, пасіки, шинки з пивом, медом і горілкою 142.

Ситуація дещо змінилася з утворенням козацької держави в ході Національно-визвольної війни. Всі попередні земельні акти підлягали скасуванню, а земля стала власністю Війська Запорозького. Богдан Хмельницький мав право роздавати володіння козакам "за службу

войсковую". Однак гетьман, насамперед, підтвердив попередні земельні права монастирів, потім землевласників, які вступили до війська, що, до речі, робили і його наступники. Зокрема, в універсалі від 24 червня 1651 р. зазначалося: "иж Лукаш Носачович, маючи грунт свой власный за Черниговом, с которого перед тим грунту конную отпраовал в войску службу (реєстрову.— В. Щ.), а теперь войску нашом (Запорозькому.— В. Щ.) так же повинность належную отдавати мает, пилно теди надаем и сим нашим писанием напомнимаем, абы за указанем оногo на власных грунтах своих не от кого наименшой не поносячи трудности, безпечне зоставал и з грунтов помененных пожитки яко поссессор заживал, а що там слободяне Роиские часть тих же его власных засели грунтов, абы конечно з того десятину каждый давал, нечим не отмовляючись и сперечным не будучи" 143. Аналогічне надання гетьмана любечському сотникові Саві Онучку та Артемові Красковському від 31 березня 1656 р., "которые от початку войны щире служащи у Войску Запорожском, в кождих потребах добре ставають и за веру православную бияются, которых мы заховуючи при добрах власных отчистых, яко в привилеи от королей здавна наданом мають, сурово приказуем, жебы жаден так з старшин и черни и посполитых людей в добрах [*земельна власність] их от чистых наименшой кривды меновате полях, сеножатех, озерах, руднях и бортех и иных пожитках, чинити не важился" 144.

Зрештою, однією з форм плати за службу стали надання гетьманом, насамперед старшині, "урядових" або ж "рангових" маєтностей. В перші роки Національно-визвольної війни воно не набуло широкого розмаху, оскільки поява замість польської шляхти нових господарів могла викликати протест селян рядових козаків. Проте пізніше кількість рангових надань стала. Так, військовий канцелярист Кость Мокрієвич одержав села Сибереж та Ямище, слабинський сотник Іван Домонгович — села Смолин і Максилі, миргородський полковник Григорій Лесницький — містечко Шишаки, переяславський полковник Павло Тетеря — двір у Переяславі, лубенський осавул Левко Костянтинович — двір у Лубнах та сіножаті поблизу Пісочної 145, биховський сотник Павло Ярмултовський — село Вербичі і маєтності в селі Горбове 146.

Поряд зі старшиною рангові надання одержували шляхтичі. В універсалі Богдана Хмельницького від 23 червня 1657 р. підкреслювалося: "Поневаж Бог всемогущий наклонил шляхту до Войска Запорожского, ми, їх ласкаве принявши, їх маєтности і грунтов власных уживать, яко здавна уживали, позволяємо" 147. Роком раніше гетьман видав універсали на право володіння маєтностями стародубським шляхтичам: Лаврентієві Борозні — на села Горськ, Клюси, Куршоновичі, Жолвідь, Медведове, Ярцове, Заничі, Бахаївське, Тростянське, Рощинське, Роєвське, Рарцеве, Хоромне з різними "пустощами" та будинок у Стародубі; Мартинові і Федорові Воронам — на села Савостяновичі, Буки, Вадковичі, Туровичі, Бурновичі; Михайлові та Іллі Рубцям — на села Курознів, Раженичі з млином, Бобки, Чернооків, Брахлів з різними "отчинами", Полхів і Стобки 148. Цікаві дані збереглися по Чернігівському полку за 1656 р. про надання Оліферові Радченку у володіння селища Постовбиці "зо всема грунтами" та вдові шляхтича Катерині Грязній — селищі Слабин, Янівка, Лукашівка, Стефанівці, Суличівка і Пересажі на Сіверщині 149.

Розширення козацького землеволодіння відбувалося і шляхом купівлі нових маєтностей. Характерним може бути придбання хутора у Припоні Корсунського полку 1652 р. брацлавським полковником Тимошем Носачем у пана Яроша Черепинського. Останній декларував у торговому акті, що "продав п. Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, хутір на Припоні з усіма приналежностями, а саме: з ставком і озером, і сіножатями, і полем, тобто нивами і запустями, з усім і на усім, і халупу, що належить до цього хутора, за суму триста злотих; на що були добрі і вірні гідні вище названі сусіди при усій продажі або і купівлі від пана Черепинського, що так і я пане полковнику, панове отамани, віддаляю сам себе, жінку і дітей своїх, близьких і далеких родичів своїх від того

хутора на вічні часи; вільно пану Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, дати, дарувати, продати і, як бажає, на найкращу свою користь повернути: що як ми погодилися і сторгували, так для ліпшої віри і більшого підпорядження надали руками своїми підписати і печать звичайну притиснути" 150. Хутір переходив до брацлавського полковника з правом повного розпорядження ним як Тимошу Носачу, так і його нащадкам, У 1655 р. родич Богдана Хмельницького Яким Сомко купив села Воронків та Рогозів поблизу Переяслава 151. Спадкоємці Якими користувалися ними вже на правах приватної власності.

Актові матеріали про маєтності, як правило, містили застереження про суворе покарання тих, хто наважився порушувати права їхніх власників. Так, у купчій грамоті Секлети Красковської від 18 листопада 1656 р. зазначалося про продаж сотникові Саві Онучку землі "за золотых сто грошей готовых, который тот вышепомененный грунт он сам, вышепомененный Сава Онучко, поволен буде як хочачи ним владнuty, продать, дать, даровать и як хочачи к лепшому пожиткове своему оборочать, ведлуг воле и уподобаня своего, а жаден ему в той его купле перешкодою в том быти не має" 152.

Розширення козацького землеволодіння відбувалося і в результаті земельних пожалувань царського уряду. Самійлові Богдановичу-Зарудному та Павлові Тетері вдалося випросити для себе, відповідно, містечко Старий Мліїв "з селянами и со всеми угодьями" та містечко Смілу 153. Із зміцненням становища генерального писаря Івана Виговського він одержав аналогічні грамоти на містечка Остер, Козелець, Бобровицю, Трипілля, Стайки, села Городище, Лісовичі, Ківшовате "со всеми доходами и угодьями" та місто Ромни з навколишніми селами 154. Значні володіння одержали і його брати: Данило — Прилуки та містечка Борисполь, Баришівку, Басань, Білгородку, Рожів з селами, а Костянтин.— Козари і Кобиняц 155.

Наведені актові матеріали охоплюють лише частину свідчень про виникнення та формування козацького землеволодіння. Право на землю засвідчувалося переважно самим фактом володіння нею протягом тривалого часу без документального оформлення в державних установах. Тому відомостей про козацькі господарства збереглося мало.

Отже, генеза козацького землеволодіння тісно пов'язана із трудовою колонізацією південного прикордоння. Освоєння уходів, в яких козаки займалися промислами, самотужки захищаючись від татар і поступово осідаючи на проживання, утверджувало в їхній свідомості впевненість у правомірності розпоряджатися цими угіддями. З часом право на володіння землею, яке спиралося на вікові традиції, фіксувалося юридичними актами. Ведення господарства в козацьких хуторах за відсутності кріпосницьких відносин являло собою зародки майбутнього фермерства. Козацьке землеволодіння зростало внаслідок нових угідь, куплених у міщан, шляхти, а також отриманих як плата за державну службу.

2.3.

Витоки козацького права

Будь-яка людська спільнота, як і суспільство в цілому, вимагає внутрішньої організації, відповідних правил людських стосунків. Їх регулювання здійснюється за допомогою певної системи соціальних норм або ж права. Для середньовічного українського суспільства характерною була наявність поряд з кодифікованим звичаєвого права, яке ґрунтувалося на основі усних усталених звичаїв та норм 156. Навіть у кодексі XVIII ст. "Права, за якими судиться малоросійський народ, звичай визнавався як джерело права 157. Звичаєве право стало також запорукою існування далеких від державних інституцій козацьких громад. Військовий характер лицарського ремесла зумовлював створення специфічних норм взаємовідносин у середовищі січового товариства. Як зауважив дослідник українського права А. П. Ткач, "особливого значення норми, звичаєвого права набули в Січі, яка була центром виникнення великої кількості звичаїв, що перетворилися згодом в норми права. Так, в Січі зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правил ведення війн, деякі правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та ряд інших норм матеріального права, яких не існувало в писаних джерелах" 158. Отже, формування козацької верстви супроводжувалося й виробленням станового права.

Гене́за козацького права належить до тих давніх часів, коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували виникнення аналогічних явищ: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Найзручніші правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятими за принципом звичаєвого права. На думку О. М. Лазаревського, козацьке право і судочинство вироблялося самим життям, природними потребами людей без всіляких штучних регламентацій 159.

Звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували уладнанню наявних суперечок або ж вирішенню питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Причому, вирішувати їх потрібно було як з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їхня практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Розвиток запорозької вольниці привів до трансформації цих традицій у конкретні поняття. Вони й стали основою козацького права. Важливим фактором його генези було існування Запорозької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Січ давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав взяття козаком на себе певного кола обов'язків.

Складно простежити етапи становлення козацького права, оскільки за формою воно було дуже консервативним. Цілком очевидним є лише той факт, що воно формувалося на основі звичаєвого права, пристосованого до умов життя січової громади. Норми військового права, адже запорожці були насамперед воїнами, виявлялися у формі звичаїв: проведення козацької ради, прийняття до товариства нових осіб, організація експедицій

тощо. Очевидно, це дало підставу Д. І. Яворницькому стверджувати, що "писаних законів від запорожців годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя" 160. Разом з тим, дане положення може послужити яскравою характеристикою лише раннього етапу розвитку січової громади, коли запорожці основну увагу приділяли військовій справі.

Безумовно, писаних норм військового права не існувало, як не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття. Тому й немає відшліфованих думок, характерних для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося на прикладах його вживання в процесі самої правотворчості, зокрема, в окремих рішеннях зібрань. Пізнання правових норм відбувалося найчастіше при покаранні за скоєні злочини. Найтяжчими серед них вважалися зрада, порушення військової дисципліни і посягання на січове майно, що каралися розстрілом, повішенням на гаку, втопленням тощо. Найстрашнішим покаранням вважалося закопування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша: вбивцю клали живим до ями разом із убитим і обох засипали землею 161. Таким чином, громада захищалася від злочинців, які посягали на основи січової організації і своїми діями підривали традиції, що забезпечували самостійне існування Січі, або ж могли внести хаос у відносини в коші. За таких умов покарання мали якнайточніше відповідати ухваленим січовою громадою правовим нормам. Ухилення від них розглядалося як порушення і відповідно каралося. Застосування суворого покарання змушувало козаків утримуватися від порушення правопорядку.

Незважаючи на самобутність Запорозької Січі, її віддаленість від державних інституцій, на генезу козацького права, безумовно, впливало литовське законодавство. Адже більшість прибулих на Запорозжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади. Так, положення 1, 10 і 12 артикулів тринадцятого розділу Першого Литовського Статуту 1529 р. про покарання на смерть за кримінальний злочин застосовувалися і в практиці запорозького суду 162. Це не випадково, адже в основу законодавства Великого князівства Литовського було покладено й норми українського звичаєвого права. Суворі військова дисципліна січової громади впливала на формування свідомості і поведінку козаків. Тривалий час вони намагалися ігнорувати державні інстанції, спираючись лише на традиції звичаєвого права. Поступово в Запорозькій Січі викристалізувався тип людини, яка насамперед цінувала свободу і незалежність, на противагу кріпацьким порядкам, що утверджувалися на волостях. Зростання запорозької громади, її успіхи у боротьбі проти татарської агресії зумовили визнання українського козацтва самостійним фактором міжнародних відносин. Все це впливало на становлення українського козацтва як окремого соціального стану тогочасного суспільства, зростання його самосвідомості і правових уявлень.

Еволюція січової громади сприяла кристалізації козацького права. Однак якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорожців на державну службу. Відтоді почалося формування своєрідного синтезу норм військового права козацтва з офіційним, яке не встигало на той час охопити дану сферу суспільного життя.

Необхідність забезпечення надійної охорони південного прикордоння і потреба у дешевому війську для ведення Лівонської війни зумовили набір козаків на королівську службу, що започаткувало юридичне їх оформлення як соціальної верстви. У грамоті Сигізмунда II Августа від 5 червня 1572 р. зазначалося, що коронний гетьман Єжи

Язловецький "козаков к службе нашей, которым юргелт (плата.— В. Щ.) з скарбу нашого ити маєт, обрал, а иж они от воевод, старост украинных и владов наших великое угнетение и кривды себе быти поведили, ино вельможность его з владзы и присуду всяких владов их вынял и под справу свою гетманскую взял" 163. Нез'ясованим залишається питання про ініціативу у цій справі, оскільки постанови щодо запорожців у пізніший період приймалися лише після переговорів козацьких послів з представниками уряду Речі Посполитої.

Польські власті розглядали козаків як військову силу на південному прикордонні і мали намір підпорядкувати їх державним інтересам. Запорожці ж трактували одержання "козацьких вольностей" як здобуття певного юридичного статусу. І це закономірно, адже його мали інші соціальні верстви. Представництво останніх в козацьких лавах на початку 70-х років XVI ст. також впливало на становлення правових норм "людей лицарських". Безумовно, що різною мірою,— наприклад, землеробський характер діяльності селян в період генези кріпосницьких відносин не давав підстав для їх козакування. Переселення селян у південні райони України навіть стимулювалося урядом Великого князівства Литовського шляхом надання пільг при заснуванні слобод. Реальна можливість подальшого їх відходу в так зване "дике поле" стримувала урядовців від утисків і зловживань, завдяки чому селяни відчували себе вільними в межах існуючих суспільних відносин і не вдавалися до пошуків іншого статусу.

Дещо іншим було становище мешканців південноукраїнських міст. Власне ремісників у них проживало небагато, оскільки основним призначенням міст-замків була оборона від агресії кочівників. Відповідно значну частину міщан становили військові служебники — зем'яни, бояри та слуги, які несли службу при старості або магнаті. Не випадково матеріали переписів Канева та Черкас за 1552 р. свідчать, що поряд з боярами, слугами і ремісниками в цих містах проживало чимало козаків 164. більшою мірою козакуванням займалися бояри та слуги, які мали професійні військові навички і вносили організуючий струмінь у заняття уходників-промисловців. Після земельної реформи, здійсненої у Великому князівстві Литовському в середині XVI ст., бояри, які не підтвердили документально свого права на володіння маєтностями, змушені були переходити до розряду селян. Вихід із становища, що склалося, ця категорія людей, витіснених із звичного місця в суспільстві, знову ж таки знаходила в козацтві.

Зважаючи на те, що урядовці лише час від часу займалися козакуванням, зрештою залишаючись на своїх прибуткових посадах, можна констатувати, що основну масу козацтва на час державних реформ Сигізмунда II Августа становили вихідці з міст — ремісники та бояри. На відміну від селян вони були краще обізнані з нормами тогочасної юрисдикції. Регламентували міське життя державці або окремі феодали, а служба при них також оцінювалася за досить чіткими критеріями. Перехід згаданих представників соціальних верств у козацтво вплинув на генезу його правових норм.

Уряд Речі Посполитої звільнив реєстрових від підпорядкування місцевим властям, призначивши їм старшого, водночас і суддю, шляхтича Яна Бадовського 165. У королівській грамоті конкретизовано компетенцію нового старшого: "он каждому, хто бы какое дело до Козаков и, гды до замков и мест наших з низу придут, мел справедливости з них чинити маєт" 166. На перший погляд, у даному формулюванні містяться суперечливі положення, адже чисельність "низових козаків" була значно більшою, ніж 300 чол., набраних на королівську службу. Разом з тим, судочинство поширювалося нібито на реєстрових, які приходили на волості. Відповідно, Запорожжя у судовому відношенні мало залишитися поза компетенцією Яна Бадовського 167. Однак плани польських урядовців були значно масштабнішими.

Пояснення положень королівського указу слід шукати у ставленні уряду Речі Посполитої до Запорозької Січі та її мешканців у той період. Козаками офіційно визнавалися лише реєстрові, а їхню кількість передбачалося регулювати відповідно до державних потреб. Проте, надавши певні права і привілеї реєстровим, необхідно було чітко розмежувати їх з правами інших соціальних верств. Звідси походило право старшого судити козаків у справах зі "сторонніми" людьми: селянами, міщанами, боярами. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядалися гродськими судами.

З точки зору проведення судочинства реформа поставила Яна Бадовського в досить скрутне становище. Знань лише існуючого державного законодавства виявилось б недостатньо для компетенції у "козацьких справах". Тим більше, обставини змушували старшого реєстру часто перебувати на Запорозжі, і цілком очевидно, що він мав зважати і на козацьке право, звичаї і традиції січової громади. Приклад з його наступником Яном Оришовським є тому підтвердженням. Перебування серед запорожців вплинуло навіть на зовнішні ознаки його поведінки. Польські магнати висловлювали незадоволення "показаним" шляхтичем, коли старший реєстру прибув до Варшави на конвокаційний сейм 1587 р. у "грецькому" (українському. — В. Щ.) одязі і під час читання звернення до уряду сидів "по-турецькому" 168.

Особливо турбувало владу прагнення козацтва запровадити запорозькі порядки на волостях, що означало, насамперед, встановлення власної адміністрації і судочинства. Ця тривога передавалася і вищим урядовим інстанціям Речі Посполитої. У рішенні сейму 1613 р. зазначалося: "Оскільки ці люди (козаки. — В. Щ.) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин, що й схиляє їх до злочинів, ми ліквідуємо їхню юрисдикцію як таку, що суперечить загальному праву, і зобов'язуємо підкорятися властям за місцем проживання. Під "загальним" правом тут маються на увазі норми Другого Литовського Статуту, які згідно з Люблінською унією поширювалися в межах Київського, Брацлавського і Волинського воєводств. Однак суворий вердикт не вплинув на прагнення козаків бути господарями на власній землі, мати своє управління і судочинство. Тому і через три роки під час обговорення на варшавському сеймі становища в Україні зазначалося, що козаки "мають своїх гетьманів і власну форму справедливості..., самі собі права складають, урядовців і вождів становлять" 170. У наведених фактах йдеться, зокрема, про реакцію уряду на спроби запровадження на волостях козацького судочинства, в ході якого реалізовувалися норми права, вироблені в запорозькій громаді. Безперечно, що в "чистому вигляді" вони не могли бути використаними через брак відповідних умов.

Конкретних відомостей про практику застосування козацького права на волостях у джерелах збереглося небагато. Важливим його елементом, як і звичаєвого, була наявність інституту свідків, які обиралися із заслужених козаків. Так, при записі продажу козаком Максимом Михайловичем Плоского лісу зі всіма угіддями (1615) в уряді були присутні реєстровці Яким Чернишенко та Роман Пешта, а печатку "товариську" приклав чигиринський отаман Федір Кузьминський 171. Аналогічний документ від 26 вересня 1630 р. засвідчили "люди віри гідні: пан Стефан Святопричиський, пан Федір Калинович, пан Гаврило Коробка", а утвердив отаман Василь Томиленко 172.

На думку І. М. Каманіна, до компетенції отаманів козацьких громад входили обов'язки, які при королівських замках виконували старости. На підтвердження даної тези вчений навів грамоту короля Яна-Казимира від 18 серпня 1649 р., де, зокрема, зазначалося: "а

осібно то їм (козакам.— В. Щ.) тим нашим привілеєм оберігаємо, що суджені не мають бути від наших старост, державців і намісників, але їх же отамани в справах розсудних чинити мають замість городових урядів" 173. Не заперечуючи думки історика, скажемо лише, що визнання широких повноважень отамани могли досягти лише з початком Національно-визвольної війни. У попередній період не лише місцеві урядовці, а й окремі власники населених пунктів часто втручалися в козацькі справи, чинячи утиски адміністрації реєстрового війська. Тому про аналогію компетенцій старост і отаманів можна говорити лише із застереженням. Цілком безперечно лише, що на отаманські посади обиралися заслужені і авторитетні особи. Зокрема, Федір Кузьминський в 1632 р. виступав уже як посланець Війська Запорозького до Варшави на елекцію нового короля, а Василь Томиленко в 1636 р. фігурував як старший реєстру 174.

Інколи отаманської влади виявлялося недостатньо для вирішення складного питання. Яскравим прикладом може послужити універсал гетьмана Дмитра Барабаша від 7 березня 1617 р. переяславській старшині. В ньому йшлося про скаргу козака Гаврила Колушкевича до "рады наше зуполное", тобто до вищого уряду Війська Запорозького, про захоплення його землі козацькою родиною Саченків. "Рада зуполная" розглянула подання Колушкевича і винесла рішення про повернення позивачеві батьківського володіння 175. Постанова дає підставу твердити про здійснення радою судових функцій, можливо, навіть під головуванням гетьмана, як це мало місце на початковому етапі існування Запорозької Січі, коли суддею часто виступав кошовий отаман 176.

Втручання старшого Війська Запорозького часто вимагалось і при розв'язанні конфлікту козаків з представниками інших соціальних верств. Так, в універсалі Григорія Чорного від 28 лютого 1630 р. козакам заборонялося порушувати права КиєвоПечерського монастиря в межах Черкаського староства: "же вы в пасеце монастыря Печерского, которая лежит к грунтам в старостве Черкасском, за привилеем его королевской милости пана нашего милостивого, великие перешкоды чините: без ведомости его милости и того там брата, (который на тот час там кгрунтом и пасекою заведовати будет), в кгрунты вдершися, лес пустошите и брата, который высланный бывает, зневажаете, што се деет противко воли самого Бога и самого нашего сумления, же, место помножения церкви Божей, сами оную ущербляем. Прето повагою комиссии сее, владою гетманства моего и всего войска сrokго росказуем, абысте каждый из вас кгрунтах помененного монастыря Печерского вступу жадного не мел и в лис без воли и листу его милости отца архимандрита и ногою не вступовал; а естли бы который из вас противным и упорным против сего листовного заказа нашего находвалсе, таковой каждый судового караня от всего войска не увойдет" 177.

Процес правотворення дістав новий імпульс із зростанням масштабів визвольного руху в Україні. У королівській інструкції на сеймики (грудень 1625 р.), наприклад, зазначалося, що козаки, "забувши віру і підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою, посягають на майно і життя невинних людей (шляхти.— В. Щ.), вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада у козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права" 178. Сучасник подій польський письменник Шимон Старовольський також писав, що "козаки неодноразово піднімали зброю проти Речі Посполитої і цілковито бажають бути на своєму праві" 179. Подібні факти спостерігалися і в ході повстань під проводом Тараса Федоровича (1630), Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуні (1637—1638). Встановлення козацьких порядків у захоплених повстанцями районах стало звичним явищем. Відповідно, там же в ході судочинства реалізувалося і козацьке право.

Отже, зародившись на основі звичаєвих норм у окремих громадах далеко від державних інституцій, козацьке право знайшло розвиток у житті січового товариства. З кінця XVI ст спостерігалось його використання і на волостях в процесі проведення козацького судочинства. Усна форма норм козацькою права утруднює дослідження еволюції регулятора взаємовідносин між козаками. Водночас воно мало вагомий вплив на формування станових ознак козацтва.

* * *

Таким чином, формування станових ознак українського козацтва відбувалося протягом майже цілого століття (з 70-х років XVI до середини XVII ст.). Їхні правові засади знайшли втілення у "козацьких вольностях", які надавалися перебуваючим на державній службі. Права і привілеї мали визначати місце козацтва в усіх сферах суспільних відносин. Водночас власті вбачали в козаках виключно військовий контингент і намагалися витримувати цей статус в юридичних нормах законодавства, яке не передбачало існування козацтва як окремого соціального стану Речі Посполитої. Економічною підоймою становлення козацької верстви виступало землеволодіння. Поряд із узаконенням фактичного володіння угіддями, козаки розширювали свої маєтності через купівлю землі, що помітно активізувалася з розвитком товарно-грошових відносин. Практика надання реєстровим володінь як винагороди за службу утверджувалася лише в роки Національно-визвольної війни. Регулятором взаємовідносин серед козацтва постало право, основні засади якого були вироблені в запорозькій громаді. З певними змінами воно застосовувалося і на волостях в ході проведення козацького судочинства.

ПРИМІТКИ

- 1 Стороженко А. В. Указ, соч.— С. 27.
- 2 Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого.— С. 81.
- 3 Źródła dziejowe.— Т. 22.— S. 419.
- 4 Жерела до історії України-Руси. — Т. 8.— С. 2—10.
- 5 Скоблів А. Назв. праця.— С. 270.
- 6 Акты ЮЗР.— Т. 2.— С. 141.
- 7 Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561 — 1591). — Чернівці, 1999.— С. 18.
- 8 Акты ЮЗР.—Т. 2.—С. 157.
- 9 Там само.
- 10 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 6.
- 11 Акты ЮЗР.— Т. 2.— С. 176.
- 12 Górski K. Historia piechoty polskiej.— Kraków, 1893.— S. 35, 242.
- 13 Źródła dziejowe.— Warszawa, 1891.— Т. 9.— S. 80.
- 14 Сторожнко А. В. Указ, соч.— С. 8.
- 15 Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— Т. 4.— S. 67—69.
- 16 Listy Annibala z Kapui arcybiskupa neapolitańskiego w Polsce.— Warszawa, 1852. — S. 49.
- 17 Acta historica res gestas Poloniae illustrantia.— Т. 11.— S. 32.
- 18 Ibid.— S. 33.
- 19 Ibid.— S. 35.
- 20 Ibid.
- 21 Ibid.— S. 336.
- 22 Ibid.—S. 337.

- 23 Ibid.
- 24 Стороженко А. В. Указ. соч.— С. 71.
- 25 *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*.— Т. 11.— S. 399.
- 26 Стороженко А. В. Указ. соч.— С. 85.
- 27 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 53.
- 28 Там само. — С. 54, 57-64.
- 29 Селянський рух на Україні 1569—1647 pp.— С. 345.
- 30 *Volumina legum*.— Т. 2.— S. 310—311.
- 31 Ibid.— S. 311.
- 32 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 2723, s. 125; Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1,- С. 28-31.
- 33 Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (DR).— Spr. 46, s. 46—47.
- 34 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 72—74.
- 35 AGAD. Archiwum Zamojskich (AŻ), spr. 3036, s. 6.
- 36 Ibid, spr. 802, s. 1—2.
- 37 Ibid, s. 15.
- 38 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 100.
- 39 AGAD. AZ, spr. 3036, s. 34—35.
- 40 *Volumina legum*.— Т. 2.— S. 401.
- 41 *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620*.— S. 116.
- 42 Ibid.
- 43 AGAD. AZ, spr. 3036, s. 40-41.
- 44 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 104, 112.
- 45 Селянський рух на Україні 1569—1647 pp.— С. 349—350.
- 46 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 121.
- 47 *Volumina legum*.— Petersburg, 1859.— Т. 3.— S. 16.
- 48 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 145.

- 49 Там само.— С. 146.
- 50 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 352.
- 51 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 167.
- 52 Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— Lwów, 1861,— S. 317.
- 53 Ibid.— S. 319.
- 54 Ibid.— S. 323.
- 55 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 2763, s. 45.
- 56 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 380.
- 57 Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 329.
- 58 AGAD. AŻ, spr. 3036, s. 50—52.
- 59 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 350, s. 754—759; Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 331.
- 60 Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 363.
- 61 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 210—211.
- 62 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 443.
- 63 Жуковч П. Указ. соч.— Вып. 3.— С. 67.
- 64 AGAD. AR II, spr. 1166, s. 2.
- 65 Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584-1620.— S. 146.
- 66 Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.— С. 114.
- 67 Pietrzak J. Po Ceczorze i podczas wojny Chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621.— Wrocław, 1983.— S. 121-122.
- 68 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 3915, s. 18.
- 69 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 16—17.
- 70 AGAD. AR II, spr. 1166, s. 1; Жерела до історії України-Руси.—Т. 8.— С. 251-252.
- 71 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 254.
- 72 Biblioteka Uniwersytetu Jagellońskiego (DR).— Spr. 166, s. 301.

73 Ibid, spr. 49, s. 17.

74 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 281.

75 AGAD. AR II, spr. 597, s. 1—2.

76 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 289—290.

77 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 300—302.

78 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 68.

79 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 304—305.

80 Sprawy ukraiinne, przyczynek do dziejów polskich tatarskich i tureckich XVI wieku. — Lwów, 1842. — S. 12.

81 Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (ІР).— ф. 2, спр. 13402, арк. 13 зв.

82 Акты МГ. — Т. 1.— С. 328.

83 Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.— К., 1883.— Т. 1.— С. 406.

84 Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні. — Варшава, 1937. — С. 3—5; Флоря Б. Начало Смоленской войны и запорожское казачество // *Мappa mundi*. Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя.— Львів—Київ—Нью-Йорк, 1996.— С. 443—445; Целевич Ю. Участь козаків у Смоленській війні (1633—1634) // *ЗНТШ*.— Львів, 1899.— Т. 28.— С. 1-3.

85 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси (далі — Археографический сборник...).— Вильно, 1870.— Т. 7. — С. 94.

86 Volumina legum.— Т. 3.— S. 404.

87 Biblioteka Polskiej Akademii nauk w Krakowie (DR).— Spr. 367, s. 142.

88 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 255.

89 Там само. — С. 256.

90 Там само. — С. 257.

91 ЦДІАУ.— ф. КМФ15, оп. 1, спр. 10, арк. 37 зв; *Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego* (далі — *Dyaryusz...*). — Kraków, 1858. — S. 191-196.

92 Tomkiewicz W. *Kozaczyzna ukraiinna*.— Lwów, 1939.— S. 81; *Wojak Z. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do połowy XVII w.*— Wrocław, 1988.— S. 239.

- 93 Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (ІР).— Ф- 8, спр. 158м(200), арк. 48-49.
- 94 Stanisław Oświę cim. Dyaryusz: 1643—1651.— Kraków, 1907.— S. 85.
- 93 Голобуцький В. О. Назв. праця.— С. 352.
- 96 Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 85.
- 97 Там само. — К., 1876. — Ч. 6,- Т. 1.— С. 26.
- 98 Там само. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 103.
- 99 Там само.— С. 86.
- 100 ЦДІАУ.— Ф. 840, оп. 1, спр. 10, арк. 52.
- 101 Акты ЮЗР.—Т. 2.—С. 176.
- 102 ЦДІАУ.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 172, арк. 7.
- 103 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 176.
- 104 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 70.
- 105 Станиславский А. Л. Указ, соч.— М., 1990.— С. 14.
- 106 Acta historica res gestas Poloniae illustrantia.— Т. 11.— S. 336 — 338.
- 107 ЦДІАУ.— Ф. 128, оп. Іа вот., спр. 325, арк. 2.
- 108 Любавский М. К. Областное деление...— С. 532.
- 109 Архив ЮЗР.— Ч. 6.— Т. 1.— С. 10.
- 110 Там само.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 81-82.
- 111 Там само.— С. 102-103.
- 112 Там само.— С. 185.
- 113 Zrodła dziejowe.— Т. 20.— S. 144.
- 114 Архив ЮЗР.— Ч. 7. — Т. 1. — С. 185.
- 115 AGAD. Archiwum Kameralne (AK), spr. III 320, s. 216; Матеріали по історії козацького землевладення.— С, 14.
- 116 Стороженко А. В. Указ, соч.— С. 152—155.
- 117 Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 610.

- 118 Zrodła dziejowe.— T. 22.— S. 276.
- 119 Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 398.
- 120 Доманицький. Козаччина на переломі XVI—XVII ст. (1591 — 1603)// ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. 62.— С. 144.
- 121 Реєстр Війська Запорозького 1649 року.— К., 1995.— С. 71.
- 122 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 53.
- 123 Материалы по истории козацкого землевладения.— С. 14.
- 124 Там само.— С. 15.
- 125 Там само.— С. 18.
- 126 Там само.— С. 16.
- 127 Антонович В. Б. Неизвестный доселе гетман и его приказ.— С. 189.
- 128 Там само.— С. 190.
- 129 Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого.
- 130 Крип'яквич 1. П. Богдан Хмельницький.— С. 32.
- 131 Материалы по истории козацкого землевладения.— С. 17.
- 132 Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого.— С. 92-93.
- 133 Zrodła dziejowe,— T. 5.— S. 131.
- 134 Biblioteka Polskiej Akademii nauk w Krakowie (DR).— Spr. 367, s. 143.
- 135 Местечко Борисполь в XVII веке: Акты мейского уряда 1612 — 1699 гг.— К., 1892.— С. 12.
- 136 Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII-XVIII вв. — С. 22.
- 137 Заяць А. Козацтво в містах Волині XVI — першої половини XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.— Вип. 1.— С. 84.
- 138 Материалы по истории козацкого землевладения.— С. 17.
- 139 Заяць А. Назв, праця.— С. 84.
- 140 Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке // Собр. соч.— Т. 1.— С. 276.
- 141 Акты ЮЗР.— Спб., 1878.— Т. 10.— С. 468.

- 142 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 57.
- 143 Акты по истории землевладения в Малороссии (1630—1690) // Чтения ИОНЛ.— К., 1890.— Кн. 4.— Отд. 3.— С. 99-100.
- 144 Там само.— С. 101-102.
- 145 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 185.
- 146 Акты по истории землевладения в Малороссии.— С. 104.
- 147 Там само.— С. 101-102.
- 148 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 182.
- 149 Генеральные следствия о маенностях Черниговского полка 1729 — 1730 гг. — Чернигов, 1908. — С. 327, 408.
- 150 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 184.
- 151 Лазаревский А. М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1899.— Вып. 5.— С. 94-95.
- 152 Акты по истории землевладения в Малороссии.— С. 103.
- 153 Акты ЮЗР.— Спб., 1879.— Т. 11.— С. 765.
- 154 Там само.— Т. 10.— С. 671-672.
- 155 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 186.
- 156 Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст. // Праці комісії по виучуванню західноруського і українського права.— К., 1928.— Вип. 3.— С. 66; Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: кордони, населення, право.— К., 1996.— С. 129; Лашенко Р. Лекції по історії українського права.— Прага, 1924.— Ч. 2. — Вип. 1. — С. 18.
- 157 Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII— XVIII ст. (1648-1782).— Львів, 1967.— С. 79.
- 158 Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України.— К., 1968. — С. 29.
- 159 Лазаревский А. М. Суды в старой Малороссии // Киевская старина, 1898,-№7-8.-С. 96.
- 160 Яворницький Д. І. Назв, праця.— Т. 1.— С. 149.
- 161 Там само.—С. 151-153.
- 162 Старый Литовский Статут 1529 года.— С. 98, 101, 102.
- 163 Акты ЮЗР.—Т. 2.— С. 175-176.

- 164 Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 82, 89.
- 165 Єфимовський В. До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини // Записки українського наукового товариства в Києві.— К., 1927.— С. 28.
- 166 Акты ЮЗР.— Т. 2.— С. 176.
- 167 Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины.— С. 173.
- 168 Стороженко А. В. Указ. соч.— С. 259.
- 169 Volumina legum.— Т. 3.— S. 122.
- 170 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 174.
- 171 Материалы по истории козацкого землевладения.— С. 16—17.
- 172 Там само.— С. 17.
- 173 Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого.— С. 97.
- 174 Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (ІР).— Ф. 2, спр. 13402, арк. 270.
- 175 Антонович В. Б. Неизвестный доселе гетман и его приказ,— С. 190.
- 176 Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.).— С. 53.
- 177 Материалы по истории козацкого землевладения.— С. 10.
- 178 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 285.
- 179 Simonis Starovolsci. Institutorum rei militaris libri VIII quorum serces a lergo habelur.— Florentiae, 1646.— S. 457.
- озділ 3
Соціальне обличчя козацтва

3.1.

Чисельність, особовий та етнічний склад запорожців і реєстровців

Важливе місце в процесі дослідження генези становості козацтва належить з'ясуванню його соціального обличчя, чисельності, особового та етнічного складу. Актуальність цих питань зумовлена широким спектром джерел формування козацької верстви. Адже до неї

вийшли, окрім української людності, представники інших народів, що, безумовно, вплинуло на утвердження станової свідомості.

На жаль, всебічному висвітленню вищезначених питань перешкоджає обмежена джерельна база. Крім того, слід враховувати ставлення до козацтва урядових кіл, особливо польських. Після Люблінської унії в офіційній документації фігурували виключно реєстровці або ж набрані до війська на час чергових воєнних кампаній. В епістолярній спадщині магнатів та шляхти козаки часто називалися хлопами, черню, розбійниками. Тому для складання узагальнених даних вимагається копітка робота по виявленню, відбору і систематизації наявних документальних свідчень.

Очевидно, найбільш спірним постає обрахунок чисельності козаків та з'ясування співвідношення їх із загальною масою населення. Якщо спроби подібних аналізів інших станів тогочасного суспільства при наявності статистичних даних фіскальних інституцій супроводжуються певними застереженнями, то нечисленність і фрагментарність джерел щодо козацтва дозволяють висловити лише гіпотетичні передбачення. Крім того, існуючі свідчення чисельності шляхти, селян чи міщан стосуються чітко означених адміністративно-територіальних одиниць або ж окремих населених пунктів. У випадку з козаками даний принцип застосувати неможливо, тим більше стосовно Запорозжя. Додатковою умовою для аналогічних студій має послугувати чітке термінологічне визначення, а саме, кого вважати козаком.

Зважаючи на неординарність і складність дослідження, необхідно визначити критерій пошуку, за яким можна було б дати аргументовану відповідь на поставлене питання. Вже в литовську добу козаками називали людей, які вели своєрідний спосіб життя на південному прикордонні й не підпорядковувалися місцевим властям. Цей же термін застосовувався до запорожців, взятих на державну службу урядом Речі Посполитої. Разом з тим, незаперечним є факт, що реєстровці становили тільки незначний відсоток від загальної чисельності українського козацтва. В ході військових кампаній аналогічні права й привілеї перебуваючих на королівській службі здобували нові й нові контингенти козаків. По завершенні експедицій, всупереч волі Урядовців, вони продовжували фактично користуватися "вольностями". Отже, за польської доби до козацтва, крім реєстрових, належали люди, які, не визнаючи зверхності офіційної влади, користувалися козацькими "вольностями" і вели промисел "козацького хліба" як на Запорозжі, так і на волостях. Крім того, існували малочисельні розряди городових козаків і тих, які перебували на службі у магнатів.

Переконливим аргументом при з'ясуванні чисельності козацтва може послужити картина динаміки її зростання, що простежується в наявних історичних джерелах. Так, до середини XVI ст. ядром козакуючої ватаги була група до кількох десятків людей на чолі із старшим "отаманом", яка вела промисел на степовому прикордонні. Напевно, саме про таку ватагу йшлося в скарзі черкаських міщан на старостинські нововведення в 30-х роках: "перед тым они пять або шесть парсун собравшиися одну куницу шерстью старосте ношивали" 1. Безумовно, що їх чисельність поступово зростала. І вже через два десятиріччя старости брали "поклону з ватаги сім солянок, великих бочок різного збіжжя й інші припаси" 2, що оцінювалося досить дорого.

Незважаючи на татарську агресію, кількість козакуючих на південному та південно-східному прикордонні становила не одну тисячу чоловік. Саме тому в урядових колах Великого князівства Литовського виникає ідея організації козацького війська і підпорядкування його державним інтересам для захисту рубежів. Лише відсутність коштів

не дозволила реалізувати задум. Окремі дані про чисельність українських козаків містяться в кореспонденції кримських правителів до уряду Литовсько-Руської держави. Так в 1545 р. хан скаржився, що козаки, зібравшись на полі за Черкасами "осем сот их головами и вышей" громили купецькі каравани 3. Півторитисячний загін "київських козаків" чинив великі шкоди татарським улусам наприкінці 50-х років. На зворотному шляху до Бахчисарая при переправі через Дніпро хан Емін-Гірей зазнав нападу великого загону запорожців, в результаті чого, за його словами, "иных побили, а иных поймали, а сам ледве втек до Белгорода" 4. Слушною є думка М. С. Грушевського, що на середину XVI ст. чисельність козакуючих становила більше десяти тисяч, а походи в 2—3 тисячі козаків стають досить звичайним явищем 5.

Урядові постанови 70—80-х років не лише поклали початок конституюванню козацького стану, а й об'єктивно стимулювали зростання його чисельності. Козацький реєстр 1572 р. став прецедентом для кристалізації "вольностей", користуватися якими прагнули все більші й ширші кола української людності. Під час кримського походу, очолюваного Богданом Ружинським (1576), до складу 3-тисячного загону безумовно входили не лише перебуваючі на державній службі. Декілька тисяч козаків були залучені королем Стефаном Баторієм для ведення війни проти Московської держави. В джерелах збереглися свідчення про велику кількість козацьких ватаг чисельністю не менше сотні 6. Разом з тим, відомо, що лише одному полку, який перебував на державній службі в 1581 р., були сповна виплачені гроші 7. Більшість учасників військової кампанії, повернувшись додому, розпочала пошуки інших джерел прибутку. За словами сучасника подій Рейнгольда Гейденштейна: "Військо наше було розпущене і багато з нього людей непризвичаєних і неохочих до праці, а звичних жити здобиччю з неприязельських країв, удалося до козаків, а вони, збільшивши свої сили, почали щодалі то частіше нападати на краї, що були в згоді з Польщею" 8. Такими країнами, насамперед, стали володіння кримського хана. Вже наступного (1582) року кілька тисяч козаків не лише погромили татарські улуси поблизу Очакова, але й ханських послів на зворотному шляху з Москви із "упоминками" господарю Криму. Турецький посол у Кракові загрожував приходом в Україну 40-тисячного султанського війська, якщо уряд Речі Посполитої не поверне пограбоване татарам. Про зворотну реакцію з польської сторони звісток немає, хоча можна передбачити, що виконати вимогу султана було надзвичайно складно. Судячи з повідомлення італійця Гамберіні, "з козаків можна зібрати 14 000—15 000 добірного, добре озброєного війська" 9, що становило грізну військову силу.

Не меншою небезпекою колоніальному режимові в Україні були дії козацтва на волостях. Козаки відмовлялися від виконання феодалних повинностей і сплати податків, вважаючи їх платою за перебування на державній, хоча й тимчасовій службі. Отже, вже після війни з Московією кілька тисяч її учасників займалися козакуванням незалежно від волі властей і не тільки на прикордонні. У скаргах шляхтичів йдеться про вимоги козаків давати стації подібно до коронних військ. Характерним є позов до суду шляхти (1590) на козаків під проводом Якова Осовського, Андрія Рогачовського і Федора Полоуса, які на території Бихівської волості зайняли маєтності Ходкевичів: "именем своего гетмана Войтеха Чоновицького розказуючи себе податок незвычайный грошовый и незмерную и незвычайную стацию, так теж селетру, олову и серку колько тысяч на козака складати, забирали скот, припасы всякие" 10. В даному випадку йдеться про реєстровців, однак за їхнім прикладом так вчиняли й ті, хто вважав себе козаком і не підпорядковувався місцевій адміністрації. З метою відтягнення сил козакуючих від волостей під час сейму (1590), а також через загрозу з боку Туреччини, окремими урядовцями пропонувався проект набору 20 тисяч козаків й розміщення їх на південному прикордонні 11. Проте сеймовою конституцією до реєстру залучалася лише 1 тисяча козаків з метою "погамовання українського свавільства і затримання згоди з сусідніми державами" 12.

Досить регулярні свідчення про чисельність окремих загонів можна простежити з початком боротьби козацтва за відстоювання своїх прав і привілеїв — від виступу під проводом гетьмана Криштофа Косинського до Національно-визвольної війни середини XVII ст. Разом з тим, навряд чи можливо ставити питання про абсолютну цифру кількісного складу козаків.

У ході першого козацького повстання чисельність основних сил фактично залишалася сталою. Наприкінці 1591 р. до Білої Церкви Криштоф Косинський увійшов на чолі 5-тисячного загону. Тобто до тисячі реєстрових долучилися ще 4 тисячі козакуючого елементу, який дислокувався в той час на Подніпров'ї. Стільки ж їх протистояло загонам князя Костянтина Острозького під П'яткою в січні 1593 р. Це ще раз свідчить про обмеженість руху, його становий характер, підтримку козацтва час від часу з боку місцевого населення у боротьбі проти "своїх гнобителів". Водночас майже скільки ж козаків перебувало на Запорозжжі і займалося виключно здобуванням "козацького хліба" в степах Північного Причорномор'я.

Незважаючи на зруйнування Томаківської Січі татарами (1593) і перенесення її на о. Базавлук, посланець німецького імператора Ерх Лясота застав там влітку наступного року близько 3 тисяч козаків. Ще 1300 перебували в поході на чолі з гетьманом Богданом Микошинським. Під час переговорів з Ерхом Лясотою запорожці висловили готовність організувати 6-тисячне військо "досвідчених добірних козаків" 13 для спільних дій з імператорською армією проти турок і татар. Того ж року лише Северин Наливайко у поході до Молдови очолював 3-тисячний загін, зорганізований на Поділлі. В ході повстання 1594—1596 рр. значна частина селян та городян долучалася до визнання козацької юрисдикції, тобто вони користалися козацьким імунітетом. На думку С. А. Леп'явка, вже в 1595 р. близько 15 тисяч козаків "призвичаєних до повної свободи дій, не могли мирно ужитися ні з шляхтою, ні з місцевою адміністрацією, ні з правом посполитим" 14. Католицький біскуп Йосип Верещинський, добре ознайомлений зі справами на Подніпров'ї, у листі до канцлера Яна Замойського від 20 березня 1596 р. нараховував козаків близько 20 тисяч 15. Поряд з тим у бій проти коронного війська в урочищі Гострий Камінь вступило 7 тисяч повстанців, а на Солониці "придатних до бою людей" нараховувалось 6 тисяч 16. Отже, лише близько третини козакуючих вступало у відкриту конфронтацію з урядовими силами що, до речі, спостерігалось і в наступні роки. Частина запорожців не підтримувала повстанських сил і займалася здобуттям "козацького хліба" на степових просторах навіть у роки найвищих проявів конфронтації з владою (1630, 1637, 1638). Після 1596 р. заможна частина козацтва, яку очолював Тихон Байбуза, намагалася підкреслювати свою лояльність щодо уряду, прагнучи скасувати баніцію, накладену на козаків за участь у повстанні. Кілька тисяч козаків становили опортуністичну течію під проводом Федора Полоуса, хоча й діяли, як і перші, від імені короля Речі Посполитої. Близько 5 років владі вдавалося утримувати контроль над діями козакуючих на волостях й відповідно пригасити процес покаяння селян та городян.

На початку XVII ст. зростання козацтва зумовлювалося об'єктивними чинниками: поступом колонізації на Подніпров'я, як державної, так і народної, посиленням соціального гноблення, поширення ідеї набуття "козацьких вольностей" серед широких соціальних верств населення. Якісні зміни в цьому процесі чітко зафіксував М. С. Грушевський: "До козацтва горнутья маси людей, яких зовсім не тягне ні до пограничного воєнного спорту, ні тим менше — до далеких заграничних походів, взагалі до «козацького хліба». Вони воліють хліб звичайний, хліборобський, хочуть під фірмою й покривкою козащини, під її зверхністю й охороною спокійно господарювати «на волости», не знаючи ні панів, ні їх посіпак — і для того пишуться в козаки... в ряди

козаччини ввійшов елемент господарський, хліборобський, вповні позитивний, який в козаччині шукав не безкарної сваволі, не добичництва, не широкого розмаху воєнної відваги, вічно бурхливого воєнного життя, а гарантій своїх особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати" 17. Крім того, зростанню козацтва сприяли військові авантюри польських магнатів і уряду Речі Посполитої.

В поході до Молдови (1601) козацьке військо нараховувало 4 тисячі чоловік, а до Лівонської кампанії було залучено 6 тисяч 18. Активізація козакуючих елементів зумовлювалася також діяльністю Лжедмитрія I. Восени 1604 р. разом із претендентом на московську корону до Новгород-Сіверського прибуло козацьке військо чисельністю 12 тисяч 19. Під час облоги Смоленська у жовтні 1609 р. на допомогу коронному гетьману Станіславу Жолкевському гетьман Олевченко привів з України 30 тисяч козаків 20. За словами учасника подій шляхтича Самуїла Машкевича у війні проти Московської держави брали участь близько 40 тисяч українських козаків 21.

Завершення війни з Московією поповнило козакуючий елемент в Україні, енергія якого спочатку була спрямована на боротьбу з татарами і турками. Вже на 1614 р. припадає декілька морських та сухопутних експедицій запорожців до Чорноморського узбережжя і не лише північного. Козаки зруйнували турецькі фортеці Трапезунд і Синоп, де, за словами сучасника, "ні від кого іншого досі ані від козаків не було тут тривоги й небезпеки, відколи турки опанували Малу Азію" 22. На розправу з козаками із Стамбулу була вислана велика султанська флотилія. Незважаючи на застосування тактики маневру, чимало козацьких чайок не повернулося на Січ. Польський уряд увідомлявся про вислання в Україну турецького війська. Лише особисті запевнення Сигізмунда III про приборкання козаків за допомогою кварцяного війська змусили султана відкласти похід. Цілком закономірним став і перший пункт Житомирської комісії (1614) — заборона походів у межі сусідніх держав і приймати до себе "свавільних людей" 23. Постанови комісій та сеймові конституції мали на меті звести українське козацтво до незначного загону прикордонників, підпорядкованого польській адміністрації, позбавити його власної юрисдикції, тобто прикмет соціального фактора суспільної опозиції польсько-шляхетському режиму. Водночас урядова політика щодо козацтва вже не в змозі була повністю припинити його зростання, розширення території козаччини і розвитку військових сил, які б стояли оружною рукою в обороні покозачених мас. На думку М. С. Грушевського, для розширення козацтва і запобігання погромів з боку кварцяного війська "статочні елементи", які стояли на чолі реєстру, Тихон Байбуза, Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Іван Кулага дотримувалися и відповідної тактики: "Не доводити до загострень відносин, не відмовляти услуг річипосполитій, пригадувати, що козацька сила їй потрібна, але знову і не вислугувати понад міру, навпаки — по можливості не випускати Польщу з воєнних клопотів. Хто зна навіть, чи в усіх тих зачіпках з сусідніми державами було тільки своєвільне добичництво, а не було певного плану — втягати річпосполиту в воєнні тривоги, які б займали її воєнні сили, не давали можливості обернути сі воєнні сили на приборканне козаччини, навпаки — змушували річпосполиту запобігати козаччини для допомоги" 24.

Згідно люстрації 1616 р. у південних районах Київщини серед означених населених пунктів нараховувалося сім з половиною тисяч козацьких родин — в п'ять разів більше від так званих "попослушних", тобто відбуваючих феодалні повинності 25. Можна передбачити, що таким же було й співвідношення у Брацлавському воєводстві, яке ще ближче лежало до південноукраїнського степу — колиски козацької вольності.

Помітна мобілізація козацьких сил спостерігалася в 1617— 1618 рр. Її особливістю було поширення регіону козацьких леж на Північній Київщині і навіть в окремих повітах

Білорусі, які контролювалися литовською владою. У сеймовій промові підканцлера Великого князівства Литовського Євстахія Воловича (1618) містилася вимога до українських старост "не допускати згромадження козаків для запобігання їх сваволі" 26. Вихід із ситуації для властей певною мірою з'явився влітку, коли розпочалася мобілізація під проводом гетьмана Петра Сагайдачного Аля експедиції на допомогу королеви Владиславу. 20-тисячне козацьке військо не лише розгромило царську армію, але й допомогло урядові Речі Посполитої підписати вигідне Деулінське перемир'я.

Серед найголовніших питань вальний сейм 1619 р. розглядав ситуацію на південному прикордонні через загрозу турецької агресії. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський запропонував план мобілізації воєнних сил, збільшення їх чисельності до 20 тисяч, частину яких мали складати козаки 27. Однак сенатори відхилили цей проєкт, а в Україну було направлено ком'сію, очолювану Томашем Шклінським, Тиберієм Злотницьким та Яном Білецьким. Вони вели тривалі переговори з козаками над Роставицею. Одним із найскладніших виявилось питання чисельності реєстру. Гетьман Петро Сагайдачний подав королю лівським комісарам проєкт реєстрового війська на 10 600 козаків²⁸. Очевидно, урядовці й самі розуміли потребу збільшення чисельності перебуваючих на державній службі, оскільки в листі від 15 жовтня до Станіслава Жолкевського пропонували обмежити реєстр 8 тисячами. Проте відповідь коронного гетьмана була негативною, і Роставицькою угодою реєстрове військо утверджувалося на 3 тисячі козаків²⁹. Прямою реакцією на постанову став гучний похід 5 тисяч запорожців до Криму, в результаті чого було зруйновано декілька міст, що привело до нової напруги в кримсько-польських стосунках.

Про зрослу могутність українського козацтва свідчить його участь у Хотинській війні 1621 р. Існують різні дані щодо чисельності козацького війська, яке виступило в похід проти наступаючої турецької армії. Якщо не брати до уваги тенденційні судження польської історіографії³⁰, яка прагнула всіляко применшити роль козаків у перемозі над султаном Османом II, то слід проаналізувати два наявні списки козацьких сил. А саме, реєстр, утверджений 6 липня після ради в урочищі Суха Діброва і реєстр кінця серпня, коли керівництво військом перейшло від Якова Бородавки до Петра Сагайдачного.

6 липня 1621 р.

1. Полк Якова Бородавки 3000
2. Полк Петра Сагайдачного 2200
3. Полк Івана Зишкаря 2000
4. Полк Богдана Конші 1600
5. Полк Тимоша Федоровича 4000
6. Полк Мусія Писаренка 2500
7. Полк Федора Білобородька 3200
8. Полк Данила Довганя 3000

9. Полк Адама Підгорського 3700
10. Полк Сидора Семаковича 3500
11. Полк Василя Лучковича 4100
- 12 Полк Яцька Гордієнка 2900
- 13 Полк Семена Чечуги 3400
- 14 Полк Войтеха Вусатого 2800
- Всього 41 900 козаків 31

серпень 1621 р.

- 1 Полк Петра Сагайдачного 3000
2. Полк Івана Гардзеї 2000
3. Полк Івана Зишкаря 2300
4. Полк Богдана Конші 1600
- 5 Полк Тимоша Федоровича 4000
6. Полк Мусія Писаренка 2500
- 7 Полк Федора Білобородька 3200
8. Полк Данила Довганя 3000
9. Полк Адама Підгорського 3700
10. Полк Сидора Семаковича 3500
11. Полк Василя Лучковича 4100
12. Полк Яцька Гордієнка 2700
13. Полк Семена Чечуги 3200
- Всього 38 800 козаків 32

Списки свідчать, що зміни відбулися незначні, враховуючи також, що до Хотина запорожці вели бойові дії проти татар у межах Молдови. Більшість козаків полку гетьмана Якова Бородавки влилася до інших формувань. Замість полковника Войтеха Вусатого, очевидно, прихильника Бородавки, бачимо Івана Гардзею. Різниця в чисельності не є принциповою при оцінці козацького війська в 40 тисяч чоловік, тих, хто безпосередньо брав участь у Хотинській битві. В даному випадку мав місце перший прецедент об'єднання сил запорожців, реєстрових і козакуючих елементів на волості, до чого і в майбутньому прагнули ватажки козацьких повстань.

Розташування на території Київського воєводства більшості Учасників військової кампанії не могло не сприяти подальшому процесові покозачення. Папський нунцій Каміло Торрес у реляції до Ватикану (1622) визначав чисельність козаків у 60 тисяч 33. Третина від цієї цифри, а саме близько 20 тисяч козаків, виступили під проводом гетьмана Марка Жмайла восени 1625 р. Згідно Куруківської угоди встановлювався 6-тисячний реєстр, який фактично зберігся до початку Національно-визвольної війни.

Чисельність козацтва зростала в ході народних повстань під проводом Тараса Федоровича (1630), Павла Бута, Якова Острянина і Дмитра Гуні (1637—1638) та Смоленської війни (1632—1634), до яких залучалося більше 20 тисяч. Проте, починаючи з 1637 р., спостерігався масовий відхід козакуючих у межі Московської держави, на Слобожанщину та Дон. За словами донського отамана Михайла Татарина, в 1638 р. на Дону нараховувалося близько 10 тисяч запорожців 34. Під час переговорів у Москві (квітень 1640 р.) польські послы Мацей Стахорський і Криштоф Раєцький вимагали повернути 20 тисяч українців, вказуючи на місця їх нового проживання 35. Що стосується Слобожанщини, то там реєстрація проводилася вибірково і не завжди охоплювала всіх прибулих. За свідченням А. Г. Слюсарського, лише за 1640—1647 рр. останніх нараховувалося близько 10 тисяч 36. Зважаючи на переселення разом з козакуючими, через загрозу шляхетського терору, селян та міщан, які не мали безпосереднього відношення до повстання, можна з певною долею гіпотетичності передбачити відхід з України до 20 тисяч козаків. Звідси, дотримуючись вищезначеного принципу співвідношення, загальна кількість козацтва напередодні Національно-визвольної війни не перевищувала 60 тисяч, а з членами сімей (при коефіцієнті 4—5 осіб на сім'ю) — близько 270 тисяч чоловік.

Набагато складнішим є питання співвідношення козацтва із основною масою населення. Єдиним певним орієнтиром можуть послужити подимні тарифи Брацлавського, Волинського (1629) та Київського (1640) воєводств, які достатньо досліджені 37. Спираючись на відомості тарифів та висновки демографів, Н. М. Яковенко зробила висновок, що на території Волині і Центральної України напередодні Національно-визвольної війни проживало 38,5—40 тисяч шляхтичів, або ж 2,3—2,5 % загальної чисельності населення 38. Використані авторкою підрахунки останнього, здійснені І. П. Крип'якевичем, О. І. Барановичем та М. Г. Крикуном, не викликають сумніву. Якщо загальна чисельність населення Київщини, Брацлавщини і східних районів Подільського воєводства становила близько 1 100 000 чоловік, то козацтва 270 000, або ж 25 %. З них лише 6 тисяч (без сімей) перебували на державній службі та офіційно користувалися "козацькими вольностями". Всі ж інші реалізовували ці права у протиборстві з місцевою адміністрацією, тобто фактично становили нереєстрове козацтво.

Не менше проблем постає і при студіюванні особового та етнічного складу козацтва. Як відомо, в перші десятиріччя існування Запорозької Січі записів там не велося. На сьогодні збереглося лише небагато списків реєстровців, особливо їх рядового складу. Крім того, перебуваючі на державній службі з часів Сигізмунда II Августа до кінця першої чверті

XVII ст. дислокувалися на Запорозжжі, і відрізнити їх від інших козаків за наявними матеріалами нелегко.

У джерелах кінця XV — першої половини XVI ст. зустрічаються лише окремі імена та прізвища з вказівкою про належність до козацтва. Наприклад, у справі про набіг на татарських купців черкаський управитель Семен Полозович (1520) називав козаків Каленика та Митечка 39. Канівські й черкаські козаки Солтанець, Ворона, Масло згадуються у листі кримського хана Сагіб-Гірея до великого князя литовського і польського короля Сигізмунда I наприкінці 20-х років XVI ст. 40. У списку обивателів Великого князівства Литовського, які мали ставати до військової служби, ухваленому віленським сеймом 1 травня 1528 р., подається детальний перелік козаків-татар — від рядових до старшин 41. Однак, це все нащадки татар, переселених на територію Троцького повіту великим князем Вітовтом на початку XV ст. У середині 40-х років XVI ст. близько 800 козаків під проводом Андруша, Карпа, Лесуна і Яцька Білоуса громили татарські улуси в степу південніше Брацлава 42. Зрештою, до нас дійшли імена адміністраторів-державців, які, відповідаючи за безпеку кордону, займалися і козацьким промислом у першій половині XVI ст. Це, зокрема, Остафій Дашкович, Семен Пронський, Андрій Немирович, Дмитро Вишневецький, Бернат Претвич, Предслав Лянцкоронський, Богуш Корецький, Богдан Глинський. Як бачимо, крім українців, серед них були і представники польського етносу, а останній — тюркського походження.

Після Люблінської унії розвиток козацтва в Україні йшов більш швидкими темпами. В цей процес активно втручався уряд Речі Посполитої. Протягом 1572—1575 рр. на чолі реєстрового козацького загону (300 чол.) перебував польський шляхтич Ян Бадовський. Він був призначений старшим і суддею, що фактично означало вилучення козаків з-під старостинської влади. На сторінках хроніки Марціна Бельського знаходимо звістку про "гетьмана низових козаків" князя Богдана Ружинського в 1575—1576 рр. 43. Козацьким гетьманом у 80-х роках був Михайло Ружинський 44. Згідно з постановою Стефана Баторія (1578) старшим реєстру було призначено поляка Яна Оришовського, який з невеликими перервами пробув на цій посаді до 1590 р. 45. Обов'язки писаря і скарбника Війська Запорозького тривалий час виконував Янчі Бегер. У відомому договірному універсалі короля вказуються прізвища п'яти посланців із Запорозжжя: Андрій Лиханський, Іван Подолянин, Федір Дід Іван Клинок, Пилип Коза 46. Мабуть, це були авторитетні запорожці, оскільки і пізніше бачимо їх серед реєстрової старшини.

У 70—80-х роках XVI ст. з'являється цілий ряд козацьких ватажків: Яків Шах, Іван Підкова, Матвій Самоватий, Костянтин Лакуста, Філон Кміта, Корній Перевальський, Федір Кишевич, Яків Осовський, Андрій Рогачовський, Войтех Чоновицький, Лук'ян Чорнинський. Під їхнім керівництвом запорожці здійснювали походи до Криму, Молдови, турецьких фортець на Чорноморському узбережжі. За традиціями Литовсько-Руської держави, що поступово проникали й на Січ, коли керівник військового підрозділу дістав назву гетьмана, більшість із них іменувалася саме так. Звідси джерела називають кількох "гетьманів запорозьких" в один і той же час. Серед бойових трофеїв запорожців інколи були й захоплені в полон турки і татари, частина яких згодом ставала членами січової громади. Не випадково тюркський елемент досить чітко простежується аж до ліквідації козацтва в Україні.

Надзвичайно цікавим джерелом з історії українського козацтва і, на жаль, єдиним цілісним свідченням для другої половини XVI ст. є реєстр запорожців, які повернулися з московського походу навесні 1581 р. 47. Вперше проаналізували цей документ А. В. Стороженко 48 та М. С. Грушевський 49. Автори звернули увагу на репрезентацію в

реєстрі вихідців з різних регіонів України. Більш глибоке дослідження здійснили німецькі історики Сусанна Любер та Пітер Ростанковський 50.

Зупинимося коротко на особовому складі козацького полку, чітко розподіленому на 50 десятків, і особливої роти при старшому Яні Оришовському. В останній налічувалося 30 прізвищ: Олександр Мірейовський, Микола Садковський, Станіслав Сторожевський, Микола Глуховський, Петро Кривковський, Ян Дорошовський, Станіслав Завістовський, Ян Модлінський, Курас Шульжинський, Іван Дерманський, Петро Нічовський, Ян Черменський, Петро Кам'янчанин, Іван Головач, Богдан Волошин, Святогор з Києва, Семен Копицький, Іван Водоп'ян, Денис Брагінець, Семен ус, Ожель Москвичин, Іван Улас, Панько Дроздович, Степан Пінчук, Івоня Волошин, Микола з Мозира, Андрій та Іван з Дубна, Стас з Галича, Васько Брагінець. Як бачимо, у даному списку переважають представники української та польської шляхти. Вихідців з міщанства і боярства значно менше. Останні репрезентують нижчий прошарок козацької старшини.

Отаманами Війська Запорозького були: Іван Кішка, Васько Торговий, Андрій Лиханський, Іван Логіс, Сахворост, Іван Подолянин, Клим Чорний, Гілінак Городчанин, Кердей Місік, Онисько Голубович, Яків Волькос, Лукаш Козуля, Іван Тольчіха, Ісак Гусак, Васько Товстий, Онисько Зілік, Захар Кулага, Олекса Орел, Семен Буг, Остап Волевач, Пилип Волинець, Андрій Петрович, Яцько Кунцевич, Бенедикт Брагінець, Хведима Коломиєць, Марко Мозирянин, Іван Панкевич, Йосип Добрило, Юхим Сізак, Герм'як з Борисова, Хома Чорний, Йосип Смілий, Петро Зеленський, Минко Туровець, Кіндрат Щербина, Кунас з Бобруйська, Левко з Чечерська, Іван Товстий, Іван Березецький, Васько Щербина, Марко Канівець, Ілля Дунський, Міта Москвичин, Райтко Живолат, Іван Скляний, Оліфер Кулага, Кміта Домак, Дмитро Брагінець, Северин Марецький. Більшість їх була мешканцями Подніпров'я, де козацтво вже із середини XVI ст. виступало як окрема група населення. Незначну частину становили прибулі з Волині, Поділля, а також вихідці з Білорусі, Московії, Польщі, Німеччини, Молдови, Сербії, Криму.

Чисельне зростання і консолідація козацтва в 90-х роках означали якісно новий етап його еволюції. Відстоювання козацьких прав переростало у збройні конфлікти з владою. Старший реєстрового війська Криштоф Косинський (1590—1593) намагався об'єднати для цього зусилля перебуваючих на державній службі і запорозької вольниці. У своєрідній формі вибачення за "прикrostі і шкоди", завдані магнатським маєтностями, звучить дана теза у листі гетьмана на ім'я князя Костянтина Острозького від 10 лютого 1593 р., завізованому військовим писарем Іваном Кречковичем 51. На спільні дії розраховував і Северин Наливайко, розпочавши в 1594 р. боротьбу проти подільської шляхти, що викликала й селянські заворушення. В цей час на Запорозжжі кошовим отаманом був Богдан Микошинський 52. Звідти ж прийшла підмога Наливайку — козацькі загони під проводом Григорія Лободи, Матвія Шаули, Саська Федоровича, Шостака, Кременського.

Придушивши козацькі рухи в Україні, уряд Речі Посполитої ліквідував реєстр. Тому до 1600 р. можна говорити лише про запорожців, хоча частина їх продовжувала іменуватися королівськими слугами, прагнучи відстояти втрачені права та привілеї. Вже в 1596 р. козацькими гетьманами були Криштоф Нечковський і Гнат Василевич 53, а через рік — Тихон Байбуза. Суперником останнього виступав ватажок іншої групи запорожців гетьман Федір Полоус 54. Неодноразові збройні сутички між ними не сприяли стабілізації в середовищі козацтва. І лише в 1600 р. воно вже виступило єдиною силою у боротьбі проти турецько-татарської агресії під проводом Самійла Кішки. Листа до Сигізмунда III від 1 липня того ж року він написав як вірний слуга короля — "гетьман Війська Запорозького" 55. Послами до канцлера Речі Посполитої Яна Замойського з проханням

матеріальної підтримки Війська Запорозького були обрані Микола Карпович і Ян Пружинський 56.

У перші роки XVII ст. після Самійла Кішки старшими реєстрового війська були Гаврило Крутневич, Іван Кучкович, Іван Косий 57, які відзначилися у війні з королівською Швецією. У грудні 1606 р. місцеві урядовці в Україні одержали листа від гетьмана Григорія Ізаповича, в якому попереджалося про можливий напад татарських полчищ 58. Через три роки близько 30 тис. козаків водив на територію Московської держави старший війська реєстрового Олевченко 59, а в 1610 р. під Смоленськ на допомогу Сигізмунду III прибув гетьман Данило Каленик 60. Серед козацьких полковників бачимо також Андрія Стороженка, Григорія Пашкевича, Федора Книша, Старинського, Козича, Наливайка, Гутенка. У жовтні 1611 р. через Литву до московського кордону великий загін провів полковник Матвій Ширай 61. Немало з них після закінчення московсько-польської війни розташувалися у королівщинах, де "здобували козацький хліб", грабуючи панські садиби. Так, у листі шляхтича Загорського до місцевих властей від 4 грудня 1613 р. ішлося про "козацьку сваволю" полковників Йосипа Путивльця, Яцька Мітли, Топиги і сотника Іллі Вараковського на території Піншини 62. В той же час князь Микола Соломерецький скаржився до Володимирського гродського суду на аналогічні дії Шульжина й Старинського, "которые се меновали быти полковниками по королевской милости войска козацкого" 63. У списках Розрядного приказу збереглися сотні прізвищ учасників польськомосковського протистояння 1617—1618 рр. Серед них представники відомих козацьких родин: Данило Гордієнко, Герасим Острянин, Іван Чорний, Віктор Мокієвський, Юхим Гуня, Михайло Пашковський 64.

В козацькому середовищі були також умілі дипломати, які неодноразово вели переговори з представниками уряду Речі Посполитої — Андрій Комиш, Іван Макарович, Іван Радкевич, Микола Карпович, Яків Осовський, Ждан Серафимович, Іван Гиря, Петро Одинець. Ім'я останнього зустрічається в документальних згадках протягом двох десятиріч — до 1625 р. Козацьку декларацію від 30 жовтня 1617 р. під Вільшаною, крім гетьмана Петра Сагайдачного, підписали Богдан Балика, Харлик Свиридрвич, Іван Мамаєвич, Лаврентій Пашковський, Станіслав Костожевський і Ян Міровський 65. Вони ж брали участь і в переговорах з королівськими комісарами в урочищі Роставиця (1619), результатом яких стало збільшення реєстру до 3 тис. чоловік. Крім того, Роставицьку угоду завізували: Тишко Бобель, Станіслав Золчовський, Дмитро Преславець, Іван Бачинський, Мартин Пневський, Іван Гайдученко, Михайло Воловець, Іван Ларич, Олександр Качовський, Ілля Ільницький, Григорій Затиркевич 66. До числа дипломатів можна віднести і Петра Сагайдачного, який протягом 1616—1622 рр. без значних перерв перебував на посаді старшого реєстру. З універсалу 1617 р. довідуємося, що він підписаний гетьманом Дмитром Барабашем, а на початку 1621 р. козацтво обрало своїм старшим Якова Бородавку 67.

З цього часу старшина реєстрового війська фактично репрезентувала людей, схильних до компромісу з урядом Речі Посполитої, на відміну від основної маси козаків. Винятком може бути лише Хотинська кампанія, коли назустріч турецькій орді виступило 40-тисячне козацьке військо. У реєстрі полковників згадуються Петро Сагайдачний, Іван Зишкарь, Богдан Конша, Тиміш Федорович, Яків Бородавка, Мусій Писаренко, Федір Білобородько, Данило Довгань, Адам Підгорський, Сидір Семакович, Василь Лучкович, Яцько Гордієнко, Семен Чечуга, Войтех Вусатий, Іван Гардзея 68. Серед старшини — відомі імена Павла Летвича, Богуша Ходкевича, Марка Жмайла, Йосипа Путивльця, Оліфера Голуба, Михайла Дорошенка, Богдана Кизима, Івана Гирі, Кузьми Ларича, Яреми Михайловича.

Наступні роки проходили під гаслом здобуття козацьких прав. Реєстрове військо в 1622—1624 рр. очолював Оліфер Голуб, а в 1624—1628 рр. з невеликою перервою в 1625 р.— Михайло Дорошенко. Загострення суперечностей у середовищі козацтва призвело до нового виступу під проводом гетьмана Марка Жмайла. В ході повстання 1625 р. козацькими полками керували Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб, Матвій Пирський. У складі посольства до королівських комісарів бачимо Петра Одинця, Івана Ларича, Левка Бута, Івана Бачинського, Андрія Кудиновського, Миколу Болбаса, Івана Горушкевича, Степана Микитича, Богдана Пашина, Івана Пікачевського 69. Серед старшини перебували також Іван Зборовський, Григорій Лихий, Кіндрат Жук, Сава Бурчевський, Костянтин Вовк, Яцько Мозирянин, Федір Пухович, Яків Ловчикович 70.

Куруківська угода дала поштовх до поділу реєстровців на 6 полків за територіальним принципом на волостях. Водночас аналогічні військові структури формувалися на Січі з нереєстрового козацтва. Так, з 1628 по 1630 р. старшим реєстру був Григорій Чорний, але одночасно на Січі "запорозькими гетьманами" іменувалися Іван Сулима, Левко Іванович, Тарас Федорович 71. Із Запорозжя на волості для переговорів з Чорним приїздили козацькі посланці Роман Пашенко, Марко Якубенко, Лаврін Писаренко, Григорій Затиркевич 72, а до короля Сигізмунда III у татарських справах — Каленик Прокопович, Яків Савич і Степан Микитич 73. У 1630 р. Федорович очолював велике повстання, де полковниками були Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Михайло Пивоваренко, старшини — Богдан Кизим, Іван Гиря, Левко Буг, Яків Острянин, Федір Прало, Іван Сорока, Левко Колесник, Григорій Яцина, Антон Бут 74. Переяславську угоду від 8 червня 1630 р. підписали: старший Війська Запорозького Тиміш Михайлович Орендаренко, Іван Бачинський, Михайло Минковський і писар, ймовірно, Сава Бурчевський. Присягу на вірність служби королеві Речі Посполитої проголосили також: Іван Кулага, Василь Сокол, Костянтин Вовк, Олександр Світницький, Попович з Корсуня, Микола Манойленко, Станіслав Яблонський, Філон з Переяслава, Гаврило Калушенко, Захаріяш з Чигирина, Іван Туровець, Федір Бабиченко 75. Наприкінці 1630 р. до складу козацького посольства у Варшаву входили Олександр Боровицький, Павло Хомич, Степан Селіпський та Іван Бачинський 76. Інструкцію козацьким посланцям до Варшави на елекцію короля Речі Посполитої Федору Кузьминському, Федору Пралу і Василю Осемковичу (1632) завізував писар Війська Запорозького Іван Курчевський 77. Запорозьке посольство на сейм восени 1636 р. очолювали Богуш Гридкевич, Яків Савич і Григорій Нужний 78.

Московсько-польська війна 1632—1634 рр. потребувала мобілізації козацтва. На чолі полків реєстрових козаків були Тиміш Орендаренко, Яків Острянин, Ілляш Караїмович, Іван Сорока, Іван Гиря, Оліфер Голуб, Самошка, Корогизький, Білецький, Філоненко, які відзначилися під час походів на територію Московської держави 79.

Повніші дані збереглися за період козацького повстання 1637—1638 рр. завдяки, насамперед, щоденнику ченця домініканського ордена Шимона Окольського. На основі його свідчень можна констатувати, що у повстанському війську Павла Бута (Павлєжа) полковницькі посади займали Карпо Скидан, Семен Биховець, Дмитро Гуня, Григорій Лихий, Сачок, Філоненко. Не рядовими учасниками повстання були згадані в щоденнику Василь Томиленко, Дорош Кучкович, Роман Попович, Василь Білоцерківець, Степан Зосименко, Роман Пешта, Іван Боярин, Василь Сакун, Корній Кудря, Мартин Незнанський, Андрій Ожеженко, Семен Чечуга, Григорій Горілий, Сокирявий, Смоляха, Ганжа, Черняк, Курило, Каїрський та інші, У тексті Боровицької присяги зазначені військові осавули — Левко Буднівський і Федір Лютай, полковники: черкаський — Яків Гугнивий, канівський — Андрій Лясота, чигиринський — Григорій Хомович, корсунський — Максим Нестеренко, переяславський — Ілляш Караїмович, білоцерківський — Яцина

Лютренко, судді — Терешко Яблунівський і Богдан Куша, військовий писар — Богдан Хмельницький 80.

Склад козацької верхівки при гетьмані Якові Острянині певною мірою зафіксовано у документації порубіжних міст Московської держави, куди прибували повстанці, рятуючись від шляхетського терору. Згідно з відпискою у Посольський приказ путивльського воєводи Никифора Плещеева від 15 червня 1638 р. до міста прибуло близько тисячі козаків на чолі з Яковом Острянином, його осавулом Іваном Гордєєвом, писарем Філоном Юр'євим, полковниками Василем Боговцовим та Онуфрієм Поповим, сотниками Михайлом Переяславцем, Мартином Розсохою, Богданом Матюшенком, Дем'яном Бугом, Михайлом Рябухою і Гаврилом Гавронським 81. Нарешті, в ході повстання з'явився цілий ряд козацьких ватажків, прибулих переважно із Запорозжя на волості — Іван Коростель, Нестор Бардаченко, Федір Дукаренко, Сава, Солома та інші.

На Маслоставській комісії, яка реалізувала "Ординацію Війська Запорозького" 1638 р., окрім старшого Петра Коморовського, осавулами козаків, які перебували на королівській службі, було призначено Левка Буднівського та Ілляша Караїмовича, полковниками — Яна Гижицького (черкаським), Станіслава Олдаковського (переяславським), Амвросія Секержинського (канівським), Кирила Чижа (корсунським), Станіслава Калевського (білоцерківським), Яна Закревського (чигиринським), полковими осавулами, відповідно, Каленика Прокоповича, Леська Мокієвського, Якова Андріяновича, Івана Нестеренка, Мусія Коробченка, Романа Пешту. Сотниками були обрані: в Черкаському полку — Григорій Себастьянович, Сава Іванович, Мартин Грицькович, Онисько Заєць, Богуш Барабаш, Прокіп Лазенко, Данило Городченя, Мусій Опара, Богдан Топига, Себастьян Богуславський; Переяславському — Василь Сакун, Михайло Ворона, Северин Мокієвський, Мисько Пашкевич, Федір Лютай, Григорій Ворона, Михайло Залеський, Захарій Юхотинський, Михайло Куша, Остап Лісович; Канівському — Іван Боярин, Андрій Лясота, Петро Маркович, Лукаш Криштофович, Матвій Кожушенко, Данило Дробистенко, Андрій Гунько, Ілько Бут, Яцько Костенко, Федір Дукаренко; Корсунському — Михайло Манойлович, Максим Мастеренко, Павло Гайдученко, Іван Ющенко, Андрій Балаксієнко, Микола Вояновський, Яцько Якубенко, Сасько Демидович, Богдан Щисковський, Мисько Іваниченко; Білоцерківському — Яцько Кліша, Яцько Сверченко, Сахно Керичник, Данило Гима, Степан Семченко, Яцина Лютренко, Савка Москаленко, Матвій Половський, Гаврило Гроленко, Тишко Кліша; Чигиринському — Богдан Хмельницький, Федір Якубович, Дорош Кучкович, Павло Смітка, Степан Якимович, Василь Мацкович, Григорій Нужний, Андрій Муха, Федір Вешняк, Семен Василенко. Поручниками або ж отаманами при сотниках: в Черкаському — Гаврило Ганус, Андрій Лясота, Дмитро Трохимович, Ярош Золотоновський, Мисько Петрович, Гринеч Шухад, Семен Пулвіка, Оліфер Дзьоболда, Іван Лобаченко; Переяславському — Іван Гладкий, Михайло Болдко, Іван Зборовський, Яцько Руманіка, Лонецький, Мисько Батояка, Михайло Янейко, Гаврило Калущенко, Нехойд Берчанин; Канівському — Грицько Щербиненко, Тарас Онуфрійович, Гаврило Грудина, Яцько Борисенко, Олекса Гришкович, Андрій Станкевич, Гнат Тичина, Матвій Глуд, Борис Оношенко; Корсунському — Лесько Гайдзевич, Семен Москаль, Процик Унішенко, Яцько Голубицький, Нестор Костенко, Яхно Лівійський, Михайло Скиба, Федко Брасуленко, Федір Жолудь, Кузьма Череваненко; Білоцерківському — Мисько Оледоха, Грицько Куриненко, Данило Писаренко, Іван Селіван, Стецько Гуршенко, Іван Голеник, Харко Народенко, Васько Путивлець, Іван Кривда, Васько Блабла; Чигиринському — Онисько Буг, Костянтин Занкович, Васько Гайдук, Конрад Бартул, Микола Потерацький, Трохим Боровицький, Бузан Кізарченко, Яцько Тараненко, Сташко Медведовський, Іванішовський 82.

[*Прізвища трьох отаманів при сотниках у Черкаському, Переяславському та Канівському полках не збереглися.]

Затверджений у 1638 р. реєстр з незначними змінами проіснував фактично до початку Національно-визвольної війни. В "роспросных речах" про причини втеч з України, зафіксованих царськими воєводами, зазначені прізвища козаків Якима Ондросова, Василя Трофимова, Левка Антонова, Богдана Филимонова, Адама Павлова 83. Окремі загони, що прибували до порубіжних міст Московії восени 1639 р., очолювали: Тарас Миколаїв, Михайло Лійка, Богдан Тарасов, Лаврін Фомін, Іван Лебединський, Степан Лук'янов 84.

На початку 1646 р. дворяни Ждан Кондирев і Михайло Шишкін організовували з українських переселенців набір для відправки на Дон "ратных людей". Як правило, в "десятки" записувалися земляки — жителі Полтави, Ромна, Гадяча, Лохвиці. Однак часто зустрічалися вихідці з різних міст. Так, в одній десятці були: Григорій Пофомов з Богуслава, Михайло Іванов і Юрій Никифоров з Черкас, роменчани Юрій і Матвій Микулаєви, Степан Гиря, Лаврентій Михайлов з Глухова⁸⁵. До складу іншої входили виключно полтавці — Данило Щербак, Прокіп Білокінь, Василь Федорів, Іван Кривий, Василь Онисимов, Степан Хміль, Степан Гроколенко, Карпо Леонтенко, Мартин Верещаченок і Клим Олексенко 86. Ще один десяток сформувався з жителів Гадяча: Прокіп Ігнатенко, Олексій Москаленко, Григорій Денисів, Андрій Остапенко, Савелій Іваненко, Іван Сеходець, Яків Орлов, Матвій Федоренко, Трохим Василенко, Влас Вільсоковський 87.

Історичні джерела періоду Національно-визвольної війни середини XVII ст. свідчать про те, що козацтво було основою повстанської армії Богдана Хмельницького. Дослідники називають різні цифри його чисельності 88. Проте, одним із достовірних джерел цього часу є реєстр Війська Запорозького 1649 р., складений за умовами Зборівської угоди 89. Цей документ фактично знаменував оформлення козацтва як привілейованої соціальної верстви.

У реєстрі чітко відбита структура Війська Запорозького, його генеральна, полкова та сотенна старшина, рядове козацтво. Серед прізвищ зустрічаються й відомі ще з 30-х років козацькі ватажки Федір Якубович, Карпо Півторакожуха, Федір Лютай, Богдан Хмельницький, Левко Буднівський та інші. Мовознавчий аналіз документа вже знайшов висвітлення в науковій літературі 90. Автори проаналізували національний склад реєстру, відзначивши, що, крім українських, у ньому найчастіше зустрічаються білоруські, російські, литовські, польські й татарські прізвища. Загалом у реєстрі налічуються представники 23 етносів. Важливим є також особовий склад реєстрового війська. Саме в роки Національно-визвольної війни розпочинали свою кар'єру козаки, які в майбутньому займали високі урядові посади і впливали на хід суспільно-політичного життя в Україні: Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Брюховецький, Павло Тетеря, Мартин Пушкар, Яким Сомко, Василь Золотаренко та ін. Говорячи про багатонаціональний склад козацтва, цікаво було б визначити у ньому відсоток українців. Адже відомо, що питома вага козаків неукраїнського походження коливалася в різні періоди, хоча і в незначних межах. Однак на основі наявних джерел, в тому числі й реєстрів 1581 та 1649 рр., вирішити це питання надзвичайно складно. Для з'ясування реальної картини потрібно провести додаткові лінгвістичні дослідження. Разом з тим, судячи з опосередкованих свідчень, гіпотетично можна передбачити, що представники українського етносу становили близько 80—90 % козаків.

Отже, від перших громад, які ставили перед собою завдання здобуття "козацького хліба" у південноукраїнських степах та за дніпровськими порогами і нараховували по декілька

десятьків чоловік, чисельність козацтва поступово зростала. Апогей поповнення його рядів припадає на першу половину XVII ст., коли кожний четвертий мешканець Центральної України належав до козацтва. Наявні свідчення про особовий склад представників запорозької громади і перебуваючих на державній службі дозволяють простежити формування родинних династій нової соціальної групи населення тогочасного суспільства. Вона представлена вихідцями з багатьох етносів, серед яких домінував український.

3.2.

Риси соціального обличчя козацької верхівки

Фактичний поділ козацтва на два прошарки — старшину і рядових простежується вже з другої половини XVI ст., як у середовищі перебуваючих на королівській службі, так і в запорозькій громаді. Відповідно різним було їхнє суспільне становище, що впливало на формування соціального обличчя. Для з'ясування останнього найперспективнішим є застосування методу просопографії, тобто висвітлення біографій найтиповіших репрезентантів певного осередку в той чи інший період. Йдеться про походження, майнове становище, заняття, стиль поведінки. Однак, існуючі джерела дозволяють здійснити подібний аналіз лише щодо козацької верхівки

Немає сумніву, що вищих щаблів козацької ієрархії досягали переважно люди, які, крім природних даних, мали ще й специфічний набір необхідних чинників: освіченість, відповідний рівень культури, матеріальний стан, що значною мірою визначалося походженням. З виникненням козацького реєстру до його верхівки, як правило, входили представники шляхетського стану — Ян Бадовський, Федір Дід, Іван Головач, Войтех Чоновицький, Криштоф Косинський, Григорій Лобода. В наступні десятиріччя старшина Війська Запорозького поповнювалася й вихідцями з інших соціальних верств, хоча шляхтичі завжди становили значний її відсоток. Характеризуючи суспільне становище козацької старшини в кінці XVI — першій половині XVII ст., Василь Гришко, зокрема, писав: "І тоді в апараті козащини мали бути люди, що відповідали за її господарчовійськову організацію, що мусіли вдаватися і до побирання стацій на користь козаків, як оборонців краю, з сільського населення. І тоді вже постала межа, що відграничувала не тільки селянство від військового аристократизму, а й рядові козацькі

маси. Тоді ще в лавах козацьких жила і діяла верхівка, що становила хребет військової адміністрації і що вела своє господарство, користуючись і працею своїх підданих. Тоді ще серед козаків витворилась її заможніша й культурніша зверхня верства •

Серед славних запорозьких ватажків помітно вирізняється фігура гетьмана Петра Сагайдачного. Рік його народження невідомий, але окремі біографічні дані знаходимо у "Віршах на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного", написаних ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем 92. Вихідець з православної шляхетської родини села Кульчиці, що на Самбірщині, Сагайдачний здобув освіту в Острозькій школі, яка відповідала тогочасному вищому навчальному закладу. Прогресивні традиції школи справили благодатний вплив на формування світогляду і вибір життєвого шляху молодого шляхтича. Однак цивільна служба не прийшлася до душі талановитому юнакові і він віддав перевагу лицарському ремеслу.

На Запорозжжі Петро Сагайдачний досить швидко здобув авторитет, беручи участь у військових експедиціях січовиків. Згодом козаки обирають його кошовим отаманом. Під проводом Петра Сагайдачного запорожці здійснювали успішні морські походи на турецькі фортеці Кафу, Ізмаїл, Кілію, Синоп, Трапезунд. Згодом він вступив на державну службу і між 1610 і 1613 рр- вперше обирався старшим реєстру. В умовах соціальної напруги Сагайдачний проявив неабиякі дипломатичні здібності під час Вільшанської (1617) та Роставицької (1619) комісій — угод між реєстровим козацтвом і коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. Проживання реєстровців обмежувалося королівщинами, а місце служби — Запорозжжям. Водночас успіхами у військових справах Петро Сагайдачний дав відчутти властям силу козацтва і його необхідність для держави. Польський полководець Якуб Собеський зазначав: "Всегда верный королю и Речи Посполитой, он бывал суровым в деле подавления козацких своеволий; нередко даже, не задумываясь, казнил смертью за малейшие провинности; свои недолюбливали его за это и неоднократно уже волею большинства он едва не был лишен верховного предводительства запорожским войском. До суеверия ревностный последователь православного обряда, он был заклятым врагом тех, которые переходили в лоно римской церкви; все это давало повод его противникам до самой его смерти держать в подозрении его расположение к речипосполитой" 93.

Прагнення добитися прихильності Сигізмунда III для поліпшення становища православних в Україні стало визначальним У рішенні Петра Сагайдачного вирушити в експедицію до Москви восени 1618 р. на допомогу королевичу Владиславу. На чолі 20-тисячного загону козаків гетьман оволодів Путивлем, Лівнами, Єльцем і розгромив царське військо під Серпуховом. Про облогу Москви документальних свідчень майже не збереглося. Лише в одному з російських літописів говориться, що під час штурму Кремля 1 жовтня "тех литовских людей от города отбиша, гетман же отыде прочь и стал опять в таборах" 94. Переговори між Владиславом і царськими посланцями завершилися підписанням Деулінського перемир'я 1 грудня 1618 р., згідно з яким королевич відмовився від московського престолу, а до складу Речі Посполитої відійшла Смоленська земля, Стародубщина та Чернігово-Сіверщина.

Сигізмунд III не дотримав слова щодо надання свободи православ'ю в Україні. Очевидно, це значною мірою вплинуло на політичну орієнтацію гетьмана. На початку 1620 р. Сагайдачний відрядив до Москви посольство на чолі з Петром Одинцем Гетьман виступив з пропозицією перейти на царську службу 95 Запорозькі посланці були прийняті в Посольському приказі Однак московський уряд не дав позитивної відповіді на прохання козаків, зважаючи на умови Деулінського перемир'я.

Восени 1620 р. за участю Петра Сагайдачного відбулося відновлення православної церковної ієрархії, яка занепала після Берестейського собору. Єрусалимський патріарх Феофан висвятив п'ятьох єпископів на православні кафедри, а ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Йова Борецького — у сан митрополита київського і галицького. Ця подія привела до загострення відносин між польсько-шляхетським урядом і козацтвом. Однак загроза турецької агресії після поразки кварцяного війська на Цецорських полях змусила короля знову звернутися по допомогу до Сагайдачного.

Більше місяця тривали бої під Хотином (1621), в результаті яких армія султана Османа II зазнала значних втрат. Вирішальна роль у відсічі турецької експансії належала українським козакам, слава про яких, за словами сучасника, "поширилася далеко серед різних народів" 96. В одній з битв Петро Сагайдачний був тяжко поранений. Перебуваючи на лікуванні в Києві, він заповів своє майно на освітні й благодійні цілі.

Коріння шляхетської родини Сулим також відноситься до західноукраїнського регіону. В XVI ст. вони володіли маєтностями в Кременецькій волості на Волині, а в 1577р. Георгій Сулима займав посаду кам'янецького мечника 97. З часом бачимо Михайла Сулиму серед засновників нових поселень на Подніпров'ї. Ймовірно, саме в с. Рогощі Любецького староства в його сім'ї й народився син Іван 98, якому в майбутньому судилося здобути гетьманську булаву.

Молоді роки Івана Сулими проходили традиційно для людини його стану. Одержавши певну освіту, він пішов на службу до Станіслава Жолкевського. За історичними джерелами, в 1615 р. Сулима згадується управителем магнатських маєтків на Переяславщині, де й одержав у нагороду села Лебедин, Кучаків та Сулимівку. Однак в наступні роки його життя різко змінюється. Можливо, через конфлікт з Жолкевським Іван Сулима опинився на Запорозжжі і вступив до січового товариства. Залюбки природним здібностям та мужності він здобув авторитет серед запорожців.

Після загибелі гетьмана Михайла Дорошенка восени 1628 р. на козацькій раді запорожці вручили булаву досвідченому Іванові Сулимі. Як і попередник, він неодноразово очолював походи до Криму, боронив південне прикордоння від татарської агресії. Водночас ім'я Івана Сулими більш відоме завдяки виступу в 1635 р. проти утвердження польського панування в Україні. Повідомлення про цю подію швидко поширилося не лише в межах Речі Посполитої. Зокрема, паризька "La gazette" вмістила цілу статтю про подвиг запорозького лицаря 99. І це не випадково, адже в Європі точилася Тридцятирічна війна (1618— 1648) і представники ворогуючих сторін намагалися залучити на свій бік українське козацтво.

Виконуючи умови договору з Туреччиною (1634) про приборкання запорожців, уряд Речі Посполитої прагнув взяти під контроль сполучення між Запорозжжям і волостями. З цією метою влітку 1635 р. поблизу Кодацького порогу було зведено фортецю, в якій перебував гарнізон жовнірів 100. Поява нового форпосту польської влади на Подніпров'ї стала своєрідним викликом українському козацтву. З прибуттям на Січ Івана Сулими із чорноморського походу розпочалася підготовка до повстання.

На початку серпня близько 3000 козаків виступило із Запорозжжя до Кодацького замку. В ніч на 12 серпня вони штурмом оволоділи фортецею і знищили гарнізон. За наказом Сулими дерев'яні споруди було спалено, а вали зруйновано. Після цього козаки повернулися на Запорозжжя і протягом кількох місяців утримували оборону на одному з дніпровських островів. Організовані королівським комісаром Адамом Киселем загони реєстровців неодноразово штурмували добре укріплений табір повстанців. Зрештою, Іван

Сулима був схоплений прихильниками угоди з властями і відправлений до Варшави За рішенням сейму гетьмана і трьох його сподвижників стратили на центральній площі столиці Речі Посполитої. Справу Івана Сулими продовжили його сини Степан, Северин і Федір в роки Національно-визвольної війни.

Вихідець з остерського боярства Яків Острянин часто зустрічається в літературі під іменем Яцька, Степана, Стефана Цілком ймовірно здається перша згадка про нього за 1621 р зважаючи на традицію спільних дій запорожців і донських козаків проти турецько-татарської агресії. Посланець московського царя Михайла Федоровича (1613 —1645) боярин Семен Опухтін, прибувши з Дону, розповідав у Посольському приказі: "Ходили де з Дону на море на добычу атаманы и козаки, атаман Василей Малыгин, а с ним 1300 человек да с ними же запорожских черкас 400 человек. Атаманы были у всех черкас и казаков большие: черкашени Сулим, да Шило, да Ятцкой" 101. Участь Якова Острянина в експедиціях запорожців дозволила йому здобути не лише військовий досвід, а й авторитет серед січового товариства.

Спираючись на заслуги перед Річчю Посполитою, українське козацтво після Хотинської війни намагалося розширити свої права і привілеї, а також підтримувало прагнення офіційного визнання православної ієрархії на чолі з митрополитом Йовом Борецьким. Ці питання складали основу козацької інструкції на сейм. Послами до Варшави (1625) виступали Яків Острянин, Ілляш Федорович і Данило Гордієнко 102. Як це траплялося і раніше, вирішення українських справ сейм переніс на майбутнє, що стало однією з причин козацького повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла в 1625 р. Вірогідність участі в ньому Якова Острянина досить реальна, оскільки головну рушійну силу становило реєстрове козацтво.

Під час Смоленської війни (1632—1634) полк Якова Острянина діяв на території Московської держави в районі Білгорода, Севська і Валуйок. З початком 1634 р. головна увага уряду була зосереджена на організації сил під Смоленськом, але звісток про участь у цій кампанії Якова Острянина немає. Ймовірно, що причиною його повернення в Україну стали незгоди із фактичним керівником сіверського напрямку польсько-шляхетських військ князем Яремою Вишневецьким - наймогутнішим магнатом Лівобережжя. Як наслідок — участь Якова Острянина у виступах проти місцевої влади на Полтавщині взимку 1634—1635 років.

Очевидно, після війни Яків Острянин остаточно осів поблизу Полтави у межиріччі Ворскли і Коломака. Онук славного гетьмана Іван Іванович Іскра, продаючи частину своїх земель, зробив запис (1678) у полтавському уряді: "Дед мой, славной памяти небожчик Янко Острянин полечил (передав.— В. Щ.) небожчику моему Ивану Искре Ковжижу с лесом, з сеножатми, з плесами" 103. Вартість маєтності оцінювалася в 400 польських злотих. Поблизу Ковжижа Якову Острянину належало й урочище Соколинний Байрак. Права на володіння частиною останнього домагалася в полтавському суді (1668) дочка Марія 104. У сім'ї Острянина зростало два сина — старший Іван і молодший Йосип.

Влітку 1637 р. на Подніпров'ї спалахнуло козацьке повстання під проводом гетьмана Павла Бута, яке поширилося й на Лівобережжя. Один із загонів, що діяв поблизу Полтави, очолював Яків Острянин. За участь у повстанні його родинні маєтності на Київщині передавалися у володіння польського шляхтича Мацея Доманського 105.

Після однієї з битв проти коронного війська Острянин відійшов на Запорожжя, де йшла підготовка до нового виступу на волості. На козацькій раді його було обрано гетьманом. Разом з Дмитром Гунею, Карпом Скиданом, Мартином Незнанським Острянин провів

велику підготовчу роботу напередодні збройного повстання, їхні листи і грамоти розповсюджувалися майже по всіх українських землях, навіть у віддалених місцях Поділля, Волині, Покуття 106. З проханням про допомогу із Січі на Дон направилось козацьке посольство.

Перші успіхи у боях з коронним військом на Полтавщині сприяли розгортанню повстання на всьому Подніпров'ї і Лівобережжі. Проте підхід нових шляхетських сил зумовив кровопролитні битви під Лубнами та Жовнином. Окремі загони народних месників не мали змоги підтримати оборонців табору Якова Острянина поблизу гирла р. Сули. Втративши надію на успіх, в ніч на 31 травня 1638 р. він разом з частиною козаків переправився через Сулу і пішов на територію Московської держави 107.

Вступивши на царську службу, Яків Острянин заснував містечко Чугуїв на рубежі зі степом і вів боротьбу проти татарських кочівників. Разом з тим, запорожцям важко було вжитися з бюрократією російських воєвод 108. В результаті міжусобної боротьби навесні 1641 р. Яків Острянин загинув, а козаки повернулися в Україну. Син Іван поселився поблизу Полтави, де очолював козацьку сотню в роки Національно-визвольної війни. Онуки гетьмана Іван та Захарій досягли вищих старшинських посад відповідно як соратники Івана Мазепи та Семена Палія.

До козацької еліти Війська Запорозького належали представники родини Федоровичів — овруцьких ординських слуг, а потім замкових зем'ян, за якими було визнане шляхетство. Гурко, Юхно та Іван Федоровичі фіксуються в джерелах кінця XV ст. 109. У 1516 р. Гурко, як слуга князя Костянтина Острозького, одержав маєтність у довічне володіння 110. В описі Овруцького замку 1545 р. серед замкових слуг фігурує Фетист Федорович 111. Козацький полковник Сасько (Сашко) Федорович у якості посла запорожців їздив з Еріхом Лясотою (1594) до німецького імператора Рудольфа II 112, відзначився також як сподвижник Северина Наливайка та Григорія Лободи 113. У поході під Хотин (1621) один із козацьких полків очолював Тиміш Федорович 114, а посланцем до Варшави від реєстрового війська (1625) виступає Ілляш Федорович. Свідками на копному суді Овруча (1629) виступали бояри Онуфрій і Гнат Федоровичі 115, а Тарас зафіксований тоді ж літописцями корсунським полковником 116. Навесні 1630 р. він очолив козацьке повстання на Подніпров'ї. Завдяки широкій агітації гетьману Тарасу Федоровичу вдалося мобілізувати на боротьбу проти коронного війська десятки тисяч чоловік. Вперше в козацьких універсалах поряд із традиційними становими вимогами містилися заклики до ліквідації уніатства й католицизму в Україні. Силою зброї коронному гетьману Станіславу Конецпольському не вдалося зламати опір повстанців під Переяславом. Переговори між ворогуючими стороками завершилися компромісною угодою. Основою взаємовідносин між урядом і реєстровим військом залишався Куруківський договір. Тарас Федорович не погодився на дані умови і з частиною козаків відійшов на Запорожжя. Весною наступного року він знову розіслав на волості заклики до продовження боротьби, але через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла 117.

Військовий талант Тараса Федоровича був відомий, тому не випадково бачимо його разом з Тимошем Орендаренком і Яковом Острянином серед козацьких полковників у ході Смоленської війни. Свідчення про подальшу долю Тараса Федоровича скупі й фрагментарні: на козацькій раді поблизу Канева (1635) він виступав із закликом до повстання і навіть їздив на Дон за підтримкою. Белгородський воєвода Афоній Тургенев сповіщав у червні про від'їзд Тараса Федоровича до Москви, "чтобы государь велел селиться на своей земле" 118. За словами літописця, він брав участь у всіх козацьких справах "и скончался спокойно" 119. Даному свідченню можна довіряти, як винятковому випадку, зафіксованому сучасником, оскільки життя козацьких ватажків, хто виступав

проти польського режиму в Україні, переважно закінчувалося трагічно. Тим часом, лише в Канівському полку (1649) до козацького реєстру були вписані Степан, Данило, Василь, Марко і Остап Федоровичі 120.

Вищі уряди серед перебуваючих на державній службі вже з 80-х років XVI ст. займали вихідці із шляхетської родини Кулаг. Захар відзначився у битвах проти кримських татар разом із Михайлом Ружинським та Богданом Микошинським, а Оліфер Кулага записаний отаманом козацького війська, яке повернулося з московської експедиції (1581) 121. Напевно, нащадок одного з них в 1631 р. був обраний старшим реєстру. У вересні він повідомив коронного гетьмана Станіслава Конецпольського про прибуття в Україну послів шведського короля Густава-Адольфа з пропозицією до Війська Запорозького виступити у складі антигабсбурзьких сил на території Австрії 122. Наближалася війна з Московією, і тому польські власті перешкодили місії скандинавських посланців.

Родовід соратника гетьмана Петра Сагайдачного — Оліфера Остаповича Голуба, який протягом 1622—1624 рр. обіймав посаду старшого реєстру, бере початок на Волині. Цілком можливо, що й Іван Голуб, зафіксований у тарифі подимного Волинського воєводства (1629) як служилий шляхтич, мав пряме відношення до козацького ватажка 123. Останні свідчення про запорозького полковника Оліфера належать до часу Смоленської війни. До речі, немало спільного в його долі з іншим козацьким гетьманом Михайлом Дорошенком. Учасник Хотинської битви Дорошенко з 1625 по 1628 рр. був старшим реєстрових. Відзначився у боротьбі проти татар. Загинув Михайло Дорошенко під час одного з походів до Криму 124. Його онук Петро в 1665 р. здобув булаву гетьмана України.

Старшинський контингент Війська Запорозького значною мірою поповнювався представниками замкових зем'ян та бояр Північної Київщини. Серед них вихідці з Любеча — Семаковичі, Гладкі, Тупичі, Пушкарі, Жуки, а також старші реєстру Григорій Чорний (1629—1630), Василь Томиленко (1636—1637), Сава Кононович (1637). До речі, про матеріальне становище старшини яскраво свідчить, зокрема, запис, здійснений переяславським міським писарем Григорієм Билкевичем від 28 січня 1637 р., про продаж полковником Війська Запорозького Савою Кононовичем кам'яного будинку міщанинові Кирилу Огризку за 500 польських злотих 125. Остерські та овруцькі зем'яни — ленники в козацькому житті представлені родинами Вешняків, Пашин, Шумейків, Тетерь, житомирські — Занковичів, Зубовичів, Андрієвичів, Шаул, київські — Прокоповичів, Хомичів, Медведовських, Яблоновських, Мух 126. Ймовірно, до киян належав і рід Кизимів. У грамоті Бориса Годунова до Криштофа Косинського (1593) серед представників посольства до Москви згадується козацький старшина Кизим 127. У ранзі сотника брав участь у Хотинській війні Богдан Кизим. Йому ж Петро Сагайдачний доручив супроводжувати єрусалимського патріарха Феофана до кордону Речі Посполитої з Османською імперією. Богдана Кизима бачимо й серед ватажків повстанців у 1630 р. Для боротьби проти коронного війська в 1637 р. він очолив 4-тисячний загін поблизу Києва. Водночас бойові рейди по Лівобережжю здійснював його син Кизименко 128. Можливо, це той самий Матвій Кизименко — учень Київської братської школи, який виголосив у квітні 1622 р. один із віри 115 Касіяна Саковича пам'яті Петра Сагайдачного 129. Полонених Богдана Кизима з сином польний гетьман Микола Потоцький спеціально привіз до столиці воєводства. У присутності багатьох киян вони були страчені на Замковій горі.

З дрібного боярства та зем'ян-ленників походили козацькі родини Байбузів, Волевачів, Ворон, Івановичів, Кліш, Мокієвських, Рубців, Виговських. Найдавніші свідчення про представників останньої належать до кінця XV ст., а саме: Виговського Лучича і

Виговського-Давидовича 130. Сигізмунд I в 1541 р. надав землю Скочковську у Вигів Овруцьким зем'янам Лучичам для виконання ними земської служби. Права на землеволодіння були підтверджені їм наступними правителями в 1546 та 1611 рр. 131. Служилий шляхтич Овруцького повіту Остап Виговський згадується в 20-х роках XVII ст. При Богданові Хмельницькому його сини Данило і Костянтин здобули полковницькі посади, а Федір відзначився як козацький дипломат 132. Проте, найвідомішим з родини став Іван. Він здобув освіту ймовірно у Київській братській школі, оволодів кількома іноземними мовами. З кінця 20-х років служив писарем у луцькій міській канцелярії, ведучи одночасно й адвокатську практику 133. Згодом продовжував працювати в київському гродському суді. Коли почалася Національно-визвольна війна, Іван Виговський перебував у армії коронного гетьмана Миколи Потоцького. Після Корсунської битви (1648) він потрапив у полон до повстанців, де дав присягу вірно служити козацькому гетьману. Вже наступного року Іван Виговський став генеральним писарем Війська Запорозького. Саме в генеральній канцелярії народжувалися важливі рішення, які поруч з військовими перемогами визначали долю молодої держави. В 1657 р. козаки обрали Івана Виговського наступником Великого гетьмана.

Характерний шлях до гетьманської булави пройшов і Богдан Хмельницький. Виріс він у сім'ї чигиринського зем'янина, який перебував на службі Яна Даниловича. В одному з українських літописів вказується навіть на канцелярську роботу Михайла Хмельницького при дворі магната 134. Однак ширше відоме його заняття осадництвом на Подніпров'ї. Поблизу Чигирини Михайлові Хмельницькому належав хутір Суботів. Син Богдан одержав добру освіту у львівському єзуїтському колегіумі 135. Ймовірно, в ролі пахолка магната, оскільки реєстрові козаки не залучалися до експедиції, разом з батьком він виступив у складі коронного війська до Молдови на Цецорські поля (1620). Після дворічної турецької неволі повернувся до Суботова. Польський шляхетський історик Веспасіан Каховський називав Богдана Хмельницького сподвижником Тараса Федоровича 136. Документальних свідчень про це немає, хоча цілком можливо, що вже з початку 30-х років Хмельницький вступив на королівську службу. Дана теза має реальне підґрунтя, адже незначний період козаки не займали провідних посад у реєстрі. У грудні 1637 р. Богдан Хмельницький підписав акт капітуляції під Боровицею як військовий писар 137. В цей час на долю Богдана Хмельницького випало тяжке випробування. Виступаючи представником Війська Запорозького, він проявив неабиякі дипломатичні здібності у стосунках з властями. Ординацією 1638 р. посаду військового писаря було скасовано. Згідно з Маслоставською комісією Богдан Хмельницький мусив задовольнитися становищем чигиринського сотника. В наступне десятиріччя він, як і більшість реєстровців, зазнавав утисків від місцевих властей, зокрема від чигиринського старости Даніеля Чаплинського 138. Конфлікт з останнім став приводом до його втечі на Запорожжя. На початку 1648 р. козаки вручили своєму провідникові гетьманську булаву. Очоливши повстанську армію, Богдан Хмельницький повів успішну боротьбу проти польського панування, заклав основи Української козацької держави.

Зрештою, говорячи про вихідців із шляхти, слід пам'ятати про досить складну структуру цього соціального стану. Яскраву характеристику тих, хто з самого початку приєднався до війська Богдана Хмельницького, подав історик В'ячеслав Липинський: "по-перше, середньозем'янське «лицарство», володіюче одним або щонайбільше кількома селами, що користує *de jure* з повноти політичних шляхетських прав, але *de facto* є гноблене під оглядом національним і підпадає в економічній боротьбі з латифундіями... По-друге, середня і дрібна, напівупривілейована шляхта, осаджена за воєнним правом. По-третє, т. зв. «неосіла» шляхта, позбавлений землі шляхетський пролетаріат, найрізноманітніших категорій" 139. Представники саме цих соціальних верств склали основу керівного ядра Війська Запорозького, зокрема, серед полковників: Іван Богун, Іван Брюка, Данило

Виговський, Остап Гоголь, Петро Головацький, Михайло Громика, Григорій Гуляницький, Василь Дворецький, Петро Дзік, Антон Жданович, Михайло Зеленський, Іван Креховецький, Михайло Криса, Михайло Кричевський, Іван Кунцевич, Григорій Лесницький, Станіслав Морозовицький, Данило Нечай, Іван Нечай, Павло Тетеря, Адам Хмелецький, Павло Хмельницький, обозний Іван Чернята, осавули Михайло Лучченко і Дем'ян Лисовець, суддя Самійло Богданович-Зарудний 140. Вихідці з шляхетських родин обіймали й інші посади генеральної та полкової старшини.

Отже, наведені дані свідчать про походження козацької старшини з середовища зем'ян, бояр та шляхти. Матеріальне становите, освітній рівень та бойовий гарт дозволяли їм здобути авторитет у запорозькій громаді і займати вищі урядові посади в реєстровому війську. Характер занять, етнічна належність, усталені в її середовищі цінності сприяли консолідації козацької верхівки в єдиний соціальний прошарок. Вагомими чинниками в цьому процесі виявилися боротьба за відстоювання станових прав та підтримка православ'я перед засиллям уніатства і католицизму.

3.3.

Рядове козацтво: характер занять, здобуття і відстоювання станових прав

Законодавче підтвердження прав і привілеїв отримала незначна частина українського козацтва. Разом з тим, в умовах іноземного панування і посилення соціальної напруги в тогочасному суспільстві ширші можливості користатися козацькими вольностями відкривалися перед старшиною. Основну ж масу перебуваючих на державній службі становило рядове козацтво. Цей же термін повною мірою можна застосувати й до означення нереєстрових козаків, окрім тих, хто займав старшинські уряди на Запорозькій Січі. До рядового козацтва, безумовно, належало городове, на плечі якого, крім військової, лягла й нелегка цивільна служба, а також козаки, які служили в магнатських маєтностях. Наявні документальні матеріали, на жаль, не містять достатніх свідчень для детальної характеристики рядового козацтва. Лише залучення опосередкованих джерел дозволить реконструювати основні риси його соціального обличчя.

Чисельність перебуваючих на королівській службі в мирний час (до 1619 р.) не перевищувала однієї тисячі козаків. За Куруківською угодою встановлювався 6-тисячний реєстр, який утримувався до Національно-визвольної війни. На сьогодні у джерелах збереглося лише два повних списки реєстрового війська: за 1581 р., після завершення війни з Московією, та сформованою згідно Зборівського договору 1649 р. В інших випадках фіксувалися переважно прізвища козацької старшини. Дослідження реєстрів дозволяє, насамперед, визначити етнічну належність особового складу та географію формування козацького війська. Крім того, вони можуть послужити основою для з'ясування соціального становища реєстровців. Так, у рядах реєстрового війська 1581 р. зустрічаються прізвища козаків, наприклад Карпо Онушкевич, Михайло Чорний, Григорій

Іванович, Влас Муха, Іван Биховець, Йосип і Василь Кулаги 141, нащадки яких стали в майбутньому відомими ватажками українського лицарства. Підкреслюючи значення реєстру Війська Запорозького 1649 р. для дослідників козацької епохи, Ф. П. Шевченко зазначав, що ця пам'ятка "не лише свідчить про чисельність козаків, а й містить цінні відомості про джерела формування цього стану" 142.

Вже в перші десятиліття існування козацького реєстру формальний поділ на старшину і рядових козаків, безумовно, мав і соціальний підтекст. Якщо всі вони вилучалися з-під старостинської влади і одержували державну платню, то обрання на старшинські посади контролювалося з боку властей. Не випадково до цього прошарку входили, як правило, шляхтичі польського походження. Керівні уряди забезпечували міцне матеріальне становище, насамперед, ширші можливості реалізації права на землеволодіння. Згадаймо хоча б наділення землею в 1590 р. представників козацької старшини Криштофа Косинського, Войтеха Чоновицького, Федора Загоровського. Отже, відсутність юридичної градації серед реєстровців не виключала реальної диференціації.

До обов'язків рядового козака реєстру належали: вчасне прибуття на місце збору за розпорядженням старшого Війська Запорозького, маючи при собі зброю, бойове спорядження, провізію і все необхідне для тривалого походу чи служби. Безумовно, що матеріальні затрати на його повноцінну підготовку не компенсувалися королівською платнею, яка часто затримувалася. Тому вагомою підоймою босездатності ставало ведення власного господарства. Джерела не зберегли свідчень їх розмірів та продуктивності, окрім назви "хутори козацькі", де козаки "користувалися ґрунтами і всілякими пожитками" 143. Тобто, в своїх невеликих господарствах козаки займалися традиційним хліборобством, тваринництвом та промислами, як правило, силами членів сім'ї. В деяких регіонах таких козацьких маєтностей була переважна більшість. Так, у люстрації Богуславського староства Київського воєводства за 1622 р., зокрема, зазначалося, що в більшості сіл "підданих послушних немає, крім кількох. Всі козаки..." 144. Незважаючи на лаконічність джерела, можемо з великою долею достовірності передбачити, що не всі вони належали до реєстрових, хоча в очах офіційної влади лише останні визнавалися козаками. Південна Київщина була регіоном проживання основної маси нерєстрового козацтва. Проте й перебуваючі на королівській службі, як правило, оселялися саме на цих благодатних землях.

Часто маєтності реєстрового козацтва ставали об'єктом збройних нападів і розбоїв з боку свавільної шляхти. Так траплялося особливо за відсутності козака через участь у військових походах, тому страждала передусім його сім'я. Про ординарність подібних акцій можна судити з петицій реєстровців до короля і найвищих урядових чиновників з вимогою заборонити порушення козацьких прав і привілеїв.

Джерелом матеріального добробуту рядового козака Війська Запорозького були також походи як у складі кварцяної армії, так і самостійні за королівським наказом проти ворогів Речі Посполитої. Часто експедиції здійснювалися й спільно із запорожцями, перебуваючими поза реєстром. За сприятливих обставин проведення кампанії здобич складали насамперед коні, вівці, велика рогата худоба, іноді — гроші, а інколи й люди, які використовувалися як робоча сила в козацьких господарствах. Подібна практика мала місце і в попередній період. У листі турецького султана Сулеймана II до Сигізмунда II Августа від 10 вересня 1557 р. йшлося про велику здобич, яку козаки взяли у татар, зокрема, лише табун волів нараховував 300—400 штук 145. Правителі обох держав інколи навіть доходили згоди про обмін невільниками і покарання "своєвільців". У листопаді 1570 р. турецька сторона вимагала понад тисячу полонених татар, які перебували в українських містах 146.

Переважну більшість рядового козацтва складали перебуваючі поза межами реєстру. Як правило, вони проживали на волостях і лише неодружені віддавали перевагу січовому товариству. Головним джерелом поповнення козацьких лав була участь у військових кампаніях, які час від часу організовував уряд Речі Посполитої. На час походу його учасникам та їхнім сім'ям гарантувалися козацькі права, як запорука надійної служби на користь держави. Водночас, по завершенні кампанії пошкоджені таким чином селяни та міщани часто відмовлялися виконувати попередні феодалські повинності та сплачувати податки. Вони повідомляли місцевій адміністрації, що віднині мають право користуватися козацькими вольностями, оскільки запрошувалися до війська як козаки. На цьому ґрунті точилася запекла боротьба урядовців, насамперед старост, з новими контингентами козаків, для повернення останніх у підданство колишнім господарям. Справа ця була надзвичайно складною. Козаки володіли зброєю і часто діяли загонами, вимагаючи від шляхти лежати за аналогією жовнірів 147. Старости не мали під руками достатніх засобів для протидії цьому протизаконному явищу і не зважувалися просити підмоги в уряді, оскільки кватерне військо використовувалося для глобальніших державних потреб. Тому, як правило, урядовці скаржилися на дії козаків у місцеві судові органи. Характерною є скарга від підкоморія Миколи Соломерецького (1613) до Володимирського гродського суду: "заехали Козаков до пяти тысячей... лежаши в местечку моим Высоцку, также в Дубравицы, в том же повете Пинском и во всех селах моих, през две недели, оную мою маетность местечко Высоцк, Дубровицу и села до них належачие, сплюндровали и в нивеч обернули: збоже, живность вшелякую, быдло, кони и все од подданных моих побравши, самых порозганяли и двух насмерть побили так иж пустек две части в маетности моей починили, якож я, видечи такий утиск так подданных моих од tych Козаков и небезпечность дороги своей, мусилем омешкати на сейм, за чим их милости паном брати омешкать се мусило в послуже за тою небезпечностью од tych Козаков" 148. Особливо активізувалися козаки після Хотинської війни, де брало участь близько 40 тисяч, а реєстр залишався чисельністю 3 тисячі. Решта мали повертатися до попереднього статусу. Козацьке повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла не вирішило кардинально питання розширення вольностей, а Куруківська угода лише зафіксувала незначне збільшення чисельності перебуваючих на королівській службі. З цього часу термін "виписчик" — той, хто залишився поза реєстром, все частіше зустрічається в офіційній документації місцевих властей.

Десятки тисяч козаків не визнавалися такими з боку влади і змушені були здобувати право на користування вольностями своїми силами. В другій половині 20-х років поряд з перебуваючими на державній службі, нереєстрові козаки створили аналогічні військові структури. Козацькі експедиції за здобиччю на Чорне море такою мірою активізувалися, що турецький султан мав намір побудувати кілька фортець у гирлі Дніпра. Реалізувати цей задум йому не вдалося лише через загострення відносин з Персією. Влучну характеристику козакам цього періоду дав сучасник подій Гійом Левассер де Боплан: "Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7—8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятися можна лише добре розваживши. Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони не найкращі" 149. І справді, у боротьбі за здобуття станових прав під час

повстань козаки проявляли зразки мужності й героїзму, вміння організовувати неприступну оборону і вести наступальні дії. Означення Бопланом негативних рис у козаків, очевидно, також відповідало дійсності, а не лише тому, що він перебував на службі польського короля.

Для нереєстрового рядового козака походи за "козацьким хлібом" були невід'ємним атрибутом життя. За образним висловом Д. І. Яворницького: "Війна для козака була так же необхідна, як птахові крила, як рибі вода. Без війни козак — не козак, без війни лицар — не лицар. Козак не тільки не боявся, а любив війну. Він турбувався не стільки про те, щоб урятувати собі життя, скільки про те, щоб умерти в бою, як помирають справжні лицарі" 150. Піші походи організовувались з Січі переважно в степ для погрому татарських улусів, інколи досягали й столиці Кримського ханства Бахчисараю. Морські експедиції супроводжувалися ґрунтовнішою підготовкою по ремонту старих та будівництву нових човнів. За спостереженням Боплана "у кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю, на човні є також 4—6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженську свиту і шапку, 6 ліврів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії" 151. Міцна бойова виучка і сувора дисципліна під час походу забезпечували успіх справи і повернення на Запорожжя. Характерним є зміст звістки із Базавлуцької Січі за 1598 р.: "Полоус із загоном своїм козацьким на море ходив і прийшовши, дуже зруйнував міцні турецькі міста. За словами козаків, ніколи ще такої здобичі не брали і з нею прибули на Запорота. За тим знову до турок поїхав по здобич і знову зруйнував кілька міст, найбільше Сілістрію" 152. Хоча, безумовно, не завжди експедиції завершувалися успішно. Інколи козаки масово гинули у збройних сутичках з переважаючими силами противника та через хвороби в суворих похідних умовах 153.

Меншою мірою можна охарактеризувати внутрішнє життя січової громади, через горнило якої проходили всі козаки. Зауважимо лише, що різниця між старшиною і рядовими полягала, насамперед, у матеріальних статках. Перебуваючі на керівних урядах в Запорозькій Січі одержували більшу частину здобичі з козацьких походів. З іншого боку, як правило, ці уряди займали вихідці із заможних козацьких родин, які володіли на волості землею, мали можливість одержати хоча б елементарну освіту, що було немаловажним для здобуття авторитету в січовій громаді. Бойовий гарт і мужність, проявлені в походах, давали їм додаткові шанси піднятися до вищих щаблів управління на Січі.

Наявні свідчення дозволяють реконструювати окремі риси рядових козаків, або ж "черні". Остання вже в перші роки функціонування Запорозької Січі була досить самостійною силою, про що красномовно писав Еріх Лясота. При обговоренні імператорської пропозиції про набір на службу домінувала і, зрештою, взяла гору думка рядових січовиків. До неї змушена була приєднатися і старшина, "бо не могла противитися черні, яка є сильніша, могутніша й згуртованіша і в гніві не терпить ніяких заперечень" 154. Лясота звернув також увагу на широкі можливості поповнення рядів січової громади з волостей: "їх усіх було трохи більше трьох тисяч. Щоправда, якщо захочуть, може стати й кілька тисяч, коли скличуть козаків, які час від часу живуть у містах і селах, але вважають себе запорожцями" 155. Саме січова чернь першою відгукнулася на заклики Лжедмитріїв для походу на Москву 156. Ті, що вважали себе запорожцями, склали основу 40-тисячного війська в Хотинському поході 1621 р. Зростаюча могутність нереєстрового козацтва непокоїла урядові кола Речі Посполитої, тому час від часу звучали накази властей "вивести чернь з Січі", тобто всіх козаків, окрім реєстрової залоги на Запорожжі.

Зневажливе ставлення польських урядовців до нереєстрового козацтва проявлялося і в його означенні як "холопів" або ж черні". Католицький священник Шимон Окольський зафіксував у своєму щоденнику порядок принесення присяги на вірність королю Речі Посполитої після поразки повстання влітку 1638 р. Спочатку її проголосили старшини, оточені на Старці — Роман Пешта, Іван Боярин та Василь Сакун. Наступним етапом церемонії була присяга "бунтівної черні". Цікаво, що в одному з пунктів звучить зобов'язання: "з товаришами нашими реєстровими козаками, бувшими в той час у війську його королівської милості, зобов'язуємося жити дружно, припинивши всяку ворожнечу і ні в чому не докоряти один одному" 157. Означення терміном "чернь" в даному документі лише рядових реєстровців було б зрозумілим у випадку виключно їхньої участі у повстанні. Проте відомо, що не всі вони підтримали Павла Бута, Якова Острянина і Дмитра Гуню. Навпаки, військо останніх складалося переважно з нереєстрового козацтва, яке, склавши зброю на Старці, змушене було згодитися на умови переможців. Отже, тут збірна назва "чернь" включала як рядових реєстровців, так і козаків, перебуваючих поза межами реєстру. Додатковим підтвердженням даної тези може послужити й ще один пункт присяги, де козаки просили дозволу "виходити в степи для полювання на звіра і рибної ловлі в річках" 158. Напевно, йдеться про прохання нереєстрових, адже свобода заняття промислами була одним із привілеїв перебуваючих на державній службі.

Введення в дію "Ординації Війська Запорозького" (1638) було спрямоване не лише на обмеження доступу до здобуття козацьких прав і привілеїв, а й здійснення контролю над рядовим козацтвом як на волостях, так і в Запорозькій Січі. Таке становище простежувалося до самого початку Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. І якщо перші перемоги повстанці здобули за рахунок умілих тактичних дій і залучення у союзники кримських татар, то при створенні армії влітку 1648 р. Богдан Хмельницький покладався на широкі кола нереєстрового козацтва, загартованого в бойових виправах і прагнучого до здобуття прав і привілеїв.

Одним із джерел формування українського козацтва з середини XVI ст. стає нижчий розряд служилих людей, які проживали, насамперед, у прикордонних замках. З просуванням на південь і схід колонізаційного процесу, зумовленого, зокрема, постановою варшавського сейму 1590 р., поступово потреба у таких службах зменшувалася, окрім прикордонного краю. Однак через слабкість виконавчих структур по реорганізації місцевих державних служб даний прошарок населення продовжував виконувати традиційні для нього функції, користуючись за це невеликими земельними угіддями. Цілком очевидно, що у свідомості людей така служба асоціювалася з козацькою, тим більше, що козацький статус в першій половині XVII ст. став своєрідною мрією для багатьох мешканців сіл і міст України. Питання про трансформацію замкового службовця в козака потребує спеціальної розвідки. Констатацією такого факту є матеріали перепису мешканців Білої Церкви за 1641 р.

До нього ввійшли не реєстровці і не покозачені міщани, а козаки, які несли військову і цивільну службу на користь міста. Поряд із списками зазначені права та обов'язки кожної з груп. Так козаки, яких називали листоношами і які мали за свій кошт їздити з поштою за кілька верств, залучалися також до робіт по укріпленню й обороні замку. Водночас вони звільнялися від сплати будь-яких податків і відбування шарваркової повинності. До них належали: десятник Гаврило Сич, Павло Мащенко, Корній Горкуша, Гаврило Дульсок, Семен Дахненко, Андрій Дзевдей, Ярош Куцов, Дахно Кривохиженко, Демид, Мисько Щука, Василь Сетниченко, Гнат Горбаченко, Мисько Дегтяр, Роман Чорний, Іван Глушанин, Фесько Глушаненко, Олешко Москаль, Гаврило Німайло, Степан Лісовченко, Тишко Ковтун, Негребецький, Євдоким Тихучка, Тишко Гайдук. Подібними до

вищезгаданих у правах були козаки, які називалися слугами. Крім того, вони звільнялися від сторожової служби, а головним їхнім обов'язком було укріплення та оборона замку. До реєстру ввійшли: десятник Семен Лобас, Гришко Дуриський, Васько Чутний, Іван Строминський, Кузьма Куценко, Василь Ващенко, Василь Бабиченко, Стецик Бабиченко, Кузьма Бабиченко, Грицько Скраженко, Яцько Кривохижий, Іван Буг, Аврам Глухий, Грицько Тимошенко, Сеніха, Самійло Чех, Корній Нагнойний, Хома Мочарський, Яшко Бачинський, Радко.

Найчисельнішу групу представляли замкові козаки, на яких покладалася виключно військова служба і сплата лише королівського побору. В той же час, вони звільнялися від жовнірських і козацьких стацій. Замковим козакам дозволялося варити і продавати пиво, сплативши відповідний податок. До них належали: отаман Михайло Степаненко, Левко Мерлак, Харко Лесняк, Федір Храпач, Карпо Білка, Харко Пригородній, Юхим Шевченко, осавул Левко Матушкевич, Клим Жученко, Юшко Жученко, Іван Бакуленко, отаман Грицько Сапин, Васько Курмалей, Яхно Леплявий, Яцько Макаренко, Іван Подолянин, Федір Леплявий, Васько, Наум Михайленко, Семен Котляренко, Яцько Мельник, отаман Гаврило Гребенник, Андрушко Гребенник, Наум Величенко, Зінець Качанишин, Костюк Чудиненко, Герасим Спілов, Юшко Нагарний, Савка Тарасенко, Мирон Синченко, Трохим Гапоненко, отаман Яцько Коло, Василь Пілко, Клим Жученко, Іван Василів, Грицько Василів, Герасим Безверхий, Ілляш Безверхий, Ілляш Лукашенко, Роман Лукашенко, Іван, отаман Семен Майдан, Фесько Ходорака, Демко Ходорака, Іван Ходорака, Андруш Пішик, Гараско Пашина, Тишко Дрозд, Марко Висоцький, Семен Висоцький, Василь Левченко, отаман Грицько Йосипенко, Грицько Шемет, Матяш Трошинський, Степан Розколупа, Грицько Борисенко, Андрій Чорниш, Трохим Чорниш, Трохим Добраченко, Карпо Сахненко, Семен Верешака, Лукаш Меначенський, Дмитро Ємченко, отаман Харко Куриленко, Демко Дрозд, Іван Дрозд, Васько Гутаренко, Каленик Тришин, Андрушко Рихлік, Петро Коваль, Юшко Бахматенко, Федір Слива, хорунжий Петро Гречаник 159.

Безумовно, що городові козаки існували лише в давніх міських центрах і не з'являлися там, де зростали нові поселення міського типу. Не випадково в урядовому розпорядженні по організації оборони від татарської агресії (1619), зокрема, зазначалося: "міста головні мали поставити (до війська.— В. Щ.) не менше 500 піхотинців... а менші міста і містечка лише вози і коні для гармат" 160. Бойовий авангард півтисячного міського загону в багатьох випадках репрезентувало саме городове козацтво. Фактично воно становило хоч і нечисельну, але вагому складову частину прошарку рядового козацтва.

Найменше відомостей в означений період збереглося про приватних козаків. Кожен з магнатів мав при дворі загін, до якого вступали люди, добре знайомі з військовою справою. Часто вони володіли земельними угіддями на правах приватної власності і залишалися особисто вільними людьми 161. Використовувалися, як правило, для охорони панського господарства і виступали під хоругвою свого володаря за королівським наказом у військові експедиції. Не завжди панські слуги називалися козаками. Більшою мірою це стосувалося магнатських маєтностей, які розташовувалися поблизу південного прикордоння по сусідству з татарськими кочівниками. З іншого боку, саме там на службу, можливо, навіть тимчасову, до магнатів наймалися козаки у складі цілого загону, не знайшовши застосування своїм силам після завершення військової експедиції в рядах кварцяної армії. Тим більше, близькість степу залишала можливість і козацького промислу. Приватних козаків бачимо у південних володіннях князя Костянтина Острозького. У листі короля Сигізмунда II Августа до магната від 14 листопада 1560 р. міститься пряма вказівка на наявність саме такої групи козацтва: "твоей милости особливо приказуем, жебы твоя милость, яко рада наша, местца а з веры своее с пильностью того

досмотрел, абы нихто для чиненья шкод на поле служебников своих и Козаков посылати не смел а и своих служебников и козаков (виділення наше. — В. Щ.)... такеж на поле татар стеречы не посылал бы еси, абы подданым цесара его милости турецкого и влусам цара перекопского шкод чынити прычыны не мели" 162. Пізніше один із загонів Костянтина Острозького очолював Северин Наливайко. З молодих літ останній пройшов сувору школу козацького гарту на Запорозжі, здобувши визнання січової громади. Після московської експедиції Стефана Баторія на початку 80-х років XVI ст. опинився на службі князя Костянтина Острозького 163, мабуть, не сам, а зі своїми соратниками. Навесні 1594 р. він відійшов від князя і діяв далі на власний розсуд, організовуючи козацькі походи до Молдови. Наливайко звернувся також за підмогою до запорожців, виправдовуючись перед ними за дії проти Криштофа Косинського в складі війська Костянтина Острозького. Як свідчив Еріх Лясота, козацький ватажок велів передати через посланців січовій громаді, що він готовий стати на суд, якщо "у чесного лицарства є підозра, що він їх недруг, він хотів би особисто з'явитися у колі, поклавши свою шаблю на середину й очистити себе від усіх закидів і порозумітися" 164. Напевно, примирення наступило, оскільки згодом розпочалися спільні дії Северина Наливайка із запорожцями проти татар 165. Мабуть, родинні традиції у маєтностях князя Костянтина Острозького зберігалися і по його смерті. Так скарга шляхтича Мартина Скоморовського до володимирського гродського суду від 19 серпня 1617 р. містить звістку про розбійницькі дії козаків Януша Острозького в селі Сядмериках на Волині 166. Козаки Перебували на службі й інших магнатів 167, однак загострення соціальних конфліктів в 20—30-х роках XVII ст. змусило їх дистанціюватися від можновладців, зайнятися пошуками "козацького хліба" на теренах південноукраїнського степу та включатися до збройної боротьби за здобуття станових прав і привілеїв.

Отже, рядове козацтво, яке формувалося з різних соціальних верств, формального юридичного статусу не мало. Проте, його реальне становище в тогочасному суспільстві дозволяє вжити саме такий термін. Рядове козацтво представляло значний прошарок населення, яке поряд з військовим ремеслом займалося традиційним в Україні матеріальним виробництвом. Зрештою, саме воно склало основу повстанської армії Богдана Хмельницького в період Національно-визвольної війни.

* * *

Таким чином, існуючі джерела дозволяють зробити висновки, хоча певною мірою і гіпотетичні, про чисельність, особовий та етнічний склад українського козацтва. Зростання його кількості простежується досить рельєфно вже з часів заснування Запорозької Січі. Ця тенденція утверджувалася з колонізацією Подніпров'я, розширенням військових авантур уряду Речі Посполитої, а також в ході розгортання збройної боротьби козацтва за відстоювання прав та привілеїв. Водночас зароджуються родинні династії Волевачів, Байбузів, Гордієнків, Дорошенків та багатьох інших. Напередодні Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. фактично кожна четверта особа в Центральній Україні належала до козацтва. На формування станової свідомості, безумовно, мав великий вплив етнічний склад козаків. При наявності вихідців з інших

народів переважну більшість козацтва складали українці. В процесі генези українського лицарства реально постають два його прошарки: старшина і рядове козацтво. Окрім військового ремесла, останнє, до якого належали не лише нереєстрові, а й більшість перебуваючих на державній службі, займалося традиційним хліборобством та промислами. Боярсько-шляхетське коріння значної кількості старшини зумовило її провідну роль в організації військових та ідеологічних засад козацтва. Саме козацька старшина стала основою становлення нової етнічної еліти. Все це дозволяє об'єктивно поцінувати потенціал козацтва на середину XVII ст. як провідної сили українського суспільства.

ПРИМІТКИ

1 Архив ЮЗР.— К., 1907.— Ч. 8.— Т. 5.— С. 10.

2 Там само.— Ч. 7.—Т. 1.— С. 85.

3 Акты ЗР.— Т. 2.— С. 387.

4 Там само.— С. 412.

5 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 131.

6 Źródła dziejowe.— Т. 9.— S. 216.

- 7 Ibid.— Т. 20. — S. 154-164.
- 8 Heidenstein Reingold.— Op. cit.— S. 259.
- 9 Січинський В. Назв. праця.— С. 54.
- 10 Археографический сборник...— Вильно, 1867.— Т. 1.— С. 127.
- 11 Kromka Polska Marcina Bielskiego.— Т. 3.— S. 1644.
- 12 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 29.
- 13 Лясота Еріх із Стеблева. Назв. праця.— С. 110.
- 14 Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.— С. 161.
- 15 Стороженко А. В. Указ, соч.— С. 314.
- 16 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 90.
- 17 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 270.
- 18 Стороженко А. К. Указ. соч.— С. 320.
- 19 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 1666, s. 2.
- 20 Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 32.
- 21 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 1666, s. 11.
- 22 Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 513.
- 23 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 145.
- 24 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 369.
- 25 Źródła dziejowe. — Т. 20. — S. 78-79.
- 26 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 192.
- 27 Biblioteka Uniwersytetu Jagellońskiego(DR).— Spr. 166, s. 4.
- 28 AGAD. AZ, spr. 3036, s. 50.
- 29 Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 330.
- 30 Podborodecki L, Raszba N. Wojna Chocimska.— Kraków, 1979; Podborodccki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592—1646.— Warszawa, 1978;
- Powidaj L. Kozacy zaporozcy na Ukrainie.— Lwów, 1862; Tretjak J. Historia wojny Chocimskiej 1621.— Lwów, 1889.

- 31 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 1657 s. 596.
- 32 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 250.
- 33 Relacye nuncyuszó w apostolskich i innych osob o Polsce od roku 1584 do 1690.— Berlin-Poznań, 1864.— Т. 2.— S. 150.
- 34 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 201.
- 35 Російський державний архів давніх актів (РДАДА).— Ф. 79, оп. 1, спр. 72, арк. 426.
- 36 Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 59.
- 37 Баранович О. І. Залюднений України перед Хмельниччиною.— К., 1930; Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Матеріали III респ. наук. конф. з архівознавства та ін. спеціальних історичних дисциплін.— К., 1968.— С. 69—83; Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648 —1654 рр. //Феодалізм на Україні.— К., 1990.— С 79—99; Anusik Z. Struktura społeczna szlachty bractwowskiej w świetle taryfu podymnego z r. 1629 // Przegląd Historyczny, 1985.— Т. 76.— Z. 2.— S. 233—253.
- 38 Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 265.
- 39 Любавский М. К. Областное деление...— С. 532.
- 40 Акты ЗР.— Т. 2.— С. 150.
- 41 Перепись войска литовского. Литовская метрика.— Отд. 1 // Русская историческая библиотека.— Петроград, 1915.— Т. 33.— С. 109—120.
- 42 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 111.
- 43 Kronika Polska Marcina Bielskiego.— Т. 3.— S. 1367.
- 44 Новицкий И. П. Князья Ружинские // Киевская старина, 1882.— Т. 2.— С. 67.
- 45 Стороженко А. В. Указ. соч.— С. 71.
- 46 Acta historica res gestas Poloniae illustrantia.— Т. 11.— S. 336.
- 47 Ź rodła dziejowe.— Т. 20.— S. 154—164.
- 48 Стороженко А. В. Указ, соч.— С. 16—18.
- 49 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 155—157.
- 50 Luber S. und Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Zaporoger Kozaken // Geschich Ost Europas, 1980.— Band 28.— S. 368—390.

- 51 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 56.
- 52 Лясота Еріх із Стеблева. Назв, праця.— С. 103.
- 53 AGAD. AZ, spr. 3036, s. 26.
- 54 Археографический сборник...— Т. 7.— С. 39.
- 53 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 99.
- 56 AGAD. AZ, spr. 802, s. 6.
- 57 Ibid, spr. 153, s. 5,8-18.
- 58 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 153.
- 59 Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 32.
- 60 Поход Сигизмунда III в Россию (1609 — 1610) // Русская историческая библиотека.— Спб., 1872.— Т. 1.— С. 656.
- 61 Археографический сборник...— Т. 7.— С. 72.
- 62 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 126—127.
- 63 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 189.
- 64 Документа російських архівів з історії України.— Львів, 1998.— Т. 1.— С. 225-226.
- 65 Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 318—322.
- 66 Ibid.— S. 330.
- 67 Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620.— S. 146.
- 68 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 1657, s. 596; Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 250.
- 69 Serczyk W. Op. cit— S. 262.
- 70 ЦДІАУ. — Ф. КМФ15, оп. 1, спр. 147, арк. 1-2; Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 295, 296, 300.
- 71 Археографический сборник..— Т. 7.— С. 87; Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 341—342.
- 72 AGAD. AZ, spr. 3036, s. 97-102.
- 73 Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1898.— Вып. 2.— С. 164.

- 74 Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1989.— С. 30.
- 75 Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси.— М., 1877.— Т. 1.
- 76 Археографический сборник...— Т. 7.— С. 89.
- 77 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 2763, s. 14.
- 78 AGAD. AZ, spr. 3036, s. 118-120.
- 79 Целевич Ю. Назв. праця.— С. И, 12, 18.
- 80 Dyaryusz...— S. 66.
- 81 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 248.
- 82 Dyaryusz...— S. 193 — 195.
- 83 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1,— С. 188.
- 84 РДАДА— Ф- 210, оп. 1, Севський стіл, стовп. 1 — 12, арк. 68—72, 86-88.
- 85 Донские дела // Русская историческая библиотека.— Спб., 1906.— Т. 24.— С. 1016-1017.
- 86 Там само.— С. 1025.
- 87 Там само.— С. 1039—1040.
- 88 Шевченко Ф. П. Народ і класи в період визвольної війни 1648 — 1654 рр. — С. 19.
- 89 Реєстр Війська Запорозького 1649 року.
- 90 Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.— К., 1989.
- 91 Гришко В. Назв. праця.— С. 41.
- 92 Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного // Українські гуманісти епохи Відродження.— К 1995.—Ч. 2.-С. 231-249.
- 93 История Хотинского похода Якова Собеского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Вып. 2.— С. 60.
- 94 Максимович М. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Собр. соч. — Т. 1.— С. 362.
- 95 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 15.
- 96 AGAD. AR II, spr. 1161, s. 4.
- 97 Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. — С. 89.

- 98 Сулимовський архив: Фамільні документи Сулим, Скороп і Войцеховичей XVII—XVIII вв.— С. IV.
- 99 Наливайко Д. С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетськокатолицькою експансією наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. у Західній Європі // Середні віки на Україні,— К., 1972.— Вип. 1.— С. 47.
- 100 Dubiecki M. Kudak twierdza kresowa i jej okolice.— Warszawa, 1879.— S. 70-76.
- 101 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 24.
- 102 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 528.
- 103 Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в., собираемые А. М. Лазаревским // Русский архив, 1875.— Кн. 3.— С. 302.
- 104 Там само.
- 105 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 202.
- 106 Dyaryusz...— S. 90.
- 107 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 225.
- 108 ЦДІАУ. — Ф. КМФ23, оп. 1, спр. 9, арк. 1-2.
- 109 Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения ИОНЛ.— К., 1892.— Кн. 6. Приложение.— С. 51, 78.
- 110 ЦДІАУ.— Ф. 840, оп. 1, спр. 10, арк. 48.
- 111 Архив ЮЗР.— Ч. 4.— Т. 1.— С. 41.
- 112 Лясота Еріх із Стеблева. Назв, праця.— С. 108.
- 113 Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620.— S. 61—64.
- 114 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 250.
- 115 Архив ЮЗР.— Ч. 4.— Т. 1.— С. 76.
- 116 Російська державна бібліотека (ВР).— Ф. 152, спр. 32, арк. 94.
- 117 Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. — С. 36-41.
- 118 РДАДА. — Ф. 210, оп. 1, Приказний стіл, стовп. 99, арк. 7.
- 119 Російська державна бібліотека (ВР).— Ф. 152, спр. 32, арк. 95.
- 120 Реєстр Війська Запорозького 1649 року.— С. 97, 99, 107, 110.

- 121 Zrodła dziejowe.— Т. 20.— S. 155.
- 122 Крип'якевич І. П. Козаччина у політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // ЗНТШ.— Львів, 1914.— Т. 117—118.— С. 111.
- 123 Баранович О. І. Назв. праця.— С. 43.
- 124 Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Вып. 2.— С. 165.
- 125 Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (ІР).— Ф. 2, спр. 20869, арк. 1.
- 126 Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— С. 248, 249.
- 127 Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.— С. 62.
- 128 Dyaryusz... — S. 70.
- 129 Сакович К. Назв. праця.— С. 244.
- 130 Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия).— С. 44.
- 131 Архив ЮЗР. — Ч. 3— Т. 1. — С. 314-320.
- 132 Міщик Ю. А. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави,— К., 1995.— С. 192.
- 133 Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — С. 605-617.
- 134 Національна російська бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (ВР). — Ф. 27, спр. QIV.45I,арк. 4.
- 133 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 42—43.
- 136 Kochowski Wespazian. Annalium Poloniae ab obitu Vladyslaw IV.— Cracoviae, 1688.— Т. 1.— S. 270.
- 137 Dyaryusz...— S. 68.
- 138 Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 47.
- 139 Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський // Твори.— Т. 2. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.— Філадельфія, Пеннсильванія, 1980.— С. 117.
- 140 Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 123-124.
- 141 Zrodła dziejowe.— Т. 20.— S. 154—160.
- 142 Шевченко Ф. П. Передмова // Реєстр Війська Запорозького 1649 року.— С. 5.

- 143 Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.— С. 183.
- 144 Там само.
- 145 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 30.
- 146 Там само.— С. 48-49.
- 147 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 190-192.
- 145 Там само.— С. 189.
- 149 Гійом Левассер де Боплан. Назв. праця.— С. 31.
- 150 Яворницький А. І. Назв. праця.— Т. 1.— С. 175.
- 151 Гійом Левассер де Боплан. Назв. праця.— С. 71—72.
- 152 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR). — Spr. 2236, s. 45.
- 153 AGAD. AZ, spr. 332, s. 3.
- 154 Лясота Еріх із Стеблева. Назв. праця.— С. 104.
- 155 Там само.— С. 105.
- 156 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 1666, s. 2, 11.
- 157 Dyaryusz...— S. 179.
- 158 Ibid.— S. 180.
- 159 ЦДІАУ. — Ф. КМФ15, он. 3, спр. 40, арк. 47-48.
- 160 Biblioteka Uniwersytetu Jagellońskiego (DR).— Spr. 166, s. 5.
- 161 ЦДІАУ,— Ф. 840, он. 1, спр. 10, арк. 45.
- 162 Акты ЮЗР. — Т. 1. — С. 153.
- 163 Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.— С. 137.
- 164 Лясота Еріх із Стеблева. Назв. праця.— С. 108.
- 165 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 2255, s. 33.
- 166 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1.— С. 203-204.
- 167 ЦДІАУ.— Ф. 256, оп. 1, спр. 143, арк. 2—6; Tomldeicz W. Jeremy Wiszniowiecki (1612-1651). — Warszawa, 1933. — S. 98.
- Розділ 4

4.1.

Взаємовідносини козацтва з іншими соціальними верствами, королівською та місцевою владою

Феодальне законодавство, обумовлене поєднанням права на землю з політичними правами, спиралося на станову належність. Водночас феодальне право існувало не в формі загальних законів, а як сукупність привілеїв для кожного стану, які підкреслювали відмінності щодо характеру й обсягу правочинності. Формування козацьких прав і привілеїв в умовах іноземного панування тривало не одне десятиріччя, тому важливо визначити шляхи та основні етапи цього процесу.

Нова соціальна група населення — козацтво — об'єктивно мала посісти своє окреме місце в системі суспільних відносин. Однак, існуюче законодавство метрополії — Великого князівства Литовського, а згодом — Речі Посполитої, залишало мало шансів для подібного творення. Разом з тим генеза станових прав козаків ґрунтувалася на реальних суспільних традиціях.

На кристалізацію "лицарських вольностей" безпосередній вплив мали взаємовідносини козацтва з представниками різних груп людності, які становили джерела його формування. Крім того, у цьому процесі важливе значення мали й стосунки козаків з місцевою та королівською владою.

Найчисельнішим соціальним станом феодальної епохи виступало селянство, яке, будучи головним виробником матеріальних благ, не користувалося ніякими суспільними привілеями. Тогочасні юридичні кодекси фіксували, як правило, форми і розміри феодальних повинностей селян на користь верховного сюзерена або ж землевласника та міри відповідальності підданих за скоєння тих чи інших вчинків. Лише державні селяни відсоток яких в загальній кількості був незначним, мали право апеляції до місцевої влади, приватні ж перебували у повній залежності від свого господаря. Тісно прив'язане до землі й обмежене в правах селянство не було схильним не лише до активності в громадському житті, а й до заняття козацькими промислами. Не відхиляючи можливості участі українських селян у козакуванні до Люблінської унії, зазначимо, що їхні взаємини з козаками були досить обмеженими. Ніякою мірою не можна ототожнювати селянські втечі та переселення з покозаченням, що характерно для пізнішого періоду. Система пілґ на слобо-дах не стимулювала селян шукати іншого соціального статусу. Тобто стосунки між селянами і козаками базувались на відсутності суперечностей в різних сферах суспільного життя.

Ситуація поступово змінювалася з поширенням кріпосницьких відносин на Подніпров'я. Окрім селян, найбільш потерпали від цього суспільного зла козаки, яких місцева влада всіляко намагалась звести до рангу вірнопідданих холопів. Разом з тим, ідеал козака — вільної людини, яка користується правами і привілеями, в тому числі й правом на землеволодіння, глибоко проникав у свідомість селян. Все це привело до формування

спільності інтересів двох соціальних груп населення, що вперше проявилось під час повстань 1591—1596 рр. Так, падіння Білоцерківського замку (1591) сколихнуло не лише міщан, а й навколишню округу, насамперед селян, які озброювалися і впроваджували козацькі порядки. Більшою мірою спільність інтересів простежувалася в ході повстанського руху, очолюваного

Северином Наливайком і Григорієм Лободою, яким були охоплені не лише Поділля, Волинь та Подніпров'я, а й сусідні білоруські землі.

Прагнення селян до здобуття козацьких вольностей у першій половині XVII ст. вилилося в широку хвилю "покозачення". Особливого розмаху цей рух досяг на Київщині 1. Водночас у вирішальну фазу вступала і боротьба козацтва за станові права. У найвищих її проявах для посилення тиску на владні структури козаки вели пошук союзника. І тут найактивнішим елементом виявилось селянство, в чому неодноразово переконувалися запорожці. Вже в ході повстання під проводом гетьмана Тараса Федоровича (1630) до Переяслава прибуло багато тисяч селян, що забезпечило успішні дії проти коронного війська. Цілком закономірною звучала і вимога гетьмана Павла Бута (1637) залучати до формування повстанської армії "якомога більше селян" 2. Про те, що даної мети вдалося досягнути, свідчить витяг зі звіту королівських комісарів про ревізію козацького реєстру після Боровицької капітуляції наприкінці 1637 р. "Козаки хотіли себе виправдати,— говорилося в документі,— вказували, що той бунт підняли своєсільники з слобід українних. Але ми на те їм добре відповіли, вказавши, що з того випливає ще більше їхнє лукавство, бо хлопці не бунтувалися б, якби вони не були їхніми керівниками; тим часом, збунтувавши їх самі, одні з них чекали, чим то все скінчиться, інші провадили, інші знов (що на конях сиділи) на очах наших втекли. Але Річ Посполита має таки з того зрозуміти, що так само важливо приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали часу шаліти, як і утримати в порядку самих козаків; бо ні хлопці без козацького імені і поради, ані козаки, без хлопської сили вистояти не можуть..." 3. Селяни складали значний відсоток війська Богдана Хмельницького, яке в окремі періоди досягало кількох сотень тисяч. Отже, у відносинах з селянами козаки від нейтралітету поступово схилялися до союзництва, вбираючи найактивніший елемент сільських трударів. Хоча, безумовно, ніяких станових привілеїв перейняти від них не могли.

Значно складнішими були стосунки козаків з міським населенням. Специфіка українських міст справляла певний вплив на еволюцію козацько-міщанського союзу. Якщо північний регіон був представлений переважно ремісничо-торговим людом, то південний — військово-службовою верствою. Як зазначав М. В. Довнар-Запольський, "под мещанами южных украинских городов ошибочно было бы разуметь городской класс в собственном смысле этого понятия. Он был городским только в смысле оседлости в городе, несения городских повинностей и пользования изстаринными городскими вольностями. По своим же занятиям южное мещанство было низшим военнотрудовым классом и такими же входниками, как и земляне и их подданные. Из этого объединения в повинностях мещан низшей военной службы, возлагавшейся в северных староствах на специальные военнотрудовые элементы, и занятий по эксплуатации земельных богатств видно, что на юге мещанство играло такую же роль, какая на севере принадлежала панцерным боярам, ордынским слугам и т. п. группам" 4. Тому не випадково у боротьбі проти урядників та власників міст природними спільниками козаків виступали городяни. Коли взяти до уваги, що все міське населення зобов'язане було володіти зброєю і мати її для оборони міста, стане очевидним, чому останні відгукувалися на будь-який спалах соціальних конфліктів.

Надання козакам "вольностей" після Люблінської унії знаменувало початок перерозподілу податків і повинностей серед мешканців міст. Відповідний розвиток взаємовідносин

представників цих соціальних груп населення не позначився проявами взаємної симпатії. Яскравим прикладом може послужити конфлікт козаків з переяславцями на початку 90-х років XVI ст. Виникнувши на економічній основі — сплати податків У казну, він переріс у погроми міщанами козацьких осель. Перевіркою справи займалась спеціальна урядова комісія на чолі з Якубом Претвичем, Никодимом Косаківським і Яном Кришовським. У рішенні королівського суду від 18 січня 1592 р. йшлося про затримку козаками членів комісії у Василькові, де вона під тиском наклала штраф на переяславців у сто п'ятдесят кіп литовських грошей, але з часом відмовилася від свого вердикту 5. Зрештою, при зайнятті міста повстанцями, козаки повністю поквиталися за свої кривди. Коли навесні 1595 р. жителі Мозира поскаржилися віленському воєводі на "шкоди" від козаків, то він надіслав листа запорозькому гетьманові Федору Полоусу з проханням вийти з міста і передислокуватися "на Україну". Козацький ватажок відповів, що запорожці "жодних збитків не починили, лише заготували живність для відходу на свої звичні місця" 6.

Зростання соціального і національного гноблення сприяло зміцненню взаємовідносин козаків з городянами. Останні складали одне з джерел поkozаченого населення в першій половині XVII ст. Вже в ході польсько-російської війни періоду Смути в Московському царстві тисячі міщан Подніпров'я і Лівобережжя оголошували себе вільними козаками, запроваджуючи на місцях органи козацького самоврядування. При підтримці козаків спротив органам місцевої влади чинили й городяни Правобережжя. У відповідь постановою варшавського сейму (1607) Корсунь і Брацлав були позбавлені магдебурзького права. Однак, процес поkozачення міщан не припинився, про що красномовно свідчить декларація королівських комісарів до реєстровців під час Вільшанської комісії 1617 р. 7.

Проблему для міщан становили козацькі лежі, які здійснювалися за прикладом жовнірських. Право на постої козаки виправдовували належністю до "лицарських людей", службою польському королю і всьому християнському світу. Міщани і представники міського уряду, насамперед, при наявності магдебурзького права, скаржилися перед вищими сановниками на утиски з боку козаків. Так, у листопаді 1620 р. кияни подали воєводі супліку, в якій йшлося про те, що п'ятитисячне Військо Запорозьке прагне "доконечно в'їхати до Києва на зимівлю. За нинішньої дорожнечі, для людей, які не орють і не мають ніякої ріллі і фільварків це було б великим нищенням" 8. Великих масштабів досягали козацькі лежі в містах та містечках Київського воєводства після завершення Хотинської війни. На варшавському сеймі (1623) князь Єжи Збараський закликав уряд негайно вжити заходів проти козаків. Пізніше в листі до Сигізмунда III він писав, що їх "явно і таємно підтримує мало не вся Київська земля" 9. Посилання на право козацьких леж у містах Подніпров'я з усією гостротою поставало під час повстань 1630 і 1637—1638 рр. Водночас козацькі ватажки вбачали у міщанах надійних союзників. Характерним є лист гетьмана Павла Бута до переяславських козаків і міщан від 12 серпня 1637 р.: "Панові отаману переяславському і всьому товариству, поспольству бажаємо від Бога доброго здоров'я... Будьте єдиними і, згуртувавшись всі разом, приходьте з панами полковниками до війська, а там уже обміркуємо для себе найкраще" 10. Відповідною виявилася і реакція властей. "Ординацією Війська Запорозького" (1638) городянам заборонялося вписуватися до козацького реєстру, а також "видавати дочок за козаків під небезпекою конфіскації майна". Цим же документом проживання козаків обмежувалося прикордонними містами 11.

Отже, козацько-міщанські взаємовідносини характеризувалися як конфронтацією на економічному ґрунті, так і спільними інтересами у протидії свавілля місцевої влади. Разом з тим, міщанство не мало суспільних привілеїв, які б могли бути запозичені козаками.

Своєрідної еволюції зазнали відносини козацтва з представниками панівних верств тогочасного суспільства: князями, зем'янами, шляхтою, боярством. До другої половини XVI ст. в основному було дружнє ставлення їх до козаків як спільників у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Крім того, феодали постачали запорожцям зброю та провізію, за що отримували частину козацької здобичі. Перебуваючи на посадах місцевих урядовців, шляхтичі й самі брали участь у козацьких походах. Тому їхні прізвища часто фігурують в історіографії серед "організаторів" козацтва: Гербурти, Струсі, Сенявські, Збараські, Заславські, Корецькі, Сангушки 12. Козацький Низ став своєрідною школою для шляхетської молоді, а окремі вихідці з шляхетських родин — Оришовських, Ружинських, Микошинських віддають перевагу лицарському ремеслу, очолюючи Військо Запорозьке.

Зростання авторитету козацтва наприкінці XVI ст. і зміна поземельних відносин на Подніпров'ї в результаті колоніальної Політики уряду Речі Посполитої призвели до погіршення стосунків між козаками і панівною верхівкою. Козацьке землеволодіння, усталене, як правило, на звичаєвому праві, ставало на заваді розширенню шляхетських маєтностей і магнатських латифундій. Тобто, фактичну основу суперечностей складала боротьба за землю. Потужним каталізатором конфлікту виступала також стація, вимога так званих "леж" і "приставств". Не одержуючи тривалий час платні за службу від уряду, козаки надолжували свої потреби поборами в шляхетських маєтностях. Так, у володіннях брацлавського воєводи Януша Збараського і сусідньої шляхти (1583) козаки вимагали, щоб їм давали харчі. Загін, очолюваний писарем реєстрового війська Янчею Бегером, "гвалтом собі приставства позабирав і шкоди немалі поробив" 13. Згодом у листі до короля Стефана Баторія воєвода писав: "Раніше я скаржився на Янчу, що собі силоміць позабирав приставства і наробив немало шкоди, тепер приїжджають і говорять, що мають у мене приставства і наказують уряднику щоб давав їм поживу, називають навіть королівського посланця, з відома якого визначені їм приставства. Ледь можна упросити, щоб не брали силоміць, а далі лише Бог знає, що буде. Я переконаний, що вони ходили в похід без королівського наказу, тому вважаю неоправданим давати їм приставства" 14. На Житомирщині в тому ж році Лук'ян Чорнинський, "который кажет себе гетманом звати", зібравши кілька сот козаків, напав на містечко шляхтича Фрідріха Тишкевича, вимагаючи стації: "у ночи ударили й, уломившись у место к гвалтом, великие кривды и шкоды так его милости пану самому, мне и мещанам починили" 15. У шляхетській інструкції з Київського воєводства на вальний сейм 1590 р. відзначалося, що козаки "поводяться з нами не інакше, як татари — накладають великі окупы на народ шляхетський і міста — тільки що маєтностей не палять" 16. З кінця 1591 р. конфлікт переріс у збройне протистояння. Так, у позові білоцерківського старости князя Януша Острозького до луцького гродського суду від 9 січня 1592 р. йшлося про захоплення його майна гетьманом Криштофом Косинським разом з документами на уряд та землі, що зберігалися у підстарости Дмитра Булиги-Курцевича: "Добившише тот Косинский до коморы его, маєтность всю его побрал и шкатулу с клейнотами, с пенезями, с листами взял, в которой де было немало мамерамов княжати его милости князю Булызе до роз-ных справ повероных и листов приватных, к тому привилеи, так княжати его милости пана воеводы киевского, яко и его милости пана воеводы вольнского на староство Белоцерковское и Богуслав, так же и на грунт Розволодовский и Великую Слободу и на Рокитную належачие, до схованья князю Булызе даные, зо всим взял, шкоды великие починил" 17. Характерною є також скарга подільського шляхтича Мартина Калиновського (1594) про напад на його маєток в Гусятині козаків на чолі з Северином Наливайком, під час якого, окрім грошей та цінностей були забрані всі скриньки з привілеями на його спадкові маєтки 18. Брацлавська шляхта в тому ж році писала до Сигізмунда III, що козаки, "приєднавши до себе ще інших свавіль-них людей, на домівки шляхетські наїжджають,

плондрують, маєтності їх пустошать, права та їх самих забирають і забивають. Навіть замки і міста наші беруть в облогу, з послухності нашої виламуючись" 19. Майже аналогічні скарги містяться у посланні шляхти Подільського воєводства (1595) до коронного канцлера Яна Замойського 20.

Придушення виступів не усунули суперечностей у козацько-шляхетських відносинах. Навпаки, генеза цього конфлікту мала динамічне продовження. Інтереси шляхти і козаків дедалі частіше стикалися у боротьбі за земельні маєтності. Хоча інколи мало місце використання останніх землевласниками у якості збройної сили для розширення володінь. Так, у виписці з рішення київського гродського суду (1623) йшлося про наїзд шляхтичів Копилевських з калиновськими козаками на містечко Копіївка — власність Федора Четвертинського 21. Цілком очевидно, що зиск від подібних "походів" мали не лише зухвалі шляхтичі, а й козаки, здобуваючи таким чином "козацький хліб" на волостях. Маєтність Андрія Фірлея Обухів Київського воєводства на початку 1630 р. була піддана нападу шляхтичів Андрія Зборовського і Григорія Мрозовського, до складу загону яких входили власні піддані та козаки 22.

Гостроти козацько-шляхетському конфлікту додавав також національний фактор, адже саме польська шляхта, руками якої проводилася урядова політика колонізації України, найбільш нетерпимо ставилася до прагнення козаків утвердитися через здобуття певного соціального статусу. На думку Н. М. Яковенко, латифундії польських магнатів Замойських, Любомирських, Калиновських, Потоцьких, Фірлеїв, Конєцпольських витворювалися завдяки королівським данинам, як наслідок шлюбних контрактів, через встановлення адміністративного контролю над південними околицями Брацлавщини і Київщини 23. З іншого боку, боротьба за збереження православ'я сприяла зближенню козацтва з українською шляхтою. Гаряча промова земського посла Лаврентія Древинського на варшавському сеймі восени 1620 р. була підтримана реальними кроками запорожців по відновленню православної ієрархії. Крім того, частина козацької старшини формально належала до шляхетського стану і користувалася відповідним імунітетом. Тож про розрив зв'язку між козацтвом і шляхтою говорити не доводиться. Навпаки, відстоювані козаками "вольності" значною мірою були віддзеркаленням шляхетського права. Підтвердженням даної тези може послугувати прагнення значної частини козацької старшини і після Національно-визвольної війни середини XVII ст. користуватися "шляхетськими вольностями". Як зазначила В. В. Панащенко шляхетські традиції суттєво впливали на формування соціальної еліти Гетьманщини 24.

Дещо інакше складалися взаємовідносини між козацтвом і нижчим прошарком феодалів — українським боярством. За своїми суспільними функціями останнє було тотожне козацтву, а в правовому сенсі бояри та військові слуги займали проміжне становище між вільним селянством і шляхтою 25. Перехід бояр у козацтво мав місце вже в литовський період через урядові ревізії прав феодалів на шляхетство. Проте справжньої "чистки" боярство зазнало після Люблінської унії 1569 р., адже в польській правовій системі місця для даної соціальної верстви населення не знайшлося. Переважна більшість ненобілітованих дрібних лицарів-бояр за відсутності документального підтвердження на землеволодіння змушена була перетворюватись на державних або ж приватних селян. Хто не згоджувався з такою долею, насамперед мешканці південного прикордоння, той шукав притулку в козацтві. На думку С. А. Леп'явка, "показавшись, придніпровське боярство внесло в козацтво новий суспільний зміст і вже під новим іменем стало вимагати визнання своїх рицарських прав" 26.

Утвердження козацтва як соціального стану значною мірою залежало від його взаємин з місцевою та центральною владою. Ставлення уряду до козаків визначалося як

внутрішньою, так і зовнішньою політикою держави, мало складний і суперечливий характер. Козацькі походи, а також погроми купецьких караванів призводили до загострення стосунків Великого князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої з Кримським ханством, Молдовою, Валахією, Туреччиною. Разом з тим, Військо Запорозьке було вагомим бойовим одином для розв'язання зовнішньополітичних проблем, насамперед у протистоянні з Московською державою та Швецією. Створення козацького реєстру передбачало поповнення збройних сил держави в перший період Лівонської війни, зважаючи й на небезпеку татарської агресії. Однією з причин надання прийнятим на державну службу певних прав і привілеїв була, очевидно, відсутність коштів у казни для набору професійних європейських вояків, яких на той час не бракувало. Тож навряд, щоб у планах уряду з самого початку чітко ставилось питання власне реформування козацьких сил, скоріше — налагодження над ними надійного контролю. Однак, досить скоро ситуація змінилася. Якщо Стефан Баторій з початку свого правління недовірилисто ставився до запорожців, то "Постанова щодо низовців" від 16 вересня 1578 р. свідчить про намагання короля скористатися воїнськими можливостями козаків не лише на кресах Речі Посполитої, а й в Україні для підтримки польського режиму. Останній аспект мав далекосяжну мету і в цьому разі тільки найманцями обійтися було б важко. Сеймова конституція 1590 р. конкретизувала завдання реєстрових щодо "свавільних людей" в Україні 27.

У стосунках уряду з козаками спостерігалися й досить радикальні мотиви. За участь у повстаннях 1591 — 1596 рр. реєстрове військо було ліквідоване, відповідно скасовувалися й "козацькі вольності". Однак таке становище тривало недовго. Потреба у дешевому і надійному війську для підтримки молдовського господаря Ієремії Могили спонукала короля знову звернутися до запорожців. Як наслідок успішного походу до Молдови на чолі з гетьманом Самійлом Кішкою стала постанова вального сейму від 13 березня 1601 р. В ній, зокрема, зазначалось: "Оскільки запорожські козаки вірно і достойно служили нам як у недавньому поході проти Михайла (мультиянський воєвода, суперник Могили. — В. Щ.), так і тепер обіцяють служити проти Карла (шведського короля. — В. Щ.), ми відміняємо баніцію, оголошену на них сеймовою ухвалою за минулі бунти Косинського і Наливайка, скасовуючи її для тих, хто вийде на нашу військову службу в боротьбі з Карлом і, вийшовши на таку службу, підкорятиметься волі старшого, призначеного гетьманським урядом у погодженні з нами" 28. Зацікавленість у козацтві виявляв польський уряд і в наступні роки, в період Лівонського походу та під час підготовки до війни з Московією.

Джерельні матеріали містять численні скарги кримського й турецького урядів правителям Великого князівства Литовського та Речі Посполитої на "козацькі свавілля" і заклики "знищити запорожців" 29. В протилежному разі султан неодноразово загрожував агресією. У відповідь король обіцяв виконати прохання якщо справа стосувалася реєстрових. Проте, у багатьох випадках перед урядовцями поставало складне питання. Характерним є лист Сигізмунда III турецькому султанові Ахмеду I від 8 листопада 1607 р., в якому правитель Речі Посполитої писав про неможливість покарання запорожців, оскільки вони "не підлягають нічій владі" 30. Така позиція офіційної влади свідчила про її неспроможність контролювати діяння українських козаків. Водночас дедалі більші їх контингенти залучалися до військових кампаній проти сусідніх держав. Серед найбільших з участю запорожців була війна проти Московської держави на початку XVII ст., а також козацький похід на допомогу королеви Владиславу восени 1618 р.

Відверто вороже ставлення Сигізмунда III до українського козацтва мусило поступатися перед реальними державними потребами. Такий компроміс особливо виразно проявився в часи гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Польський полководець Якуб

Собеський, характеризуючи козацького ватажка, зокрема, визначав: "Этот Петр Конашевич, мрк редкой мудрости и зрелого суждения в делах, находчивый в словах и поступках, хотя по происхождению, образу жизни и привычкам был простой человек, тем не менее в глазах позднейшего потомства он достоин стать на ряду с самыми знаменитыми людьми своего времени в Польше. Много раз предпринимал он морские походы в челнах во главе запорожского войска и всегда судьба особенно благоприятствовала ему: он всегда возвращался покрытый славою... Одним словом, это был человек смелый умом, искавший опасностей, пренебрегавший жизнью. первый в нападении, а в отступлении последний... В силу своего служебного положения всегда верный королю и речипоспотою, он бывал суровым в деле подавления козацких своеволий; нередко даже, не задумываясь, казнил смертью за малейшие провинности; свои не долюбливали его за это и неоднократно уже волею большинства он едва не был лишен верховного предводительства запорожским войском" 31. Петру Сагайдачному неодноразово доводилося фактично виступати посередником між урядом Речі Посполитої та запорозькою вольницею, яка не бажала визнавати зверхності короля над козаками.

Відмова Сигізмунда III виконати козацькі умови за участь у Хотинській війні 1621 р., зокрема, розширення реєстру і легалізації православ'я, знову загострила стосунки запорожців з урядом Речі Посполитої. Оружною рукою українське козацтво стало на захист своїх прав і привілеїв. Визнаючи і надалі короля своїм сюзереном, запорожці сміливіше, без дозволу з Варшави, здійснювали зовнішньополітичні зносини, втручалися у вирішення конфесійних справ. В королівській інструкції місцевим сеймикам (грудень 1625 р.), зокрема, відзначалося: "Рік тому вони (козаки. — В. Щ.) наважилися від власного імені укласти перемир'я з султаном-калгою, наймаючись до нього на службу. Тоді вони зносилися посольствами з Москвою, вирішуючи на власний розсуд питання війни і миру і розриваючи укладені Річчю Посполитою перемир'я" 32. Йдеться про угоду, укладену Військом Запорозьким з кримським ханом Магомет-Гіреєм III У грудні 1624 р. Першим співправителем при ньому або калгою-султаном був рідний брат Шагін-Гірей. Така діяльність запорожців суперечила й умовам Хотинського договору між Туреччиною та Річчю Посполитою. Для налагодження стосунків з татарами козаки використовували й вагому фігуру у державі литовського гетьмана Криштофа Радзивілла. Через приналежність до кальвінізму 33 князь протистояв поряд з православними католицьким впливам на східних кресах Речі Посполитої, і тому запорожці вважали його своїм союзником. Так, коли наприкінці 1629 р. козацьке посольство у складі Захарія Остелецького, Григорія Малкевича і Кузьми Капусти відбуло із Січі до Варшави на аудієнцію з королем Сигізмундом III у справі з Шагін-Гіреєм, гетьман Іван Сулима направив листа Криштофу Радзивілли з проханням підтримки у вирішенні питання 34.

З середини 20-х рр. в Україні діяння козацтва створили загрозливу ситуацію для колоніального режиму. З метою запобігання небезпечному розвитку подій король направив військо на територію Київського воєводства. Він закликав "головных панов сенаторов и тамошних именитых людей, чтобы они, совместно с паном гетманом, применяли всевозможные средства, годные для подавления этого своеволия" 35. Придушення повстань 1625 та 1630 рр., безумовно, не сприяли зростанню авторитету королівської влади серед українського козацтва. Водночас з польського боку вживалися заходи для пошуку компромісів з ним. Так, урядовим комісаром в Україні на початку 30-х років було призначено вихідця з православної шляхти Адама Киселя 36. Здобувши авторитет серед козаків під час Смоленської війни, він доклав немало зусиль для порозуміння запорожців з властями. При цьому, зважаючи на наявність різних прошарків козацтва, Адам Кисіль рекомендував діяти "трьома способами: старшині давати подарунки; людей хороших і тих, які мають оселі і на них озираються, ублажати ласкою, представляючи їм розум вітчизни (Речі Посполитої. — В. Щ.) і звільнення їх нащадків від

кріпосної залежності, а бунтівників, голоту, які живуть однією здобиччю, залякувати смертною карою, оскільки все добропорядне і святе вилітає у них з голови лиш тільки вони опиняються на Дніпрі" 37.

Велику надію у справі розширення реєстру і стабілізації взаємовідносин з центральною владою запорожці покладали на нового короля Владислава IV. Козацтву колишній королевич був зобов'язаний як обранням його на московський престол у 1610 р., хоча й не реалізованим через неповноліття претендента, так і допомогою під Москвою восени 1618 р. Прихильне ставлення Владислава до запорожців як вагової збройної сили особливо зміцнилося після Хотинської битви. Тому не випадково напередодні елекційного сейму у Варшаві восени 1632 р. козаки надіслали королевичу листа, вказуючи на нього як на єдиного законного кандидата на престол. Традиційне прохання підтвердити "вольності старожитні" супроводжувалося обіцянкою у разі спроби відсторонення Владислава від престолу подати йому збройну підтримку 38. І справді, в ході Смоленської війни на державну службу було залучено тисячі запорожців. Проте на цей час великої ваги в житті Речі Посполитої набували магнати, так звані "королев'ята" — Калиновські, Вишневецькі, Любомирські, Потоцькі. Їхні латифундії поширилися по всьому Подніпров'ю — козацькій батьківщині. Головними противниками утвердження магнатського панування виступили козаки. Разом з тим і Владислав IV прагнув спертися на них для протидії магнатській олігархії. Хоча такому союзові не сприяло становище в Україні з підписанням Поляновського договору (1634) Речі Посполитої і Московії. Внаслідок повстання 1637—1638 рр., з'явилася "Ординація Війська Запорозького" (1638), якою ліквідовувалася більшість прав і привілеїв реєстрових. Цим документом центральна влада фактично закреслювала попередні заслуги козацтва перед Річчю Посполитою.

Потреба уряду в запорозькому козацтві виникла знову в зв'язку з підготовкою до війни з Туреччиною. Під час зустрічі у Варшаві Владислава IV з козацькими послами Іваном Барабашем, Ілляшем Караїмовичем і Богданом Хмельницьким 39 у квітні 1646 р. йшлося про організацію походу до Криму, за що король обіцяв відновити "давні козацькі вольності", збільшити реєстр до 20 тисяч, а також не допускати розквартирування кварцяного війська на Подніпров'ї. Спеціальний універсал на право набору козаків Владислав IV скріпив не державною, а особистою печаткою 40. Однак на перешкоді воєнних приготувань стали магнати. Вони прибули до столиці на сейм у супроводі власних військових загонів і зажадали від короля припинити мобілізацію. Спроби Владислава IV покластися виключно на козаків для набору військових контингентів також провалилися через розкол серед верхівки Війська Запорозького. Прихильником королівського проекту був чигиринський сотник Богдан Хмельницький, але реалізувати його планував за власним сценарієм. В ході Національно-визвольної війни зміст взаємовідносин козацтва і польсько-шляхетського уряду набув якісно нових граней.

Інший критерій лежав в основі ставлення місцевих властей до козаків. Якщо до Люблінської унії 1569 р. лише в окремих містах спостерігалася напруга через прагнення останніх вийти з-під адміністративного підпорядкування урядовців, то із зростанням чисельності козацтва вона поширювалася по всьому південному і південно-східному прикордонні. На старост покладалися обов'язки здійснення контролю над козаками, які проживали в королівщинах. Мешканці світських та духовних маєтностей, в тому числі й козаки, мали б підлягати юрисдикції власників цих володінь⁴¹. Разом з тим представники місцевої адміністрації, як правило, й самі володіли великими земельними угіддями і були зацікавлені у виведенні з них козаків. Тому боротьба реєстрових за право проживання в шляхетських маєтностях проходить червоною ниткою серед домагань перебуваючих на державній службі. Проте, старости неприхильно ставилися до козацьких прагнень, що загострювало соціальну напругу. Постанова вального сейму 1611 р. чітко визначала дії

місцевих властей при козацьких "свавільствах": "правосуддя здійснюватиметься на трибуналі без права на жодні відстрочки, як у справах про заподіяну кривду. А якби вони, самі собою зібравши ватаги, блукали по наших і шляхетських маєтках і завдавали шкод, наші старости мусять діяти проти них згідно з давнім звичаєм, приборкуючи таку сваволю усіма способами, аж до рушення повіту включно" 42. Отже, старости наділялися високими повноваженнями для боротьби з козацькою вольницею. З іншого боку, козаки неодноразово писали у Варшаву, шукаючи захисту у короля і вищих урядовців проти панського свавілля. Зокрема, зазначалось про введення нових податків, примусове виконання різноманітних повинностей і навіть безпідставні ув'язнення всупереч існуючим козацьким привілеям 43. В одній із скарг йшлося про незносні кривди, які завдавалися "від державців, тобто від старост українних і їхніх намісників не лише нам, козакам, або ж товаришам нашим, над якими вбивства і всілякі звірства за своїми уподобаннями чинять, але й у маєтностях наших, здобутих кривавим потом своїм, у боротьбі з неприятелем святого Христа" 44. Прохання про повагу до козацьких вольностей міститься в листі старшого реєстру Михайла Дорошенка до київського воєводи Томаша Замойського: "Декларація нашого милостивого пана і комісарів, висловлена під час комісії (Куруківської. — В. Щ.) за всілякі наші проступки пробачає не лише нас, які перебувають на службі Речі Посполитої, але і тим нашим товаришам, які кілька років тому на службі перебували, а найбільш старим козакам, які постраждали на службі Речі Посполитої, та убогим вдовам, сиротам заслужених мужів... Тому утиски їм аби дідиці і підстарости не мали права чинити. Але тепер всілякі незносні кривди починають. Звідси боїмося зростання свавілля, бо пограбований не може миритися з таким становищем і не лише поповнить Москву, а й поганські провінції. Повідомляю тебе аби вчасно тому міг запобігти" 45. Не випадково і в інструкції Війська Запорозького послам на вальний сейм 1637 р. знову містилася скарга на дії місцевих державців: "...королівські урядники не дозволяють козакові ні купити, ні продати будинок в межах староства, надаряй свою силу і владу орендаторам, які забороняють козакам варити пиво і курити горілку для святкування весіль і хрестин. Крім того, пани старости, здійснюючи наїзди один на одного за спірні землі, позбавляють життя козаків, а худобу їхню забирають. Водночас козацькі вдови, чоловіки яких загинули на службі Речі Посполитій, виганяються негайно з своїх осель, позбавляються всього майна і підлягають навіть тюремному ув'язненню" 46. Проте у відповідь звучали тільки обіцянки уладнати існуючі конфлікти. А завершення строків селянських слобод на Подніпров'ї в 20—30-х роках XVII ст. зумовило різке зростання соціальної напруги в суспільстві. По одну сторону барикад опинилися місцеві власті та феодали, по іншу — селяни в союзі з козаками, які вели боротьбу за утвердження станових прав.

Отже, широкий спектр взаємовідносин козацтва з іншими верствами та владою позначився на змісті станових ознак нової соціальної групи, а також на темпах її утвердження в житті українського суспільства. Основні елементи суспільних привілеїв козацтво перейняло від боярства та шляхти, що мало значний вплив на формування станової свідомості. Козаки завжди намагалися підкреслювати володіння "старожитними вольностями" і рішуче виступали за їх відстоювання.

4.2.

Шляхи та основні етапи формування козацького стану

Головною передумовою виникнення козацтва було зіткнення української людності з татарськими кочівниками на терені степового прикордоння в другій половині XV ст. Козацьким промислом, окрім уходників, займалися старостинські служебники, військові слуги, мішани, бояри та зем'яни, які несли сторожову службу на південному прикордонні. Та й самі представники місцевої адміністрації часто вдавалися до козакування: Бернат Претвич, Остафій Дашкович, Семен Полозович. Водночас участь у козацьких походах не афішувалася, а їх учасники не називали себе козаками. В офіційній документації урядовців Великого князівства Литовського козаки тривалий час також не фігурували. Ця назва міститься лише у скаргах турецького та кримського правителів до литовського уряду як реакція на дії козакуючої української людності. На середину XVI ст. люстратори південних староств вперше зафіксували козаків на Подніпров'ї — в Черкасах і Каневі, як тих, що не мали власної осідлості, ходили в степ на промисли або ж служили у заможних міщан⁴⁷. Про наявність козаків як "людей неоселих" на Поділлі урядові ревізори доповідали в 60-х роках⁴⁸. Ймовірно, що аналогічні випадки свідчень траплялись і раніше, але не відбилися в джерелах. Проте цілком очевидно, що в литовський період на південному прикордонні сформувалася окрема група населення з певним видом занять і способом життя, хоча і без будь-яких суспільних прав.

Формуванню козацьких прав поклали початок заходи уряду Речі Посполитої на початку 70-х років XVI ст. по створенню додаткових воєнних сил для захисту південних кордонів країни. Головним критерієм, за яким козаки відрізнялися від інших соціальних груп і станів українського населення була військова служба, оплачувана з державної казни. Крім того, козацтво отримало власне судочинство та особливе адміністративне підпорядкування. Незважаючи на обмежений характер цих привілеїв, адресованих реєстровцям, вони стали важливим кроком до початку юридичного оформлення станових прав козацтва. Через брак коштів у казні уряд не мав змоги регулярно надавати козакам платню і задовольняти свої зростаючі військові потреби невеликим загonom реєстрових. Водночас з метою зміцнення дисципліни і здійснення контролю над українським козацтвом важливо було підпорядкувати його єдиному судочинству й адміністрації.

Нез'ясованим залишається питання поєднання військової служби козаків із землеволодінням для означеного часу. Вище вже згадувалося проісторичні аналоги серед українського боярства, коли земля виступала винагородою за службу у стосунках великого князя й інших землевласників з підданими. Ймовірно дана обставина стала основою для тези про перехід станових привілеїв бояр, зокрема, їх нижчого і середнього прошарку до козацької верстви. Але документальних свідчень про надання землі урядом Речі Посполитої козакам, перебуваючим державній службі в перші десятиріччя існування реєстру, не збереглося. Лише конституція вального сейму 1590 р. дає підстави твердити про отримання земельних угідь козацькими стар-шинами. Процес винагороди за службу через надання землі реально розгорнувся в роки Національно-визвольної війни 1648—1657 рр.

Розвиток козацького імунітету з самого початку наштовхувався на опір властей. Тому не доводиться говорити лише про його поступ. Представники місцевої адміністрації часто-

густо втручалися у вирішення справ, насамперед, пов'язаних з козацькою старшиною. Використовуючи козаків для реалізації своїх зовнішньополітичних планів, уряд, як правило, набирив реєстр на час війни і не завжди знаходив кошти для його оплати. Неодноразово це явище спостерігалось за часів правління Стефана Баторія. З іншого боку, король видавав універсали, в яких наказував місцевим властям не поширювати своєї влади над козаками. Зрештою, можна констатувати, що на кінець XVI ст. українське козацтво стало вагомою військовою силою і зуміло добитися відповідного ставлення до себе з боку властей. Надання і підтвердження "козацьких вольностей" перебуваючим на королівській службі мало забезпечувати їм особливе становище в тогочасному суспільстві. Проте на шляху розвитку козацького імунітету й утвердження станових прав постала сила з великим соціальним потенціалом.

Інтереси козацтва, насамперед у справі землеволодіння, зіштовхувалися зі шляхетськими, адже конституція 1590 р. відкрила перед шляхтою широкі можливості для матеріального збагачення. Повстання під проводом Криштофа Косинського (1591 — 1593) стало початком боротьби за відстоювання "вольностей". Однак, після розправи з козаками на Солониці польські власті ліквідували реєстр. Хоча Військо Запорозьке продовжувало існувати й виступати від королівського імені у стосунках із сусідніми державами та під час походів проти татар. Незважаючи на їх негативний ефект для Речі Посполитої, король не наважувався вжити суворих заходів, адже без козаків охорона південних рубежів країни була неможливою. Відповідно козаки, які несли прикордонну службу, вважали себе причетними до користування такими привілеями як звільнення від усіляких поборів та феодалських повинностей.

На початку XVII ст. українське козацтво порушило питання перед урядом Речі Посполитої про відновлення своїх прав. Так у листі гетьмана Самійла Кішки до Сигізмунда III від 1 липня 1600 р. зазначалося, що козаки підтримають коронне військо в Лівонському поході за умови повернення вольностей, наданих їм королем Стефаном Баторієм 49. Проте сейм 1601 р. лише частково задовольнив прохання козаків, прийнявши постанову про зняття баніції з учасників походу до Прибалтики, звільнення від "відумерщини", проголосив гарантії їхнім сім'ям від утисків з боку властей 50. Питання про плату навіть не розглядалося, а козаки, які мали садиби в королівських чи приватних маєтностях, підлягали місцевій адміністрації. Коронний канцлер Ян Замойський неодноразово застерігав їх утримуватися від непослуху властям 51.

До Варшави майже щорічно прибували козацькі посольства, але результатів не мали. У сеймовій конституції 1607 р. "Про козаків запорозьких" підтверджувались основні положення постанови 1601 р. Крім того, в ній містилося застереження про суворе покарання "свавільних" козаків як бунтівників 52. В аналогічній постанові сейму 1609 р. особливо підкреслювалася необхідність для козаків, які проживали "на волостях", ви-знавати владу місцевої адміністрації, оскільки в дійсності спостерігалися протилежні явища. "Всупереч тій конституції і давнім звичаям,— зазначалося в документі,— козаки чинять великі безправ'я і свавілля, не лише не визнають влади старост і хвоїх панів, але й мають іншу форму своєї справедливості (власну адміністрацію і судочинство. — В. Щ.), чим вони утискають міста і міщанство, перешкоджають владі наших урядників і уряду українного" 53. Таке ставлення козаків до польських властей зумовлювалося їх військовою силою, впевненістю у своїх можливостях. У цей період вони брали участь у походах Лжедмитріїв до Московської держави 54, а також відгукувалися на заклики кримських ханів боротися з буджацькими ординцями 55. Отже, козацька адміністрація і присуд, хоча й не мали юридичного оформлення, фактично існували не лише на Заподорожжі. Це сприяло чисельному зростанню козацьких мас в Україні» а також усвідомленню своєї сили і значимості в тогочасному суспільстві.

Певною мірою становище козацтва визначалося статтями Житомирської комісії 1614 р. Згідно із запропонованим королівськими комісарами проектом угоди перебування козаків обмежувалося Запорозжям, а старшого реєстру призначав коронний гетьман. Встановлювалася річна платня Війську Запорозькому в розмірі 10 тис. злотих і 700 поставів сукна. Заборонялося приймати у козацтво збіглих селян та городян, а також існування на волостях козацької юрисдикції, "щоб козацькі сім'ї і ті козаки, які проживають у державних, духовних чи світських маєтностях, не претендували на свою власну юрисдикцію — ніколи не бували і скасовану багатьма сеймовими постановами, а будуть підпорядковуватися своїм панам і їхнім слугам, як владі, даній від Бога" 56. У петиції до короля запорожці просили відмінити угоду. Однак черговий сейм підтвердив комісарську ухвалу.

Аналогічний зміст мали і проекти Вільшанської (1617) та Роставицької (1619) комісій 57. Серед особливостей останньої було збільшення реєстру до 3 тис. чол. Щорічна плата за службу досягла 40 тис. злотих. Козаки зобов'язувалися не здійснювати морських походів і карати тих, хто наважувався їх організувати. Важливим пунктом для утвердження станових прав був дозвіл проживання в королівщинах 58. Перебування реєстровців, які користувалися привілеями, на волостях сприяло формуванню свідомості серед інших верств населення, посилювало їхнє прагнення здобути "козацькі вольності". Старший реєстру обирався із середовища козаків. Він присягав на вірність королю Речі Посполитої й підпорядковувався безпосередньо коронному гетьману. На старшого покладалася обов'язки стежити за порядком серед реєстрових і контролювати їхні взаємовідносини з місцевими властями.

Новий етап формування козацької верстви, який характеризувався збройною боротьбою за відстоювання "вольностей", починається з середини 20-х років XVII ст. Його знаменувало козацьке повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла. Проте, і в наступні роки козаки не полишали дипломатичних заходів для збереження прав і привілеїв. До Варшави неодноразово прибували посольства із скаргами на утиски з боку місцевих властей. Поряд з вимогами про збільшення платні й надання коштів на утримання артилерії послали просили дозволу на свободу зносин з Московською державою для відсічі турецькотатарської агресії. Під виглядом традиційного пункту про підтвердження "давніх привілеїв" козаки фактично прагнули домогтися низки нових прав і вольностей, зокрема у судових справах із шляхтою, справах козацьких вдів, проживання в шляхетських маєтностях тощо.

У 30-х роках козаки також неодноразово ставили вимогу перед урядом Речі Посполитої про визнання "лицарських" прав. Разом з тим намагалися здобути їх і силою зброї під час повстань 1630, 1637—1638 рр. Проте "Ординація Війська Запорозького" 1638 р. ліквідувала більшість привілеїв козацтва.

Утвердження українського козацтва як стану остаточно відбулося в ході Національно-визвольної війни, коли до його рук перейшла суспільна влада. До речі, незавершеність станової організації, на думку О. Л. Станіславського, була однією з важливих причин, які не дозволили російському козацтву захопити владу в Московській державі на початку XVII ст. 59. Права й привілеї козаків були підтверджені вже в Зборівському договорі від 8 серпня 1649 р. Створена у час військового протистояння форма угоди і, очевидно, віра козацької старшини в її непорушність, зумовили й появу традиційного формулювання положення без деталізації: "При вшеляких давных вольностях его королевской милости Войско свое Запорожское заховуе (против давных жалованных грамот свою жалованную грамоту тотчас выдает)" 60. Перебуваючі на державній службі не лише звільнялися від

податків та феодалних повинностей, а й поширювали свою козацьку адміністрацію на досить значну територію України, на якій вони могли проживати незалежно від підпорядкування маєтностей (державних чи приватних). Відповідно козак підлягав юрисдикції виключно станового суду. Через козацькі уряди мало реалізовуватися право на землеволодіння, передусім рангове, а також спадкове. Втіленню в життя козацьких привілеїв повинна була сприяти заборона розташування в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах коронного війська і надання урядів обивателям "веры православной", тобто українцям. Матеріальні статки козаків, окрім державної плати, мали ґрунтуватися на власному господарстві. Крім того, у договорі підкреслювалося, що селяни чи міщани, які проживали поза окресленими межами і хотіли стати козаками, одержували право "без гамовання панского выйти со всею маєтностью на Украину" для запису в реєстр.

З тексту договору важко судити про закріплення в ньому політичних прав козацтва, зокрема, щодо обрання депутатів до вальних сеймів чи судових трибуналів Речі Посполитої. Однак, створення полково-сотенної системи управління відкривало перед козаками широкі можливості обирати й бути обраними на земські уряди і, відповідно, впливати на ситуацію в регіоні. Тим більше, що центром політичної діяльності козацтва фактично став Чигирин, який узаконювався як гетьманська резиденція "при булаве Войска Запорожского".

Розгортання Національно-визвольної війни суттєво вплинуло на реалізацію козацьких прав і привілеїв. В атмосфері соціальної напруги і ведення бойових дій проти коронного війська інакше й не могло бути. Після Переяславської ради 1654 р. змінилася і політична ситуація. Значну частину українських земель було включено до Російської держави. Настала реальна потреба поновити юридичні норми козацького статусу.

Конкретизація окремих аспектів станових вольностей знайшла відбиток у "Статтях Богдана Хмельницького", поданих козацькими послами до Москви царським воєводам як проект міждержавної угоди. Так, у першому пункті, зокрема, зазначалося: "как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались и вольности свои имели в добрах и в судах, чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались, но от старшин своих чтоб товарищество сужены были: где три человека Козаков, тогда два третяго должны судити" 61. Цілком очевидно, що, спираючись на попередній досвід, коли шляхтичі втручалися в козацькі справи, Військо Запорозьке прагнуло в майбутньому не допускати подібного з боку тепер уже російських урядовців. Не менш важливим було й положення сьомого артикулу: "Имений козацких, чтоб никто не отнимал; которые землю имеют, и все пожитки с тех земель, чтобы при тех имениях добровольно имели; вдов после Козаков остальных чтобы и дети такие же вольности имели, как предки и отцы их" 62. Тобто фактично становий статус мав залишатися і за нащадками, якщо навіть козак і гинув під час проходження державної служби. Цим ще раз підкреслювалися майнові права козацтва.

В процесі узгодження козацький проект зазнав певних змін. Через відсутність оригіналу "Березневих статей" доводиться посылатися на наближений зразок, опублікований у документальних збірниках "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси" та "Воссоединение Украины с Россией". В 11 пунктах "Статей" досить рельєфно відбивалося становище козацтва в тогочасному суспільстві. Деяку конкретизацію договору вносить жалувана грамота московського царя Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому від 27 березня 1654 р. Зокрема, в одному з пунктів зазначалося: "именей казатцких и земель, которые они имеют для пожитку, отнимати у них и вдов после казаков остальных у детей не велели, а быти им за ними

попрежнему" 63. Водночас чисельність козацтва обмежувалася 60 тисячами при тому, що в ході Національно-визвольної війни у війську Богдана Хмельницького протягом десяти років перебувало декілька сотень тисяч людей, які вважали себе козаками і не мали наміру повертатися у феодальну залежність.

Зборівський договір 1649 р. та "Березневі статті" 1654р. були юридичними актами, які визначали становище України в складі Речі Посполитої та Російської держави. Як слушно зауважив А. П. Ткач: "У них встановлювалися найбільш істотні норми, що визначали права гетьмана, судову організацію і джерела права, а також права і привілеї класів та окремих соціальних груп" 64. Тобто, у згаданих угодах українське козацтво остаточно домоглося законодавчого підтвердження станових прав. Пріоритет на зайняття урядово-виконавчих посад в управлінні державою, забезпечили йому привілейоване становище серед інших соціальних верств. Економічна основа станових прав гарантувалася платнею за державну службу та господарюванням у власних спадкових чи рангових маєтностях. Козак підлягав юрисдикції виключно станового суду, мав право вільного вибору місця проживання і свободи зайняття промислами. Широке залучення до державного життя сприяло активній політичній діяльності козацтва.

Отже, вже за литовської доби українське козацтво сформувалось в окрему групу населення південного прикордоння. Права і привілеї, зафіксовані в постановах уряду Речі Посполитої 70— 80-х років XVI ст. поклали початок утвердженню козацтва як соціальної верстви. Козаки доклали немало зусиль для збереження "вольностей", прагнули уникати контролю місцевої влади, домагалися розширення чисельності реєстрового війська, створювали власні органи самоврядування. З середини 20-х років XVII ст. у відстоюванні прав вони вдавалися до найрадикальніших заходів, очолюючи масові народні повстання. Правові умови функціонування козацького стану мав забезпечити Зборівський договір, однак повною мірою вони реалізувалися лише з підписанням "Березневих статей".

4.3.

Перетворення козацької старшини в окремий соціальний прошарок

У процесі еволюції соціальних станів якісні зрушення часто пов'язувалися з конкретними подіями та явищами. Завершення формування шляхетства у Великому князівстві Литовському зумовилося, зокрема, при-йняттям Другого Литовського статуту 1566 р. Для українського козацтва такою подією виявилася Національно-визвольна війна середини XVII ст. Повсталі народні маси ліквідували польських магнатів, католицьку шляхту і духовенство, які зосереджували у своїх руках економічні важелі та політичну владу. У козацькій державі останні перейшли до старшини. Що ж спричинило кардинальні зміни в становищі козацтва?

Важливим чинником формування заможного прошарку серед козаків була державна служба. Крім відповідної платні, старшина насамперед всіляко домогалася розширення власних володінь. У козацьких петиціях звучали також прохання просвободу заняття промислами. Про розмір платні для козацької старшини реєстровців яскраво свідчить один з пунктів Куруківської угоди (1625). Старшому Війська Запорозького призначалося 600 злотих на рік, двом осавулам — по 150 злотих, обозному, судді та писарю — по 100 злотих, шести полковникам — по 100 злотих, шести полковим осавулам — по 50 злотих 65. Не останню роль у збагаченні окремих козаків відігравали успішні походи на татарські улуси та Чорне море.

Водночас в умовах польсько-шляхетського панування реалізувати повною мірою права і привілеї старшини, як і всім реєстровим, не вдавалося. Уряд Речі Посполитої постійно втручався у справи козацтва, а його участь у визвольних рухах призвела до появи в 1638 р. "Ординації", якою ліквідовувалася більшість козацьких прав. Через 10 років Національно-визвольна війна знову поставила на порядок денний питання про козацькі "вольності". І цього разу козацька верхівка свого шансу не втратила.

Для того, щоб проаналізувати процес переходу старшини в якісно нове становище, необхідно, насамперед, з'ясувати джерела її формування. Про окремі випадки цього явища в попередній період йшлося вище. Зростаюча чисельно в ході Національно-визвольної війни козацька старшина фактично перетворилася на нову генерацію панівного класу. Так, виходець з реєстрового козацтва Павло Апостол в роки війни очолив Хомутецьку сотню, а після неї — Галяцький і Миргородський полки. На останній посаді він домігся призначення свого сина Данила, який розширив родинні зв'язки з впливовими старшинами. За свідченням сучасників, багато полковників і "знатних осіб" були "сопряжены с ним близким свойством и любовью" 66. Сини козацького ватажка першої половини XVII ст. Івана Сулими Степан, Северин та Федір, вступивши до реєстру в 40-х роках, згодом перейшли до розряду старшини, Северину вдалося дослужитися до посади переяславського полковника 67. У реєстрі Війська Запорозького 1649 року син Якова Острянина Іван вписаний полтавським сотником під прізвищем Іскренко • Очевидно, останнє він дістав від назви слободи поблизу Полтави, де поселився після повернення з Чугуєва в 1641 р. У ході Національно-визвольної війни Іван Іскренко здобув ранг наказного полковника, в якості посла Богдана Хмельницького їздив до Москви 69. До вищих щаблів козацької ієрархії — полтавського полковника — дослужився і його син Іван.

Поповнення рядів козацької старшини відбувалося і з середовища міщан — реміснично-торгової людності. Завдяки нагромадженню капіталу вони домогалися від гетьманського правління універсалів на "уряд", як правило, сотенний. Посада сотника, відповідно, відкривала нові джерела збагачення — важливої передумови для дальшого просування службовими сходами. Так, син заможного міщанина з Красного Колядина Івана Голуба Костянтин дослужився до генерального бунчужного і, користуючись владою, скуповував землі в Глухівській та інших сотнях Чернігівського полку. Його старший брат Захар мав звання "військового товариша" 70. Внук чернігівського райці Яреми Полуботка Леонтій у 1668р. зайняв посаду полкового писаря, а через десять років став генеральним осавулом 71. Переяславський купець І. Томара, грек за походженням, спочатку влаштував двох своїх синів в гетьманську канцелярію, що дозволило їм невдовзі перейти у старшинське коло. Степан Томара здобув полковницьку посаду в Переяславі, а рідний брат — суддівську при Чернігівському полку 72.

У першій половині XVII ст. Самійло Самойлович був священиком містечка Ходоркового поблизу Сквири. Його син Іван пройшов шлях від красноколядинського сотенного писаря до гетьмана України (1672—1687) 73. Майже аналогічний шлях просування службовими сходами уродженця Умані Івана Скоропадського. Вступивши з братами до Чернігівського полку, на початку XVIII ст. він став стародубським полковником, а протягом 1708 — 1722 рр. займав гетьманську посаду 74. Нащадок переяславського і гадяцького протопопа Григорія Бутовича Артамон служив канцеляристом у генеральній військовій канцелярії.

Крім українців, ряди козацької старшини поповнювали і представники інших народностей. Григорій Скорупа, чий батько переселився з Білорусі до Стародуба, служив у військовій канцелярії, а згодом бачимо його у числі значкових товаришів Стародубського полку 75. Його сучасник Яків Жданович був вихідцем з Литви, а Родіон Дмитрашка родом з придунайських князівств. Стародубський полковий писар Павло Дублянський і сенчанський городовий отаман Кирило Криштофович мали польське походження 76.

Таким чином, формування козацької старшини відбувалося з різних соціальних верств. До її лав входили також представники литовського, польського, білоруського та іншого походження. Розширення кола старшини відбувалося шляхом вступу на службу — на відповідну посаду, через матеріальне збагачення, використання родинних зв'язків тощо.

Із самого початку Національно-визвольної війни Богдан Хмельницький неодноразово звертався до Варшави з проханням відновити козацькі права і привілеї. У листі до короля Владислава IV від 12 червня 1648 р. він досить образно змалював становище козацтва, при якому "пани державці і старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи нас не тільки убогого майна, але й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини" 77. Ці всі володіння належали, насамперед, козацькій старшині, в тому числі й самому гетьману. Листи аналогічного змісту було відправлено тоді ж і до коронного маршалка Адама Казановського та князя Домініка Заславського.

В умовах військової конфронтації досягти згоди тривалий час не вдавалося. Лише після Зборівської битви Богдан Хмельницький і канцлер Речі Посполитої Єжи Оссолінський підписали угоду (8 серпня 1649 р.), в якій регламентувалися права козацтва, чим, відповідно, відмінялися статті "Ординації" 1638 р. Зазначалася і територія, на яку поширювалася дія закону — "од Дняпру почавши с тоей-ту стороны Дымеру, в Горностайполю, в Коростышове, в Паволочи, в Погребищах, в Прилуке, в Винници, в Браславлю, от там-толь од Браславля до Ямполя ку Днестрови, так же до Дняпра розумеется мает, в реестр козаки мают быти примованыи; а з другое зась стороны Дняпра в Остру, в Чернигове, в Нежине, в Ромне и всюды аж до грани-цы московской и Дняпра" 78. До рук старшини (генеральної, полкової і сотенної) перейшли найважливіші ланки державного управління, що, безумовно, піднесло її політичну вагу в суспільстві.

Зміцненню позицій української козацької старшини сприяли й інші статті Зборівського трактату, передусім, право на землеволодіння. Адже надання рангових маєтностей передбачало й користування "послушенством" селян "так як і перед тим було". Цікаво, що старшина намагалася одержати рангові надання у північних регіонах і там розвивати свої господарства, де здані повинності були звичним і, відповідно, краще психологічно сприйнятним явищем. Складання нового реєстру також цілком покладалося на старшину з людей "абы ведлуг годности который бы был до того способный" 79. На гетьманську булаву віддавалося Чигиринське староство з усім його прибутком. Переваги при

призначенні на "уряды вшелякие в воеводстве Киевском, Брацлавском и Черниговском" надавалися представникам старшини.

Становлення козацької держави докорінно вплинуло на становище і роль старшини у суспільстві. Вона фактично змінила існуючі раніше структури влади, а Зборівський договір став першим кроком законодавчого закріплення старшинського імунітету.

Тривалий час найвищою судовою інстанцією серед козаків була рада. На ній видавалися певні присуди і, як правило, там же виконувалися. В ході Національно-визвольної війни козацька рада у війську Богдана Хмельницького поступово втрачала своє значення. Гетьман передавав судову владу полковим і сотенним судам, здійснюючи лише контроль козацького судочинства, а в особливих випадках призначав надзвичайні суди. В гетьманських універсалах з наданням посади полковника останній наділявся і судовими повноваженнями. В універсалі від 1 серпня 1650 р. на ім'я ніжинського полковника Лук'яна Сухини зазначалося, що він "от нас суполную владу маєт непослушных карати... каждого з Козаков там застающих добром миловати, а злом карати" 80. В інших справах гетьман давав владу полковникам та іншим старшинам для покарання всіляких злочинців. Як зразок надзвичайної гетьманської судової комісії маємо факт за 1656 р., коли київський полковник Антон Жданович, "посланный в Белорусию от его милости пана гетмана для выслушанья сыску в разных делах, кто чинит разорение и царского величества людям всяким неправду и грабеж, таковым сыскивать и росправу чинить и всякого винного, на кого б такое только воровство покажется, горлом карати и наказание чинить всякое" 81. В результаті слідства полковник суворо покарав винуватих, а окремі справи залишив на розгляд сотників.

Вищий суд при гетьмані вели генеральні судді, а нижче судочинство перебувало в руках місцевої адміністрації. В універсалі Богдана Хмельницького від 29 грудня 1648 р. зазначалося: "Чого всего полковникове, а де не маєт полковников, сотни кове и атаманове побликие, кому бы сей наш универсал ука занным был, перестерегать будут, и то все судовое без жадного миласердия на горле, до мене не отсилаючи, карати мають" 82. Інколи в містах відбувалися отаманські суди з участю козацької ради. При відсутності старшого, наділеного правами судочинства, в дію вступали запорозькі звичаї, згідно з якими "де три козаки, одного два повинні судити" 83. Однак аналогічні випадки дедалі ставали винятковими, а основні справи козацького суду переходили до рук старшини.

Процес утвердження козацької старшини як привілейованого прошарку суспільства зафіксований і в "Березневих статтях" 1654 р. Характерно, що вже першим пунктом проекту угоди, привезеної до Москви посольством на чолі з Самійлом Богдановичем-Зарудним та Павлом Тетерею, стояло питання про козацькі вольності. Гетьман прагнув зберегти за старшиною основні важелі влади, здобуті в ході війни. Крім того, в пропозиціях містилося застереження про недопущення царських воевод до судочинства. Очевидно, Богдан Хмельницький передбачав, що московські воеводи могли створювати серйозну конкуренцію місцевій владі в результаті реалізації Переяславської угоди. До речі, перший пункт козацьких вимог і після редагування в Посольському приказі не зазнав серйозних змін. У царській жалуваній грамоті від 27 березня 1654 р. зазначалося: "И мы, великий государь, наше царское величество, подданного нашего Богдана Хмельницкого, гетмана войска запорожского и все наше царского величества войско запорожское пожаловали... а наше царское величество бояре и воеводы в те их войсковые суды вступати не будут" 84.

Після 1654 р. козацька Україна перебувала в складі Російської держави, і старшина завжди посилювалася на "Березневі статті" як на основу своїх прав і привілеїв. У наступних угодах

(1659, 1665, 1669 та інших) вони знову декларувалися, хоча на практиці дедалі більше утискувалися. Підтвердженням стало намагання одного угруповання старшини здобути дворянський титул й іншого — шляхетські привілеї, "як при королях польських". Останні тенденції превалювали серед соратників Івана Виговського, який намагався втілити їх в життя шляхом підписання Гадяцького договору 1658 р. У 1665р. царський уряд присвоїв гетьману Іванові Брюховецькому звання боярина, а генеральній старшині — дворянські титули 85, крім того, всі вони одержали пожалування на маєтності, з правом суду над залежними селянами.

Процес виділення старшини серед основної маси козацтва яскравіше спостерігався в економічній сфері. В результаті ліквідації магнатських латифундій значні простори земель перейшли в користування селян, міщан та козаків. Зайняття покинутих панських маєтків стало поширеним явищем. Відомий арабський мандрівник Павло Алеппський писав, що "козаки, овладевши страной, разделили земли между собою и теперь этот лес рубят, выжигают корни и засевают землю зерном" 86. Якщо в попередній період представники козацької старшини володіли переважно хуторами з невеликими ділянками орної землі та сіножатями, то в ході Національно-визвольної війни масштаби їх володінь зростали. Займаючи військово-адміністративні посади, старшина розпоряджалася фондами майна, насамперед землею, зосередила в своїх руках значні грошові суми. Отже, перед нею відкривалися широкі можливості одержати земельні угоддя за службу, придбати на правах приватної власності і, нарешті, примножити їх за рахунок займанщини. Крім того, старшина вкладала кошти в різноманітні прибуткові підприємства — млинарство, селітроваріння, виробництво горілки, пива, меду тощо.

Прагнення козацької верхівки законодавчо закріпити за собою володіння у приватну власність явно простежується у заяві переяславського полковника Павла Тетері та військового судді Самійла Богдановича-Зарудного (1654) під час їхнього перебування в Москві. Вони намагалися одержати маєтки "...со всеми землями, к ним належачими, и на тех землях поддаными будущими и со всеми приналежностями, полями, лесами, уходами и озерами, которые имеют быть со всем, как и прежде было.

И чтоб если были вольны в своих подданных, как хотя ими урезать и обладати мы и наследники наши, которые бы имели от нас те маєтности одержати, и чтоб до них никто, кроме нас и наследников наших, никакого дела не имел вечными времены. Также чтоб нам вольно было на тех землях своих, которые с милостивого жалованья его царского величества будем имети, людей селить, как которые будут приходить, мельницы ставить и всякие пожитки, какие ни будь прежде были и какие сами можем привлащать и вымыслить можем, приспособляючи без всякой в том ни от кого помешки. Также и о том челом бьем, чтобы нам вольно было всякие питья для своих же подданных держати, вино курити и откуп, как извычай есть на Украине, имети, и при всем том извычаю, как в том краю ведется пребывать" 87. По суті, мало місце прагнення козацької старшини відновити велике землеволодіння, знищене Національно-визвольною війною.

Утримати свої володіння намагалися і представники української шляхти, значна частина яких перебувала в повстанській армії Богдана Хмельницького. Під час присяги на вірність московській короні (1654) кількість шляхтичів у списках становила 188 чоловік. У "Березневих статтях" зазначалося, що шляхтичі, "чтоб при своих шляхетских вольностях прибывали, и межи себя старшин на уряды судовые обирали и добра свои и вольности имели, как при королях польских бывало" 88. Йдеться, насамперед, про шляхетське право на землеволодіння, як це мало місце в попередній період. Однак, в умовах дії соціальних наслідків Національно-визвольної війни шляхетський привілей необмеженого права власності на землю фактично втратив свою винятковість. Тому йшов процес зрощення

шляхти з козацькою старшиною, зайняття першими посад у гетьманській адміністрації. Водночас за шляхтою зберігалось право володіння спадковими землями, ленними та довічними наданнями на певних умовах. Про це, зокрема, говорилося в універсалі Б. Хмельницького за 1656 рік: "Спадковими маєтностями, що знаходяться в повіті Пінському, Мозирському і Турівському, як і де-небудь в іншому якому-небудь окрузі, дозволяємо їм користуватися з усіма доходами — однак хто виконає присягу вірності. Також ленні права, які мають, з давнього надання від королів, вповні при кожному залишаються і будуть залишатися — це забезпечуємо за Військом Запорозьким за нас і потомків наших. Тільки самі королівщини, староству пінському та інших приходів належні, будуть заборані з їх користування. Довічні ж надання повинні служити кожному до смерті, а після смерті кожного посесора повернутися до нашої диспозиції" 89.

Право на надання рангових маєтностей спочатку було прерогативою гетьмана. Однак вже в ході Національно-визвольної війни воно поширилося і на старшину. В універсалі чернігівського полковника Івана Поповича від 20 квітня 1654 р., виданому полковому товаришу Оникію Силічу, зазначалося: "Запустілі поля на Білоусі, прозваному Старим Сіухом, зокрема, Тополівщина, Кондратовщина, Сенковщина, тії поля не належачі жодному посесору і ніхто їх протягом кількох років не використовував, надаємо для спокійного вжитку товаришу нашому пану Оникію Силічові, щоб тими ґрунтами як своїми власними володів, чинячи з того послуги Війську царської величності Запорозькому" 90.

Разом із землею до володінь старшини відповідно переходило і населення, що там проживало, й яке змушене було відбувати так зване "послушенство" на користь нового господаря. В універсалі ніжинського полковника Василя Золотаренка (1662) прямо вказувалося: "поглядаючи услуги от п. Марка Кимбаровича на разных службах отдаваемые, даем оному на вживлене село Березу, в сотне глуховской будучое, зачим приказуем, абы вуйт и вся громада березовская поименному Маркови Кимбаровичови, товаришу полку нежинского, належнее послушенство, при звычайной повинности, отдавала" 91. Фактично утверджувалося старшинське право на володіння підлеглими людьми, а відповідно й створювалися нові форми соціальної залежності.

Отже, в ході Національно-визвольної війни 1648 — 1657 рр. відбулися суттєві зміни в українському суспільстві. Ліквідація магнатів та польської шляхти супроводжувалась й конструктивними процесами творення нової еліти. З представників заможного козацтва, міщанства, православної шляхти та духовенства сформувався окремий соціальний прошарок — козацька старшина. До її рук фактично перейшла провідна роль в економічній, соціальній та політичній сферах державного життя.

* * *

Таким чином, права українського козацтва формувались на основі існуючих традицій. На змісті станових ознак, зокрема, позначилися суспільні привілеї боярства та шляхти. Правове утвердження козацького стану тривало майже сто років. В умовах іноземного

панування цей процес не завжди проходив по висхідній, оскільки суперечив прагненню шляхти до необмеженої влади в тогочасному українському суспільстві. Урядові постанови 70—80-х років XVI ст. знаменували початок формування козацького стану. Надалі козацтво доклало немало зусиль для збереження своїх прав і привілеїв переважно дипломатичним шляхом. Проте з середини 20-х років XVII ст. у їх відстоюванні козаки вдавалися до найрадикальніших методів — збройної боротьби. Під час Національно-визвольної війни козацтво інтенсивно трансформувалося у привілейований стан. В той же час законодавча, виконавча й судова влада зосередилася в руках старшини, яка перетворилася на окремий соціальний прошарок.

Розділ 5

Зародження станової та національної свідомості

5.1

Чинники становлення самосвідомості

Серед складників духовного буття, які витворює кожен народ у своїй історичній генезі, особливе місце посідає етнічна свідомість. Її еволюція простежується в періоди змін домінуючих стереотипів поведінки етносу, його світоглядних засад та форм спілкування. Яскравий приклад цього явища в історії українського народу спостерігався в епоху "революційного стрибка після тривалої еволюції (кінець XVI — перша половина XVII ст.)

1. Проблема поступу нових паростків духовного життя тогочасного суспільства і на сьогодні залишається дискусійною. Так, на думку І. В. Паславського, вона проявлялася в зміні поглядів на право і свободу людської особи та цілеспрямованому формуванні патріотизму через творення "культу козацтва" і "культу пам'яті" 2. Майже протилежної точки зору дотримується Н. М. Яковенко, заявляючи: "Все нове, привнесене в буденне життя прискореним пульсом доби, ковзає легкими брижами над товщею ще непорушних вод, усе приміряється до звичної шкали цінностей" 3. Істину, як завжди, слід шукати посередині. Зауважимо лише, що в ході культурно-національного піднесення важлива роль належала козацтву.

Перші десятиліття XVII ст., як зазначалося вище, характеризувалися великими масштабами покаяння селян та міщан. Козацький ідеал вільної людини, яка користувалася імунітетними правами, в основних рисах уже був сформований і глибоко проникав у свідомість українського суспільства. Тому, насамперед, потребують вивчення питання чинників становлення козацької самосвідомості. З іншого боку, важливо простежити вплив козацтва на різні сфери духовного життя суспільства: релігійну свідомість, політичне мислення, стереотипи морально-етичних цінностей тощо.

У "Протестації" київського митрополита Йова Борецького та інших православних ієрархів від 28 квітня 1621 р. українське козацтво визнавалося представником народних культурних і релігійних традицій: "вони з роду нашого, браття наші і християни правовірні. Про них думають, нібито вони є простаками, котрі, знань і розуму не маючи, піддалися намовам духівництва. Але ж бо ми ані од послууху належного їх не одводимо,

ані їх бунтуємо, та й розуму в ділах і чинах їх не учимо. Самі вони природний розум і од бога даровану кмітливість мають. То ж і ревність та любов до віри, побожності та церкви з давніх давен між ними живуть і проквітають. До того ж те плем'я чесного народу руського, з насіння Яфетового, котре Чорним морем і по-суху Грецьке Царство воювало. З того бо те військо покоління, котре за Олега, монарха руського, в своїх монокіслах (човнах) по морю і по землі (приправивши колеса до човнів) плавало (та пересувалося) і Константинополь штурмувало. Се ж бо вони за Володимира Великого, святого монарха руського, Грецію, Македонію та Іллірик воювали. Се ж їхні предки разом із Володимиром хрестилися і віру християнську од Церкви Константинопольської приймали, і по день нинішній у тій вірі родяться, хрестяться і живуть" 4. Очевидно, не лише політичні Мотиви, пов'язані з відновленням православної ієрархії (1620), вплинули на оцінку козацтва духовними отцями. Документ з'явився на світ до Хотинської битви, де запорожці відіграли визначну роль у зупиненні османської агресії проти українського та інших європейських народів. Разом з тим, ці дві події сприяли глибокому усвідомленню козацтвом свого місця і ролі в суспільному житті. Витоки цього явища слід шукати в попередній час.

До середини XVI ст. козацтво не відчувало себе єдиною силою чи соціальним прошарком, а тому всі зусилля концентрувалися на конкретній громаді. Козаки об'єднувалися на основі рівності без врахування соціального походження і матеріального становища. Всі норми внутрішньої поведінки формувалися в умовах прикордоння і ґрунтувалися на пріоритетних інтересах громади. Рішення приймалося більшістю голосів на зібранні або ж раді, яка, насамперед, визначала і забезпечувала надійність об'єднання на означений строк. Спільна ідея зміцнювала прагнення козакуючих у досягненні поставленої мети. Досить слушно підмітив внутрішні фактори функціонування такого типу соціальної групи людей середньовічної епохи А. Я. Гуревич: "В рамках такой группы не было господства и подчинения. Социальные связи внутри корпорации строятся не по «вертикали», а по «горизонтали». Требуя от каждого из своих членов подчинения определенной дисциплине, одинакового образа жизни и даже мыслей, навязывая им жесткое клише поведения, корпорация вместе с тем воспитывала их в духе равенства, взаимного уважения прав сочленов группы, спланивала их в защите этих прав и общих интересов от посягательств со стороны любых внешних сил" 5.

Становище суттєво змінилося із заснуванням Запорозької Січі. За досить короткий період козацтво виробило власну військово-політичну структуру — кіш, стало значною суспільною силою. Разом з тим козаки не поривали зв'язків з волостю, виступаючи на захист давніх народних традицій, православ'я, особистої незалежності. Вони відчували себе більше членами запорозької громади, об'єднаної особливими соціальними і моральними критеріями, ніж вільними індивідами суспільства в цілому. Відповідно й зародження ідеї козацької свободи було наслідком не лише вільного життя в степах, а й соціально-політичної ситуації в південних районах України, які перебували під постійною загрозою нападу татарських кочівників. На думку П. О. Куліша: "это была республика, образовавшаяся в силу противодействия русского духа татарскому. С одной стороны, она сохраняла главные черты своего происхождения, — именно — христианскую веру и богатырские обычаи, а с другой — усвоила себе наезднические нравы, без чего невозможно было бы ей существовать" 6. Отже, козацтво являло собою соціальне самозахищене об'єднання, покликане до життя умовами існування на прикордонні з відповідними моральними критеріями. Військова доблесть, честь, добра слава, патріотизм, благородство і готовність до самопожертви заради досягнення спільної мети стали невід'ємними рисами запорозького лицаря 7. Система запорозьких цінностей, за висловом І. Є. Кравченка, була "тією таємною доктриною, котра відкривала сакральні істини буття, не знаючи яких людина гинула в марній боротьбі з минулим і сучасним" 8. Водночас

внутрішній світ козаків відзначався й суперечливими рисами. "У внутрішніх якостях запорозького козака,— писав Д. І. Яворницький,— помічалася суміш добродетелей і вад, завжди, втім, властива людям, які вважають війну головним заняттям і головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі й безжальні щодо своїх ворогів, запорозькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми братами у стосунках одне з одним, мирними сусідами до своїх соратників за ремеслом, українських і донських козаків" 9.

В основі січового братства лежав своєрідний аскетизм. Він проявлявся, насамперед, у готовності до смерті, чим козаки завжди дивували іноземних спостерігачів, спартанській витривалості до фізичних страждань, у байдужості до побутового комфорту. З часом ці риси запорожців було опоетизовано й витлумачено як традиційні для українського національного характеру. Разом з тим, створювалися відповідні стереотипи психології українців, котрі відігравали як позитивну (максимальна мобілізація сил в історично вирішальні моменти), так і негативну (зневажливе ставлення до самого інституту державної влади через довготривале іноземне панування) роль.

Козацький аскетизм, ймовірно, дав підставу і для ототожнення запорожців із членами західноєвропейських духовно-лицарських орденів. Тим більше, що протягом XVI ст. ідея середньовічного лицарства продовжувала існувати в Речі Посполитій. Як слушно підмітив Йохан Хейзінга, "повсюду, где рыцарский идеал исповедовали в наиболее чистом виде, особое ударение делали на его аскетическом элементе. В период расцвета он (действительно; естественно, и даже по необходимости, соединялся с идеалом монашества — в духовных рыцарских орденах времен крестовых походов" 10. Подібно ченцям лицарям, козаки вбачали у походах проти "невірних" не лише подвиги доблесті та засіб здобуття слави, а й релігійні мотиви 11. Польський історик Тадеуш Чарновський, зокрема, писав "Законом на Запорожжі було суворе військово-чернече життя і на його пом'якшення не впливали ні сусідство, ні багатства здобуті в Туреччині та Криму, ані навіть час" 12. Його співвітчизник Маріан Дубецький вважав, що ініціаторами створення січових порядків виступили шляхтичі, які були знайомі із західноєвропейським лицарством 13. Дослідник Запорожжя А. О. Скальковський називав козаків ченцями війни: "Схоже на католицькі римські ордени, козацтво було пов'язане узами общини (societas), віри (religio) і покликання (vocatio) або ж мети свого об'єднання" 14. Зрештою "рыцарская привязанность к вере,— заявлял один із істориків середньовіччя,— во имя которой было совершено немало блестящих подвигов, целомудрие и простой, даже суровый образ жизни, их пламенная любовь к свободе и горячее участие в деле освобождения угнетенных братии на Украине, наконец, демократический строй их общины,— ставили в глазах современников и историков этот своеобразный военный союз наравне со Спартанской республикой и орденом Мальтийских рыцарей" 15.

Порівняння Січі з європейськими духовно-лицарськими орденами маємо й сьогодні 16. Справді, в них чимало аналогічного, наприклад, обряд вступу до товариства, на що звернув увагу ще у XVII ст. французький офіцер П'єр Шевальє: "Треба перепливати їх (пороги.— В. Щ.), а потім здійснити подорож по Чорному морю, щоб називатися справжнім запорозьким козаком, так само, як мальтійські лицарі, щоб удостоїтися честі стати членом їх ордену, зобов'язані відбути паломництво" 17. Можна додати також високий статус свободи, побратимство, пошуки лицарської слави і здобичі, культ Діви Марії Покрови. Водночас існували принципові відмінності між лицарями-ченцями і запорожцями, що впливали на формування їхніх світоглядних засад. Військово-чернечі ордени іоанітів і тамплієрів 18 створювалися з представників дрібного та середнього дворянства. Їх зростаюча політична й економічна влада перетворювалася в основу католицького панування на Сході. Численні земельні володіння майже в усіх країнах

Західної Європи забезпечували досить сите життя. Членами запорозької громади ставали вихідці з різних соціальних верств — від селянина до шляхтича. Джерелом їхнього прибутку була не феодална рента, а пошуки так званого "козацького хліба" з обов'язковим прикладанням власних зусиль. При цьому Запорозька Січ набула загальнонаціонального значення у боротьбі проти іноземного гніту та зовнішньої агресії.

У середовищі січової громади характерні риси лицарства — рівність, взаємоповага, благородство — проявлялися у спілкуванні запорожців. Козаки називали себе товаришами, що в тогочасній польській мові означало "дворянство", яке служило в привілейованих гусарських хоругвах, на відміну від рядового складу жовнірства. Товариство для запорожців ідентифікувалося із шляхетством у Речі Посполитій. Порівняння лицарства і шляхетства було досить популярним наприкінці XVI ст. Хоча й створити власне лицарство на зразок західноєвропейського польській шляхті не вдалося. В цьому контексті цікавим є зафіксоване Бартошем Папроцьким звернення запорожців до Самуеля Зборовського при врученні йому гетьманської булави: "Ми, милостивий пане, вбачаючи у тобі пана лицарського і шляхетного походження, що для нас мало важить, тільки справа і серце мужнє.., зичимо тобі, аби нами довго порядкував, звідкіля б і собі, і нам, і вітчизні милій, і своїм нащадкам безсмертну славу здобув" 19. Безперечно, що опис цієї події мав і певне ідеологічне підґрунтя, а саме — утвердити за шляхтою лицарські традиції. Аналогічними атрибутами Папроцький наділив і козацького гетьмана князя Богдана Ружинського: "Понехтував він багатствами і полюбив славу захисту кордонів. Залишивши тимчасові земні блага, терплячи голод і нужду, стоїть він, мов мужній лев, і жадає лише кривавої бесіди з невірними" 20.

Ідея лицарської гідності поступово проникала у свідомість різних верств населення. Київський католицький біскуп Йосип Верещинський у 90-х роках XVI ст. пропонував навіть заснувати лицарську школу на Січі для шляхетської молоді. Він виступив проти урядових репресій щодо козацтва. На думку біскупа Верещинського, козаки були такими ж лицарями, як шляхтичі, а значить, мали всі підстави розраховувати на статус повноправних громадян Речі Посполитої, користуватися специфічними джерелами прибутків і широкими політичними правами 21.

В ході козацьких повстань кінця XVI ст. характерних рис набували звернення, в яких козаки іменувалися лицарями. Наприклад, "Я, Криштоф Косинський, ми — сотники, отамани і все лицарство Війська Запорозького" 22, "З почуттям лицарської нашої вольності, гетьман і все лицарство Війська його королівської милості Запорозького" 23. У листі старшого Війська Запорозького Івана Кучковича до канцлера Речі Посполитої Яна Замойського останній іменувався "опікуном людей лицарських" 24. До цього ж часу належить героїзація козацьких постатей Дмитра Вишневецького (Байди), Івана Підкови та Самійла Кішки у народних думках та історичних піснях. Характерною їх особливістю є насиченість розповідними елементами з життя героїв, підкреслення типових рис — патріотизму, мужності, миролюбності. Тож народна творчість сприяла поширенню козацького ідеалу в житті тогочасного суспільства. Важливим чинником цього процесу стала й поява певного взірця морального авторитету серед козацтва.

Біографічні свідчення про вихідця з православної шляхетської родини Петра Сагайдачного викладено вище. Зазначимо лише його участь у суспільно-політичному житті. На початку XVII ст. широкого розвитку набув рух братств — громадських організацій православного міщанства. Братства ставили за мету протидію політиці національного та релігійного гноблення, яку проводив уряд Речі Посполитої щодо українського народу. Крім того, братчики всіляко дбали про розвиток освіти, культури, утримували шпиталі. Вступивши до Київського братства (1620) разом з усім Військом

Запорозьким, Петро Сагайдачний мав формальне право виступати його заступником і протектором.

Восени того ж року за участю гетьмана відбулося відновлення православної церковної ієрархії.

Після тяжкого поранення під Хотиним Сагайдачний ще деякий час перебував у Києві. Навіть у передсмертному листі до Сигізмунда III він висловлював тривогу з приводу утисків козацтва місцевою адміністрацією: "Покорне и слезне прошу, дабы тое козакам творимое бедствие и озлобление превысоким и грозным вашего найяснейшего величества мандатом было запрещено и ускромлено. Особливе унея, за милостивым вашего найяснейшего королевского величества позволением, теперь з Руси через святейшего патриарха иерусалимского Феофана знесенная, абы впредь в той же Руси никогда не отновлялася и своих рогов не возносила" 25. Своє майно Петро Сагайдачний відписав на благодійні цілі. У заповіті гетьмана від 5 квітня 1622 р. півтори тисячі злотих відписувалося "на школу братства Львовского, на науку и на цвиченья бакалавров учоных..., на школу албо рачей на дидакалов, за чимбы в школе той Братской (київській.— В. Щ.) всюдне непрерыване наука тривати могла, вечными и потомными часы не нищала, ани уставала" 26. На думку Касіяна Саковича, гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний був взірцем чесного служіння вітчизні.

Петро Сагайдачний був не єдиним представником української шляхти, яка, ставши на нелегку стезю, здобула заслужений авторитет у сучасників. Визначними борцями за лицарські права, покровителями розвитку освіти і культури, ревнотними захисниками православ'я виступали й соратники гетьмана — Оліфер Голуб, Матвій Пирський, Марко Жмайло та їхні наступники. Так, у листі старшого реєстру Івана Кулаги, адресованому печерському архімандриту Петрові Могилі від 12 березня 1632 р., містилося схвалення об'єднання лаврської школи з братською Богоявленською і висловлювалася готовність взяти їх під захист. "Мы яко завше з предков своих,— зазначалося в посланні,— войско запорожское звикло чинити старание о добрим и пожитечним церкви божой, не мней и тепер в том не Уставаючи, звлаща видячи знать зезволенье Духа Святого, тудеж згодное застановленье всего народу нашего русского, духовного и светского — их милости панов шляхти яко и поспольства, абы науки або увиченья в писме святом ку подпоре благочестия нашего при церкви братской св. Богоявлении были за старанем, коштом и накладом в Бозе превелебного отца е. м. П. Могилы,— теды и мы, Видечи барзо речь слушную и церквом Божиим пожитечную,— тоеюж милостью братерскоюкз обовязанные будучи, зезволяем и на то припадаем, и при той церкви братской яко и при школе новозаложенной и при шпитале до ней належачом обовязуем стоять и опоновать до горл своих" 27. Заступництво і покровительство над Києво-Могилянським колегіумом підтвердили також гетьман Богдан Хмельницький та його син Юрій. Саме в середовищі козацької еліти, яка орієнтувалася в тогочасних суспільних процесах, утверджувалося розуміння необхідності підтримки давніх народних традицій, освіти, науки, культури. На цьому ґрунті викристалізувалася ідея національно-територіальної автономії, а потім і власної держави.

Усвідомленню козацтвом спадкоємності між князівською Руссю та Україною сприяли його тісні контакти з представниками тогочасної інтелігенції. Тяглість вікової історичної спадщини підкреслював уже автор одного з перших творів полемічної літератури Герасим Смотрицький. У книзі "Ключ царства небесного" (1587), присвяченій князю Костянтиніві Острозькому, зокрема, говорилося: "Таковым благословением почтил и увелебил Бог оного великого Владимира, преславно, и много чудно крестившего землю русскую, которого церкви и роду, зацная линия и доныне неустала, в нейже истинный наследник, и властный потомок, ваша княжа милость, есть еси и на месце оных великосановных и

многославных предков своих наступает" 28. Цілком очевидним було знайомство освіченої частини запорожців з творами письменників-полемістів. Про це, зокрема, свідчить козацьке послання депутатам конвокаційного сейму Речі Посполитої 1632 р. В ньому містилося прохання ліквідувати унію, "щоб уніати, які володіють чужим добром, віддали його тим, кому воно належить, тобто духовенству давньої грецької релігії, послушному константинопольському патріарху". В противному разі, заявляли козаки, "нам доведеться шукати іншого шляху для заспокоєння своєї совісті" 29. Прагнення козацтва до політичної спілки з шляхтою, обґрунтоване належністю до єдиного "народу руського", простежується в листі старшого реєстру Івана Кулаги до учасників житомирського сеймику від 30 травня 1632 р: "При обранні короля його милості пана того милостивого справедливо думаємо, що без нашого подання і згоди він не може бути обраним, оскільки Річ Посполита визнає нас за своїх членів і ми зносимо на своїх шиях найгірші удари" 30. Ще чіткіше воно постало у посланні запорожців до королевича Владислава від 5 вересня того самого року. Отже, козацтво бачило себе невід'ємною частиною своєї народу, який мав давню і славу історію, і висловлювало прагнення представляти його інтереси та захищати від ворожих посягань.

В ході народних повстань 20—30-х років XVII ст. за козацтвом утвердилась репутація захисника загальнонаціональних інтересів. На детальному аналізі цих подій зупинимося нижче, а тепер лише зазначимо, що поширення козацького ідеалу дозволяло ватажкам повстань за досить короткий період залучити до своїх лав тисячі селян та міщан. На той же час припадає і зростання чисельності нереєстрового козацтва, яке стало провідником боротьби за "давні лицарські вольності". Так, в універсалі Карпа Скидана від 29 листопада 1637 р. до реєстрових і мешканців Корсуня та Стеблева зазначалося: "Пам'ятаючи славу нашу лицарську, права і вольності наші..., щоб ми всіма силами повстали проти цих душманів і ворогів віри нашої" 31. Цікаво, що в інших аналогічних закликах Скидан іменував себе "полковником Війська Запорозького, опікуном над усією Україною" 32. фактично маємо справу з першим свідченням визнання козацтвом належності не лише до Війська Запорозького як мілітарної сили, а й до певного національно-територіального суб'єкта. Очевидно, під Україною в даному разі розумілося Подніпров'я. Проте, сам факт вживання даного терміна свідчить про значний поступ козацької самосвідомості. Вже наступного року універсали гетьмана Якова Острянина доходили до віддалених міст і сіл Поділля, Волині та Покуття 33. Ксьондз Шимон Окольський зазначав у своєму щоденнику, що після кількох перемог над коронним військом "Острянин був задоволений і вже поділяв Україну: одному Переяслав, другому Київ, третьому Волинь віддавав" 34. Таким чином, бачимо прагнення ватажків повстанців розширити ареал земель з козацьким самоврядуванням далеко за межі Подніпров'я.

Незважаючи на поразку повстань, козацтво здобуло значний досвід боротьби, налагоджувало союзницькі стосунки з Кримом та Доном, гартувало кадри. Це дозволило Богданові Хмельницькому і його соратникам досить оперативно провести підготовку до виступу на початку 1648 р. Перші гетьманські універсали, листи і грамоти містили, насамперед, вимогу до уряду Речі Посполитої підтвердити відмінені "Ординацією" 1638 р. козацькі права і привілеї та ліквідувати унію 35.

Переможний в цілому хід подій перших двох років Національно-визвольної війни значно розширив спектр завдань повстанців, поклав початок створенню Української козацької держави. Провідну роль у цьому процесі відігравало козацтво, яке в окремих регіонах становило основну масу населення. Це дало підставу Богданові Хмельницькому конкретизувати мету боротьби — визволення всіх українських земель (поряд з терміном Україна гетьманом вживалося і Русь, як данина історичним традиціям). Під час переговорів з королівськими комісарами (лютий 1649 р.) у Переяславі він виступав уже не

лише козацьким гетьманом, а й "самодержцем руським", представником усього народу, заявляючи: "Визволю з лядської неволі народ руський увесь... Допоможе мені в цьому вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша,— щоб, знищивши селян, на козаків не ударили" 36. Тобто з розгортанням Національно-визвольної війни козацтво чітко усвідомлювало себе не лише окремим станом, а й виразником загальнонаціональних інтересів.

Наведені дані переконливо свідчать про поступ у формуванні станової самосвідомості. Серед головних його чинників слід назвати створення на прикордонні центри козацької громади — Запорозької Січі, де кристалізувалися стереотипи поведінки і морально-етичні цінності. Захист українських земель від татарської агресії став життєвою потребою запорожців, що поряд із шляхетськими традиціями сприяло творенню козацького ідеалу. На становлення духовних основ козацької верстви впливали ідеї спадкоємності історичних традицій Русі-України, що містилися в творах письменників-полемістів, розгортання визвольного руху проти іноземного панування, а також поява серед запорожців постатей, які уособлювали моральний авторитет серед сучасників.

5.2.

Українське козацтво і православ'я

Значення конфесійного фактора в житті людини середньовічного суспільства важко переоцінити. Він становив домінанту морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи. Надзвичайної гостроти релігійне питання набуло з розвитком реформаційного руху. Запеклу протидію останньому чинила католицька реакція, у цьому процесі оплотом Ватикану в центрально-східно-європейському регіоні стала Річ Посполита, до складу якої входили й українські землі.

До XVI ст. віротерпимість була однією з характерних рис суспільного життя України. Однак, розвій контрреформації зумовив посилення католицького впливу, насамперед, у Галичині та західних районах Волині й Поділля. Широку діяльність у різних сферах суспільного життя розгорнув у Речі Посполитій орден єзуїтів. Поступові католицької ідеології сприяла й нестабільність у середовищі православної ієрархії.

Одним із перших кроків конфесійної конфронтації стала реформа календаря, проведена папою Григорієм XIII восени 1582 р. Юліанський календар, за яким продовжував жити православний світ, відхилявся переважно шляхом примусу й насильств. Реформа викликала опозицію навіть у деяких католицьких колах. Релігійне протистояння в Речі Посполитій не сприяло стабілізації суспільства, тому 21 січня 1584 р. король Стефан Баторій видав спеціальну грамоту, направлену всім державним урядовцям, де, зокрема,

говорилось: "Про то вольно есть и мает быти каждому набоженства и веры своее уживати, свята святити и обходити; а за то они никоторое трудности, пренагабання, шкоды и грабежов терпети не мають. Кгдыж люде греческого закону до тое реформации календара нового без призволения старшого, патриархи своего, квалтом примушаны быти не мають. Для чого хочем мети и приказуем вам, абысте им свят их обходити и святити не забороняли, переказы и пренагабання, ани грабежов за то, ани деспектов жадных не чинили, постерегаючи того, якобы покой и згода межи розными у вере и набоженстве захованы были" 37. Ситуація ще більше загострилася з обранням королем Речі Посполитої в 1587 р. Сигізмунда III, на виховання якого великий вплив мали єзуїти 38.

Польська шляхта вважала православ'я нижчою релігією і завдавала всіляких утисків щодо побудови храмів, культових відправ "людям грецької віри" тощо. Зрештою, рішення Берестейського собору 1596 р. поклало початок занепаду православної церковної ієрархії. Уніатство і полонізація швидко охоплювали нові верстви українського населення.

Берестейська унія викликала гостру опозиційну реакцію, про цю свідчили виступи православних на сеймах і сеймиках також твори письменників-полемістів, що набули чіткої антикатолицької спрямованості. Помітно активізувалася діяльність братств, але найбільшу небезпеку для властей становила нова суспільна сила — козацтво. Релігійність у його середовищі проявлялася мало. Навіть традиційний обряд прийняття до січового товариства, що включав і поняття віри, особливою строгістю не відзначався. Лише походи запорожців проти татар велися під гаслом боротьби з "неприятелем святого Христа" 39. Разом з тим, загострення соціальних і конфесійних суперечностей в Україні наприкінці XVI ст. зумовило втручання козацтва у їх розв'язання. Вже під час повстання на чолі з Северином Наливайком козаки включалися у боротьбу з ворогами православ'я. Вони погромили маєтки прихильників унії — луцького старости Олександра Семашка та Яроша Терлецького. Слуга луцького єпископа Кирила Терлецького Григорій Степанович, який їхав з Кракова до Луцька, скаржився до гродського суду 7 жовтня 1595 р., що козаки, очолювані Ростопчою, спіймали його і відібрали "листы и з мамрамы его милости владыки луцкого и иных епископов з Кракова, тут, до протопопы и наместника его милости луцкого, абы тые sprawy и мамрамы, в справах духовных водлуг науки и писанья листовного, отдал до схованья церковного, под тот отъезд владыки его милости до Риму Тобто перед від'їздом Іпатія Потія і Кирила Терлецького до Ватикану.

Після Берестейського собору митрополит Михайло Рогоза, який прийняв унію, намагався підкорити собі Києво-Печерський монастир. Архімандритом його був противник уніатства Никифор Тур. Прокляттями на свого супротивника Рогоза не обмежився і добився королівського наказу про передачу монастиря уніатам. Однак, виконати доручення Сигізмунда III слугі митрополита Івану Кошицю не вдалося, оскільки ченці не відкрили воріт. Спроба Рогози силою оволодіти окремими монастирськими маєтностями також не увінчалася успіхом. На допомогу Никифору Туру прийшли "наливайки", тобто козаки, і вигнали митрополичого управителя Гурія Островецького з сіл, підпорядкованих монастиреві 41. У виписці з оршанської гродської книги від 14 жовтня 1599 р. міститься заява уніатського митрополита Іпатія Потія щодо дій киевопечерських ченців, які спільно з міщанами і козаками не допускали ввести його у володіння селами, які належали Печерському монастирю. Потій скаржився на "чернцов киевских, прозываемых на Иону Корченина а на Оксентия Табора, которые дей припомневши боязни Божое и срокгости права посполитого, менуючысе быть капитулюю Киевского, приспособивши до себе гултайства лотров Козаков и иных посторонних людей немало, з розным оружьем войне належачим, въезджаючи своевольне до тых сел руских... села Печерска, села Цвиркова, села Борсуков, села Холик, села Озеран и села Тарасович, так теж: и до иных сел, подданных его милости отца митрополитовых, которые дей за правом слушным з ласки его

королевской милости з монастирем Печерским и зо всіми добрами, к нему належачими, впрод речоному отцу митрополиту есть отданы; тогда дей тые впрод речоные чернцы Иона Корчений и Оксентий Табор, не ведаючи з яких причин набравшысе своеволи, не дбаючи ничего и о звирихность его королевское милости и старшого своего его милости отца митрополита киевского архимандрита Печерского, от господара короля его подданого, и теперь дей в тых селах лежат, подданных дерут, липяты, нищать и пустошатъ" 42. Окремі локальні антиунійні виступи в різних регіонах України траплялися і в наступні роки.

Яскраво проявилась солідарність козацтва з духовенством у справі захисту православ'я навесні 1610 р., коли митрополит Іпатій Потій намагався підкорити собі київські церкви та схилити місцеве духовенство до унії. З цією метою він прислав до Києва намісника Антонія Грековича, але там православ'я почувало за собою озброєну силу козацтва. Виклик Грековичем київських священиків до Софійського собору на спільну відправу не мав успіху. Навпаки, духовенство повело агітацію серед парафіян, застерігаючи: хто прийде до церкви, будуть хрестити в чужу віру. А невеликий загін козаків розташувався перед Софією, зупиняючи прибулих міщан. Тоді Грекович запечатав церкву, щоб не дати православним провести свою відправу. Козацька депутація на чолі з Григорієм Середою, з свого боку, подала протестацію до київського гродського суду від імені запорожців проти звинувачення їх Антонієм Грековичем. "И мы теж,— зазначалося в документі,— яко сынове тоеж соборное апостольское восходное церкви будучи, именем всего Войска Козаков Запорозских... до их милости панов народов тое православное веры и религии старожитное и при особах духовных не отсчепенцах (уніатах.— В. Щ.) и не отмитных переставати головы против упорови кгвалт в релей нашей старожитной православной чинить хотячи, протесту емся" 43. Прагнення боронити старожитну православну релігію звучало і в листі запорозького гетьмана Григорія Тискиневича до київського підвоєводи Михайла Холоневського від 29 травня 1610 р.: "За церковь нашу восточную, а за веру греческую головы свои быхмы мели вси положить... и боронить словом нашим рыцерским обещуем" 44. Тут же містилося попередження: якщо уніатський намісник не зречеться свого наміру, буде вчинено розправу над ним. Цей організований виступ українського козацтва та православного духовенства примусив Антонія Грековича та його покровителя Іпатія Потія відступитися.

Невдовзі до Києва приїхав православний єпископ Неофіт. Спираючись на підтримку козаків, він висвятив кількох священиків київської єпархії. Архіандрит Печерського монастиря Єлисей Плетенецький у 1613 р. з допомогою козацтва повернув великі маєтності, захоплені раніше уніатами 45. Через три роки король Сигізмунд III підтвердив права Печерського монастиря на ці землі. За спроби відібрати у православних Михайлівський монастир уніатський намісник Антоній Грекович поплатився життям, що сталося не без допомоги козаків.

На сеймах Волині, Київщини, Галичини неодноразово ставилося питання про свободу православ'я, але на їх резолюції у Варшаві тривалий час не зважали. Лише 1618 р. ухвалою сейму декларувалося право на віросповідання людей "релігії грецької" 46. Тут же відзначалося, що остаточно означена проблема вирішуватиметься на наступному сеймі. Пояснити таке "лояльне" ставлення уряду Речі Посполитої до іновірців можна, лише з'ясувавши ситуацію, що склалася. Ще 1617 р. королевич Владислав у погоні за російською короною організував експедицію до Москви, але невдовзі сам опинився в скрутному становищі 47. Сигізмунд III у черговий раз звернувся по допомогу до козаків. Однією з умов, які поставив гетьман Петро Сагайдачний перед королем за московський похід, було відновлення православ'я в Україні. Експедиція закінчилася підписанням вигідного для Речі Посполитої Деулінського перемир'я 1618 р., але офіційної оцінки

участі в ній запорожців на сеймі 1619 р. не прозвучало. Вирішення питання про свободу православ'я було відкладено на майбутнє.

Рішуче втручання козацтва у релігійні справи сталося напередодні місії єрусалимського патріарха Феофана в Україну в 1620 р. Московська експедиція укріпила запорожців у свідомості своєї сили й значення, розширила їхні політичні горизонти. Незначна поступка з боку уряду під час підписання Роставицької комісії (1619) — збільшення реєстру з однієї до трьох тисяч чоловік, безумовно, не задовольнила козацтво. Незважаючи на сувору заборону, запорожці вдалися до нових походів на Крим і Чорне море. Водночас на початку 1620 р. до Москви прибуло козацьке посольство від імені гетьмана Петра Сагайдачного на чолі з Петром Одинцем. Офіційна мета візиту зводилася до прохання стати на службу московському цареві. В записці Посольського приказу про прийом запорозьких послів від 20 лютого, зокрема, говорилося: "черкасы, Петр Одинец, говорили: прислали их все Запорожское Войско гетман Саадачной с товарищи, бити челом государю, объявляя свою службу, что оне все хотят ему, великому государю, служить головами своими попрежнему, как оне служили прежним великим российским государем, и в их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили, а ныне они по тому ж служат великому государю" 48. Проте, ймовірно, що цією акцією Петро Сагайдачний намагався вплинути на польський уряд і добитися легалізації православ'я в Україні. В усякому разі, ця місія яскраво свідчить про вміння козацького гетьмана користуватися не лише військовими, а й дипломатичними засобами для досягнення поставленої мети.

Питання віросповідання в Україні порушувалися і під час переговорів Петра Одинця з московськими дяками Іваном Грамотіним та Савою Романчуковим наприкінці лютого 1620 р. Проте останніх, як учасників двох ворогуючих сторін в ході Тридцятирічної війни, воно цікавило лише в контексті взаємодій Москви та Польщі. Козаки не обмежилися цими переговорами і, як свідчать подальші події, використали момент для зустрічі з єрусалимським патріархом. Цей факт знайшов підтвердження в тексті "Протестації" Йова Борецького 49.

Феофан прибув в Україну 15 березня 1620 р. Вже на кордоні з Московією його зустрів Петро Сагайдачний і супроводив до Києва. У будинку Богоявленського братства на Подолі єрусалимський патріарх перебував під захистом магістратських властей і особливою козацькою охороною. Згодом Феофан відвідав козацький Трахтемирівський монастир, Канів та Черкаси, що викликало тривогу польських властей. Для супроводу патріарха по території Речі Посполитої Сигізмунд III призначив пристава фелікса Почановського. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський грамотою від 5 травня 1620 р. спеціально оповіщав представників адміністрації в Україні про місію Почановського і наказував усіляко сприяти подорожі патріарха 50.

Занепокоєння у Варшаві посилювалося також у зв'язку з обранням гетьманом Якова Бородавки. Причиною цієї зміни стало незадоволення козаків Роставицькою комісією та спробами Петра Сагайдачного реалізувати непопулярні серед запорожців окремі її пункти, насамперед, спалення козацьких човнів (чайок). Станіслав Жолкевський вважав Бородавку найбільш схильним до бунтів і, передбачаючи нові експедиції запорожців на Чорне море, попереджав короля про небезпеку таких акцій для польсько-турецьких відносин. Коронний гетьман пропонував заарештувати Феофана, оскільки тривале перебування патріарха в Україні здавалося йому підозрілим. Аналогічні мотиви звучали і в листі Сигізмунда III до Феофана від 1 серпня 1620 р., проте король висловлював надію, що діяння патріарха сприятимуть "миру і спокою" 51.

Право призначати єпископів на єпархії, як і право роздавати землю світським васалам, були прерогативою виключно королівської влади. Зважаючи на те, що дипломатичним шляхом домогтися заміщення єпископських посад православними не вдалося, українське духовенство змінило тактику. В його колах стверджувався намір без згоди короля відновити православні єпископії. Це питання стало головним на зборах, скликаних під час храмового свята 15 серпня 1620 р. у Києво-Печерському монастирі. Представники з Волині, Поділля, Покуття, Підляшшя, Литви разом з козаками, міщанами та православними шляхтичами звернулися до патріарха Феофана з проханням здійснити акт хіротонії. Вагання останнього і побоювання "біди від короля та поляків" розсіяв Петро Сагайдачний, гарантуючи патріархові безпеку при виїзді з України. Визначальна роль козацтва у відновленні православної ієрархії підкреслена в "Протестації": "люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелебності його (Феофана.— В. Щ.) сказали: Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів" 52.

У жовтні 1620 р. патріарх єрусалимський Феофан висвятив Йова Борецького на митрополита київського і галицького та шістьох ієрархів у сан єпископів 53. Ця подія, безумовно, мала велике значення для православних. Водночас вона зачіпала й інтереси уряду Речі Посполитої, який протягом чверті століття викорінював православ'я в Україні, насаджуючи уніатство й католицизм. Проте, через складну політичну ситуацію, однозначної реакції з Варшави не надійшло. На початку листопада Сигізмунд III надіслав листа до єрусалимського патріарха з проханням посприяти виступу запорожців на війну з Туреччиною. Крім того, він послав до Феофана шляхтича Бартоломея Обалковського з метою примусити козаків виконувати королівську волю. З фактом відновлення православної ієрархії змушений був рахуватися і сейм, оскільки уряд мав намір використати козацькі сили для відсічі турецькій агресії. Автор сеймового щоденника відзначив наполегливість послів Київського воєводства у захисті православ'я. Хроніст пояснював ситуацію тим, що козаки і немало знатних людей взяли "релігію грецьку" під свій захист і присягнули, що не відступляться від досягнення мети 54.

На території Київського воєводства політичні й конфесійні настрої козацтва, міщанства та шляхти в багатьох аспектах збігалися, тому цілком ймовірно, що серед них існувала угода, можливо, навіть у формі присяги, про відстоювання православ'я. Від імені волинських послів на сеймі виступив чашник Лаврентій Древинський. Говорячи про небезпеку турецької агресії, він звернув увагу на необхідність стабілізації політичного становища в державі, насамперед, через заспокоєння православних: "В цій війні проти головного ворога Христа святого сміливо можу сказати, ваша королівська милість ледве чи не більшу частину контингенту буде жадати від народу нашого руського, а народ цей, коли й надалі не буде задоволений в своїх домаганнях і проханнях, як може заступати замість шансів грудьми своїми вашу державу? Які може чинити старання для спокою від сусідів, коли немає внутрішнього спокою у себе вдома? З яким серцем, з яким почуттям буде гасити своєю кров'ю запалені мури вітчизни, коли не бачить, що погашено внутрішній вогонь запалених домашніх стін? Хто ж, Боже живий, не бачить цього на свої очі, які великі тягости, утиски й неможливі прикrostі терпить цей стародавній народ руський" 55.

У постанові сейму 1620 р. зазначалося про наміри уряду визнати в майбутньому православно церковну ієрархію. Водночас патріарх Феофан направив з Трахтемирівського монастиря в січні 1621 р. грамоту до Війська Запорозького, в якій містилося прохання стати на захист Речі Посполитої у зв'язку з турецькою загрозою. Про необхідність спільного виступу запорожців з коронним військом патріарх говорив також з козацькими полковниками та сотниками, які постійно перебували при ньому.

Незначний успіх православних на сеймі 1620 р. після Цецорського погрому можна пояснити відсутністю безпосереднього впливу українського козацтва на уряд. І вже на початку березня наступного року з'явився "Меморандум", в якому козаки висловлювали свою рішучу підтримку православ'ю. Цей документ було доручено повезти до Варшави посольству, очолюваному Марком Жмайлом, з наказом твердо відстоювати свою позицію у переговорах з королем. У "Меморандумі" містилася вимога "аби баніції і всілякі протести правні, унією нанесені як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському і Руському братії нашій, народу руському, від цього часу навіки ліквідувати наказано і церкви повернути" 56. Окремим пунктом ало питання визнання висвячених патріархом Феофаном православного митрополита та шістьох єпископів. Козаки вимагали повернення захопленого уніатами "власного церковного добра релігії грецької людям", включаючи Софію Київську. Отже, "Меморандум" відбивав усвідомлення козацтвом необхідності зміцнення православ'я для українського народу, як одного із чинників боротьби проти національно-релігійного гноблення.

Розуміння політичної ситуації і значення в ній конфесійного фактора чітко простежується в листі козацького ватажка Яцька Мітли до митрополита Йова Борецького від 12 квітня 1621 р. Мітла сповіщав про активізацію католицької церкви перед османською загрозою, що нависла над Європою, зокрема, про переговори представників Ватикану з польськими властями. Водночас він зазначав, що в ситуації, коли король Речі Посполитої не зможе обійтися без допомоги українського козацтва, уніати продовжували всіляко утискувати православних 57.

Аналогічні тенденції простежувалися і під час козацької ради в урочищі Суха Діброва влітку того ж року, де вирішувалося питання участі у війні з Туреччиною. На раду прибули митрополит Йов Борецький, володимирський єпископ Іезікіїл Курцевич і 30 священників, переважна більшість яких була учасниками зібрання у Києві 15 серпня 1620 р. Митрополит закликав запорожців боронити православ'я від "бусурманів" 58. Від імені Війська Запорозького до короля направилося посольство на чолі з Петром Сагайдачним. До його складу входив і єпископ Курцевич, оголошений напередодні Сигізмундом III поза законом.

Як повідомляв один з уніатських публіцистів, зміст петиції, поданої козацькими послами, зводився переважно до владнання релігійних справ. Насамперед, це стосувалося затвердження королівськими грамотами новопоставлених ієрархів на їх урядах та скасування універсалів, виданих на православних за останній час. За умови виконання цих вимог козаки зголошувалися послужити Речі Посполитій 59.

За свідченням сучасника Якуба Собеського, козацькі посли у Варшаві одержали лише усні обіцянки короля про визнання православ'я 60. Однак, зважаючи на наближення турецької армії до кордонів Речі Посполитої, запорожці не дочекалися результатів посольства і виступили в похід. Нез'ясованість важливого для козацтва питання, напевне, стала однією з причин самотійних дій гетьмана Якова Бородавки, який противився з'єднанню з коронним військом.

Після успішного завершення Хотинської війни козацтво, як відіграло в ній вирішальну роль, не відступилося від своїх конфесійних вимог. З-під Хотина до Варшави відправилось посольство запорожців. Один із пунктів їхньої петиції стосувався "заспокоєння віри нашої старинної грецької". У відповіді короля запевнялося про відсутність у його універсалах закликів до примусу прийняття православними уніатства, чи обмежень когось у правах через релігію, оскільки він за старими звичаями і надалі

практикував надання жалуваних грамот на землю шляхтичам грецької віри. Разом з тим, Сигізмунд III відмовлявся визнати висвячених патріархом Феофаном нових владик, посиляючись на неканонічність цього акту і відсутність його особистої згоди. Король пропонував для досягнення компромісу скликати спеціальне зібрання як світських, так і духовних осіб, поклавши в основу його рішення постанови попередніх сеймів, щоб жодна з сторін не чинила безправ'я та кривд. Водночас королівські комісари мали провести таємні переговори з Петром Сагайдачним і старшиною та пообіцяти їм королівські дарунки. Такою була плата за послуги Речі Посполитій.

Неодноразові спроби дипломатичними засобами через сеймові конституції добитися офіційного визнання православної ієрархії не увінчалися успіхом. Під різними приводами уряд переносив розгляд цього питання на майбутнє. Папський нунцій К. Торрес повідомляв (1622) до Ватикану, що подолати схизму дуже важко, оскільки за неї тримається простолюддя, яке знаходить оплот у козаках. "До того ж не можна вдаватися до насильницьких заходів,— скаржився нунцій,— бо опріч свободи віросповідання, за яку присягався король, на перешкоді стають козаки, народ войовничий і сміливий, який стає на оборону її (православної церкви.— В. Щ.) часом з проханням, часом з загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках" 61. У цій складній ситуації морально-етична свідомість запорожців відіграла роль духовного опертя, у протистоянні асиміляторським інвективам Речі Посполитої. Підтримка козацтвом православ'я дозволила духовенству у відозві на сейм 1623 р. заявити, що православна віра може бути знищена лише разом з "народом руським" 62.

Відмова офіційного визнання православної ієрархії змушувала митрополита Йова Борецького вдатися до пошуку підтримки у московського царя. Про причини такого кроку можна судити з листа Борецького від 24 серпня 1624 р. до провідника литовських протестантів князя Криштофа Радзивілла, де містилася характеристика становища православних: "Так зі всіх боків утискують нас, що гірше зрадників і переконаних злочинців, гірше неприятелів святого Христа, самих поганів, народ вірний, панам доброзичливий, народ невинний, народ християнський, старожитний від тієї вавілонської крові хаосу у своїм власнім панстві переслідування терпимо" 63.

Водночас Йов Борецький послав до Москви луцького єпископа Ісакія Борисковича. Останній мав особисто зустрітися з царем і передати прохання митрополита. Зміст його зводився до висвітлення становища православ'я в Україні і непевності щодо успішної його оборони навіть у спілці з козаками перед урядовими силами. Тому митрополит просив прийняти Україну і Військо Запорозьке під царську руку, пробачивши козакам спустошення Московії під час польської інтервенції.

Московські дяки досить детально проаналізували послання Йова Борецького і, не знайшовши в ньому нічого суттєвого для можливого втручання в українські справи, дали малозобов'язуючу відповідь. В ній, зокрема, зазначалося, що у випадку продовження утисків з боку уніатів і нового звернення до московського царя та патріарха вони приймуть рішення про оборону православної віри в Україні.

Спроби Йова Борецького налагодити взаємовідносини з московським урядом було поновлено і наступного року. Прибувши до Трахтемирівського монастиря, він долучився до справи нового козацького посольства під проводом Івана Гирі 64. Серед послів була й довірена особа претендента на султанський престол Олександра Ахії Марко Македонянин. Його місія полягала у переконанні московських бояр в необхідності підтримки Ахії, як акції спілки християнського світу проти мусульманського тирана. Йов Борецький особисто дав рекомендаційні листи послам до путивльського воєводи з

проханням посприяти у вирішенні питання. Однак і цього разу московський уряд не відважився втручатися у справи, які б могли призвести до розірвання умов Деулінської угоди з Річчю Посполитою.

Боротьба православних проти католицизму і уніатства в Україні в другій половині 20-х років загострилася, що породжувало атмосферу непевності і тривоги у місцевих властей. Почастішали виступи міщан, траплялися й селянські заворушення. Широкого резонансу набули події у Києві на початку 1625 р., де війт Федір Ходика та уніатський священник Юзефович зі своїми помічниками почали закривати православні церкви. На заклик городян і духовенства із Запорозжя прибув загін козаків на чолі з Якимом Чигиринцем та Антоном Лазаренком. Разом з киянами запорожці "церкви де хрестьянские распечатоли, а киевского войта Федора Ходыку и мещан, которые с ним умышляли, переймали" 65. Загинули не лише війт та уніатський ксьондз, а й кілька інших урядовців, які підтримували заходи проти православних. У лютому 1626 р. старший реєстру Михайло Дорошенко писав до литовського гетьмана Криштофа Радзивілла про відбуття козацького посольства у складі Максима Григоровича, Сави Бурчевського, Філона Пашкевича і Лукаша Криштофовича до Варшави на сейм. Посли мали подати петицію до вищого законодавчого органу 66. Козацький гетьман просив князя підтримати петицію, де першим пунктом стояло прохання заспокоєння "грецької релігії", тобто йшлося про визнання урядом православної ієрархії.

За цих умов серед правлячих кіл Речі Посполитої виникла ідея проведення узгоджувального православно-уніатського собору. Підготовка до його відкриття проходила навесні і влітку 1629 р. Водночас митрополит Йов Борецький видав у квітні того ж року спеціальну грамоту, якою закликав духовенство, шляхту і світських осіб провести 9 липня помісний православний собор. Передбачалося всебічно обговорити становище православної церкви. Бернардинський чернець Феліціан Корженевський, який мешкав у Києві, писав до уніатського митрополита Йосипа Рутського про наміри Борецького виступити проти узгоджувального собору, заручившись підтримкою запорозьких козаків 67. Пізніше Корженевський у посланні Йову Борецькому звинувачував його у "злочинній згоді" із запорожцями: "Багато на основі явних ознак підозрюють, що через натхнення Вашої милості, як і раніше бувало, вийшло так, що зібралась така велика кількість козаків, і що вони билися з невірними — все це для того, щоб, повернувшись, вони сильніше повстали проти святої унії, як уже ці безбожники явно цим загрожували і загрожують. Я говорю це не тому, що вірю цьому сповна, а як доброзичливий приятель, сповіщаю про це Вашу милість з метою попередження" 68.

Про запрошення Борецьким запорожців до участі в соборі безпосередньо прямих свідчень немає. Однак козацтво, яке було причетне до відновлення православної ієрархії і в подальшому близько стояло до релігійних справ в Україні, не могло не реагувати на чергову спробу примирення православних з уніатами. На київський собор козаки обрали Андрія Лясоту та Сапрона Сосиновича. Сповідуючи про це листом митрополита Йова Борецького, запорожці просили його через посланців повідомляти на Січ про все, що могло трапитися супроти православ'я, запевняючи у готовності захищати його зі зброєю в руках 69.

На другий день роботи собору козаки вручили грамоту митрополиту від імені Війська Запорозького. Сам факт складання грамоти свідчив про їхню орієнтацію у тогочасній конфесійній ситуації, усвідомлення свого місця в суспільному житті України. В листі єпископа Мелетія Смотрицького, який перейшов до уніатства і перебував на той час у Києві, до митрополита Йова Борецького, зокрема, говорилося: "по полудню прийшов до мене один київський козак на прізвище Соленик, який після привітання зі мною, вчинив

до мене по-козацьки, як це йому подобало, прочитав довгу лекцію, а закінчив її тим, що ми тії святині здобували кров'ю нашою, кров'ю також нашою запечатувать їх хочемо, або й тих, які їх нам будь-коли зневажали і від неї відступали" 70. Тобто, козаки мали намір відстоювати православ'я найрадикальнішими засобами і особливо негативно ставилися до відступників "релігії грецької". До речі, однією з причин неприязні запорожців до старшого реєстру Григорія Чорного була чутка про прийняття ним унії. З кожним днем зростала кількість козаків навколо Михайлівського монастиря, де проходив собор, тому його учасники визнали доцільним переїхати за межі міста до Микільського Пустинського монастиря. За свідченнями королівського посла Адама Киселя, через суперечності між шляхтою та духовенством собор закінчився безрезультатно 71. Однак стійка позиція православних ієрархів, яких підтримувало козацтво, зірвала плани уряду Речі Посполитої щодо проведення узгоджувального собору у Львові.

Конфесійний фактор став однією з причин козацького повстання під проводом Тараса Федоровича. Посли Йова Борецького — його син Андрій та ченці Григорій і Йосип — розповідали путивльським воєводам у квітні 1630 р., що вже саме розквартирування коронного війська на території Київського воєводства здійснювалося з конкретною метою — "чтобы в Киеве веру христианскую нарушить, а учинить унею римскую веру и на Козаков идти" 72. У свідомості посланців митрополита повстання козацтва чітко пов'язувалося з боротьбою православ'я проти унії. На релігійний аспект повстання під проводом Федоровича вказував і коронний гетьман Станіслав Конецпольський у своїй реляції на сеймі 1631 р.: "Поспіли до них листи від декотрих осіб духовних і світських, де сповіщали, що їх віру нищать, церкви забирають, і просили, щоб за віру стали; ці намови роздратували чернь і всю Україну розбурхали, так що ніхто з тамошньої шляхти не був у безпеці в своєму домі" 73. Цікаво, що представники духовенства інколи навіть очолювали повстанські загони. Так, у скарзі уніатського митрополита Йосипа Рутського і шляхтича Мартина Корсака до київського гродського суду від 12 червня 1630 р. йшлося про дії селян Бугаївки, Гвоздева і Безрадиц, керівником яких був чернець Сава 74. Під час переговорів з польськими комісарами козаки не приховували наявності в повстанні релігійного фактора. Навіть у тексті Переяславського договору (1630) містилося звинувачення запорожців, які залучили під свої знамена багато "простих людей", покликаючись на загрозу православ'ю 75. Разом з тим, і після завершення повстання Сигізмунд III знову проігнорував козацьку петицію з проханням визнати православну ієрархію, незважаючи на наближення кінця строку перемир'я з Московською державою.

Суперечності між урядом Речі Посполитої і українським козацтвом намагалися використати країни антикатолицької ліги.

Зокрема, Швеція прагнула залучити запорожців за високу грошову винагороду на службу королеві Густаву-Адольфу у війні з Польщею. Восени 1631 р. в Україну прибули шведські послы П'єр Ладмірал і Жан де Грева з листом, в якому підкреслювалася прихильність запорожців до "грецької релігії" 76. Отже, не лише в Україні, а й у Європі козаків сприймали як вірних захисників свого краю і православ'я.

Власті намагалися всіляко перешкоджати єднанню козацтва з духовенством у справі захисту православ'я. Так, після смерті митрополита Йова Борецького навесні 1631 р. король звернувся до київського воєводи Януша Тишкевича з наказом втрутитися у справу висунування нового кандидата на посаду вищого ієрарха: "Для нас і Речі Посполитої багато чого буде залежати від того, щоб не була посаджена козаками на це місце якась непослушна людина і бунтівник, який би їх потім бунтував і настроював проти католиків і уніатів" 77. За відомостями, які дійшли до Варшави, претендентом на посаду митрополита київського і галицького виступав случький протопоп Андрій Мужилівський. Тому

Сигізмунд III наказував воєводі нагадати козакам, "щоб вони помимо нашої волі і пропозицій митрополита собі не обирали, оскільки затвердження його належить нам, згідно нашому королівському праву і коронним статутам. І ви, ваша благість, зі своїм авторитетом і розсудливістю повинні це влаштувати, щоб ні згаданий Мужилівський, присвоївши сан, ні будь-хто інший, який міг би заважати і тривожити, митрополитом не виявився" 78. Як взаємну послугу король обіцяв передати Михайлівський Золотоверхий монастир, де містилася раніше резиденція Йова Борецького, в управління ченцям ордену базиліанців, родичеві воєводи Герману Тишкевичу. Разом з тим, знаючи характер запорожців і їхнє ставлення до православних святинь, Сигізмунд III застерігав київського воєводу: "Якщо ж козаки візьмуть цей монастир у своє володіння і якою-небудь громадою там будуть проживати, ваша благість, остерігайтесь того, щоб при відбиранні не дійшло до якогонебудь кровопролиття, а потім і заворушення козаків по всій Україні" 79. Безумовно, що в пам'яті короля ще зберігалися спогади про козацьке повстання під проводом гетьмана Тараса Федоровича, в якому конфесійний фактор відіграв не останню роль.

Прискоренню вирішення питання про православ'я сприяла кончина навесні 1632 р. короля Сигізмунда III. Елекційному, або ж виборному сейму передувала конвокаційний, на якому розглядалася діяльність померлого монарха і велися дискусії про усунення помічених вад державного правління. Депутати від різних станів вносили відповідні пропозиції, які в узагальненому вигляді подавалися під час присяги новообраному королеві. Поряд із шляхтою і духовенством питання про легалізацію православ'я включило до своїх вимог і козацтво. В інструкції послам на сейм зазначалося: "Всім їх милостям жителям Корони Польської і Великого князівства Литовського відомо, скільки бід, тривоги й утисків витерпів наш руський народ через унію. Через неї протягом кількох десятиліть не могло спокійно відправлятися богослужіння нашої грецької релігії, забезпеченої привілеями і присягами найясніших королів польських; через неї відбуваються великі спустошення церков, пригноблення духовенства... Тому доручаємо нашим послам просити панів сенаторів і окружних депутатів, щоб вони при обранні нового короля звернули увагу на наші вимоги і постановили, щоб наш руський народ не терпів більше таких утисків" 80.

Постає закономірне питання, в якій якості козацтво виступало на конвокаційному сеймі? Цілком зрозуміло, що представником окремого соціального стану Речі Посполитої воно не було, й обранці запорожців не брали участі в засіданнях вищого законодавчого органу. З іншого боку, петиції козаків на сеймі розглядалися поряд із поданими від інших соціальних верств. Чогось подібного раніше не траплялося. Такі різкі зміни у ставленні до козацтва польсько-шляхетського уряду зумовлювалися складним зовнішньополітичним становищем, зокрема, наближенням строку завершення Деулінського перемир'я. Адже останній за його життя сейм навесні 1632 р. Сигізмунд III зібрав достроково, виключно для обговорення справ зовнішньої політики. І тут об'єктивно постало питання козацьких сил. Відповідно, для короля й уряду не байдужим було визначення політичних настроїв запорожців. При цьому у Варшаві не було сумнівів у ставленні козаків до православ'я і його противників.

Посли Війська Запорозького Станіслав Яблонівський і Криштоф Кривобоцький прибули до столиці з обширною інструкцією, в якій першим пунктом стояло питання про заспокоєння "грецької віри". Пріоритетним воно було і в особливій грамоті запорожців до короля. Козаки просили пробачення у Сигізмунда III за настійні повторення саме конфесійних вимог від людей військових, які до них мали, нібито, якнайменше відношення. Водночас насилля, що чинилися над "руським народом" змушували їх знову повертатися до означеного питання і клопотатися про його позитивне вирішення 81.

Інший важливий пункт петиції стосувався додаткової плати за службу, насамперед, новим козацьким контингентам у 2000 чоловік, визначеним Переяславською угодою 1630 р.

Козацькі вимоги були доведені до відома як короля, так і вального сейму. Письмова відповідь Сигізмунда III від 6 квітня 1632 р. містила роз'яснення по всіх пунктах петиції запорожців. Як зауважив П. М. Жукович, при її зачитуванні послам спостерігалось "благосклонно-предупредительное отношение короля к казакам" 82. Про аналогічну ситуацію за 45-річне правління Сигізмунда III говорити не доводиться.

В період конвокаційного сейму (літо 1632 р.) становище на східних кресах Речі Посполитої не лише не зміцнилося, а навпаки, неоголошена військова інтервенція московитів ставила під загрозу державну безпеку. І тут уже урядовці та послы вального сейму змушені були прислухатися до вимог козацтва як вагової збройної сили. Зі свого боку козаки намагалися використати момент для утвердження себе як соціальної верстви в суспільній структурі Речі Посполитої. За слушним виразом М. С. Грушевського, "се було останнє слово політики компромісу козащини з польським державним організмом. Але не поставлене доста рішучо, — більше натяком, ніж виразний постулат, — не підтримане щиро і загалом козащиною, воно промайнуло ледво помітно і майже безслідно, не вважаючи на свою вагу з становища розвою політичних ідей в козащині" 83. Брак рішучості і наполегливості, напевно, зумовлювався двома обставинами. В попередній період на прийомах у Варшаві козаки виступали виключно як представники воєнного контингенту — Війська Запорозького — і не мали практики державної політичної діяльності. По-друге, запорожці пов'язували вирішення своїх проблем з підтримкою прихильного до них королевича Владислава 84.

Старший Війська Запорозького Іван Кулага від імені козаків звернувся також з відозвами до різних сенаторів: як українських, так і польських. У листі до гнєзненського архієпископа примаса коронного Яна Венжика від 3 червня 1632 р. також містилося прохання підтримати обрання на престол королевича Владислава і легалізувати православ'я 85.

Наполегливо відстоювали православ'я козацькі посланці ' на елекційному сеймі восени 1632 р., про що красномовно свідчать послання папського нунція Г. Вісконті до Риму. Зокрема, в листі від 2 жовтня 1632 р. говорилося: "в последнее время казаки собрались в количестве 30 тысяч для разсуждения о своих делах; на их собрание явилось 300 схизматических попов, которые упали перед ними ниц и просили, дабы они защитили свою религию и их самих от страданий, переносимых столь долгое время; просили возвратить им имущества, насильно захваченные защитниками униатов, и возстановить прежнюю свободу религии. Этими и другими подобными просьбами, сопровождаемые слезами, они так сильно тронули сердца этих варваров, что они решились взяться за оружие и занять Литву с намерением силою отнять имущество от униатов" 86. До козацького виступу не дійшло, нібито через позицію гетьмана, який "неизвестно каким образом не остался верен своей природе" і спрямував зусилля на зупинення нової татарської агресії. Зі слів папського нунція, Владислав визнавав, що запровадження унії відбулося без згоди більшості населення, умови, необхідної для такої важливої акції, "что необходимо было дать какое-нибудь удовлетворение схизматикам, дабы отклонить большее неудобство, какое Республика имела бы, оставляя их недовольными, так как они принимали участие в избрании короля и во всяком другом деле; говорил, что при настоящем движении москвичей (початок Смоленської війни. — В. Щ.) можно будет склонить в свою пользу успокоенных Козаков, между тем в противном случае, если бы не были удовлетворены, их следовало бы опасаться" 87. Отже, претендент на трон добре розумів значення унії і вимог Війська Запорозького у справі суспільної злагоди і захисту

державних кордонів. У своєму А^о несенні до Ватикану від 15 жовтня Вісконті зафіксував: "в понедельник козаки на сейме с презрением говорили об унии, выражая тысячи протестов и угроз, заявляя: пускай Республика не доводит их до отчаяния". Він також відзначав прихильність короля до козаків, на яких Владислав "очень полагается" 88.

Новообраний монарх, зі свого боку, 18 грудня надіслав до Війська Запорозького листа, в якому містилася подяка за підтримку й обіцянка розглянути в сенаті всі козацькі прохання. А вже 16 лютого 1633 р. запорозькі посланці Федір Каленик, Яцько Кліша і Сава Бурчевський були прийняті маршалком сейму Миколою Остророгом і одержали відповідь про позитивне вирішення конфесійного питання. Отже, є всі підстави стверджувати, що козацтво доклало немало зусиль до появи "Статей для заспокоєння руського народу", якими легалізувалася православна церковна ієрархія 89. Центром митрополії визнавався Київ. Спеціальна комісія, створена на коронаційному сеймі, мала зайнятися перерозподілом церковних володінь між православними та уніатами.

Важливим чинником стабілізації православ'я стало утвердження на посаді митрополита київського і галицького Петра Могили, офіційно визнаного урядом Речі Посполитої. Прибувши до Києва в липні 1633 р., він відібрав в уніатів цілий ряд храмів, розповсюдивши по волостях листи про одержання "належного послушенства від усіх православних духовного і світського стану". В протестації уніатського митрополита Йосипа Рутського до київського гродського суду від 18 липня 1633 р. містилося свідчення про дії православних ієрархів на чолі з Петром Могилою. За їхньою намовою близько шестисот міщан, ченців і козаків "З стрельбою огнистою и иным рожным до войны належачим оружьем, так на церковь светое Софии, в Киеве на горе будущую, яко теж на слободу при той церкви будущую, тутеж на дворе мешканя урожоных пана Мартина Корсака и панее Александры Марковского Корсаковое малжонков, родичев протестующаго, лежащий в Киеве на горе за валом, который вал од монастыра Михайловского идет, и двор также теж мешчан, там же за валом при дворе мешкающих от церкви светое Софии и од слобожан здавна делить наслали" 90. Коли ж Олександра Корсакова відмовилася віддати ключ від Софії, міщани й козаки за допомогою шабель відкрили двері й оволоділи храмом. Таким чином, православна святиня була повернута законним володарям. Не допомогло навіть клопотання київського воєводи Януша Тишкевича, оскільки Петро Могила відчував всенародну підтримку у боротьбі проти уніатів. Водночас він змусив зректися митрополії Ісаю Копинського, який після смерті Іова Борецького фактично продовжував справу попередника.

Опору в своїй діяльності новообраний митрополит віднайшов у козацтві. Він особисто прибув до козацького війська для пошуку порозуміння, оскільки запорожці співчували Ісаї Копинському. Зі слів учасника події "в півмилі від обозу ми його привітали і з великою гречністю впровадили його до війська, бо з ним було немало і шляхти київської. А коли ми ввели його в середину обозу, він пристав і убрався коштовно, як архиєпискуп, попи цілу годину відправляли спів, а ціле військо потім приступило до нього для поцілування хреста і руки" 91. Потім Петро Могила сповістив про призначення Копинського ігуменом Михайлівського монастиря, що викликало схвалення козацької громади. Зрештою, запорожці висловили бажання підтримувати діяння митрополита у справі зміцнення позицій православ'я.

Офіційне визнання православ'я в 1633 р. не означало, що засиллю уніатства в Україні прийшов кінець. Конфесійний фактор залишився одним із важелів колоніальної політики польського уряду. Вже через рік Спаський монастир у Новгород-Сіверському згідно з королівським привілеєм передавався ордену єзуїтів, а православним заборонялося в цьому місті мати навіть школи 92. утисків зазнавали православні священики та ченці монастирів.

Так, у скарзі луцьких православних шляхтичів і міщан до гродського суду від 11 серпня 1633 р. йшлося про збройний напад єзуїтів на братський монастир: "не сподеваючи, смеле, и важилися напасти, яко ж выконываючи, одни на цвентар до церкви, а другие до шпиталя впадши, до дверей церковных каменями, друкми бити а штурмовать почали... били и мордовали и разы, раны битые, кравые позадавали. Яко теж и духовных особ кильку, которые з келий своих вышедши, оных зброднюв лагодными словы, абы того и такового кгвалту не чинили, упоминали, киями и каменьями побили Сеймовою постановою у січні 1635 р. підтверджувалися королівські привілеї, надані католицьким ченцям — бернардинцям на захоплені ними володіння у Чернігові, Новгород-Сіверському й Ніжині. Літописець зазначав: "У містах церкви православні запечатували, до чого помічниками були шляхта, уряд і ксьондзи" 94- Виступи проти унії звучали на сеймах і сеймиках, у закликах козацьких ватажків під час народних повстань. У справі оборони православ'я немало зробили митрополит Петро Могила та королівський комісар Адам Кисіль.

Прагнення "захистити віру православну" було однією з найголовніших причин Національно-визвольної війни середини XVII ст. її релігійний фактор відзначали також тогочасні іноземні спостерігачі 95. Якщо на початку повстання він стояв після закликів "боротьби за вольності", то з часом ситуація змінилась, у листі до короля Яна-Казимира з-під Замостя від 15 листопада 1648 р. Богдан Хмельницький ставив вимогу ліквідації унії, "щоб грецька віра залишалася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було" 96. Ця вимога була розвинута під час переговорів королівських комісарів з гетьманом у Переяславі (лютий 1649 р.). їх результатом стала супліка (послання) Війська Запорозького, в якій, насамперед, декларувалося: "Неволя, гірше турецької, якої зазнає наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії, щоб була скасована" 97.

Отже, в умовах посилення національно-релігійного гніту в Україні гарантом збереження давніх традицій, передусім православної віри, виступило козацтво. Завдяки запорожцям вдалося відновити православну церковну ієрархію і домогтися її офіційного визнання урядом Речі Посполитої, успішно протидіяти поширенню уніатства та католицизму. Водночас конфесійний фактор відіграв важливу роль у формуванні станової свідомості козацтва, розвитку визвольного руху в першій половині XVII ст.

5.3.

Козацтво — авангард національно-визвольного руху в Україні

Виникнення визвольного руху як суспільного явища зумовлювалося наявністю об'єктивних історичних обставин і досягненням певного рівня етнічної свідомості, у

формуванні останньої в Україні через втрату державності визначальну роль відігравала спільність мови, культури, віросповідання, а також історична свідомість. Проте, в умовах іноземного панування багато шляхти і верхівки міщан, надаючи перевагу соціальним благам, втрачало риси носіїв етнічної свідомості. Натомість ревними її оборонцями ставали люди "лицарського стану". Цей процес хронологічно збігався з кристалізацією прагнення козацтва утвердитися в структурі тогочасного суспільства.

Важливим аспектом генези ідеї визвольного руху в Україні стала багаторічна боротьба проти турецько-татарської агресії Збройна протидія козаків "невірним", або ж "бусурманам" знаходила гарячу підтримку всього населення, сприяла формуванню ідеалу мужності, військової звитяги, сужіння вітчизні. Становлення цих понять належить, очевидно, до початків козацтва, часу існування його як побутового явища. Разом з тим, майже аналогічна еволюція відбувалась і в усвідомленні козацтвом здатності до власного конструктивного творення.

Вперше козацтво проявило себе новою суспільною силою наприкінці XVI ст. Спроби уряду Речі Посполитої поширити кріпосницькі порядки на Подніпров'ї і Лівобережжі викликали рішучий протест різних верств населення, насамперед тих, хто вважав себе "людьми лицарськими". Вже протягом 1591 — 1593 рр. на територіях, контрольованих козацьким військом, ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалось самоврядування на зразок запорозького.

Відчуваючи реальну загрозу своєму існуванню, власті звернулися до вищих урядових інстанцій з проханням придушити "козацьку сваволу". Черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький писав до коронного канцлера Яна Замойського, що Криштоф Косинський, зібравши дві тисячі козаків, "розливав кров людей невинних (шляхти.— В. Щ.) у королівських володіннях, замки, міста та інші маєтності шляхетські попалив, попустошив..., до ґрунту хотів вивернути все коронне прикордоння і нас всіх вирізати" 98. Тут же Вишневецький зазначав про намір козацького ватажка піддатися під верховенство московського царя. Польський хроніст писав навіть, що Криштоф Косинський прагнув до чогось більшого, ніж "шкоди" князеві Костянтину Острозькому". Тривога шляхти звучала і в зверненні від 11 січня 1593 р. до луцького гродського суду- За її твердженням, козаки на Волині "до присяг на послушенство своє примушають" 100. Наслідком шляхетських реляцій стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., в якій, зокрема, говорилося: "людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або наміряючись без дозволу переходити кордон нашої держави, слід вважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати кварцяні українські загони; кожен зі свого боку нехай борониться від них по своїх садибах і маєтностях. Отже, перед кожним судом не має притягатися до відповідальності ніхто з шляхтичів, на домівки і маєтності яких було вчинено наїзд, і ніхто з тих осіб, які допомагали їм боронитися, про головщизну за свавільних людей, що загинули у подібних сутичках... ухвалою теперішнього сейму за згодою усіх станів обох народів ми повністю звільняємо усіх тих осіб та їх помічників, що розгромили свавільців, від судових процесів, які б могли проти будь-кого з них розпочинатися..." 101.

Скарги шляхти до властей траплялися і в наступні три роки. Зокрема, із Брацлавщини повідомлялося, що козаки скасовували місцеву адміністрацію, обкладали шляхетські маєтності контрибуцією і встановлювали власний присуд. Михайло Грушевський припускав можливість погроз з боку козацьких ватажків на адресу короля і взагалі польсько-шляхетського режиму в Україні 102. Не заперечуючи в цілому дану тезу, зазначимо, що відсутність документальних свідчень безпосередньо з козацького

середовища ставить її під сумнів. Так само, як і наявність продуманих та коригованих дій повстанців, спрямованих на протидію іноземному пануванню. Офіційні листи Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Григорія Лободи 103 проникнуті лояльністю до короля і шляхетського уряду. Пояснити такий епістолярний стиль козацьких ватажків можна існуючими традиціями. Однак, не останню роль відігравало прагнення залишатися на державній службі, що гарантувала права і привілеї. Інша річ, як уявляли собі задум козаків не лише із заяв та декларацій їхні противники. Так, коронний гетьман Станіслав Жолкевський у листі до Сигізмунда III з обозу над Супоєм від 21 травня 1596 р. писав: "Гидко й згадувати про що думало те свавільство, в яких виразах воно згадувало маєстат вашої королівської милості, які замисли мало про Краків, славу столицю вашої королівської милості, про розбиття і винищення шляхетського стану 104. Під час розмови у Варшаві папського кардинала Енріко Гаetano з канцлером Яном Замойським, останній зазначав, що на переговорах Северина Наливайка з посланцем австрійського ерцгерцога Максиміліана виношувались "антипольські плани" 105. Зраду короні Речі Посполитої польська знать вбачала також у прийнятті запорозькими козаками короги від німецького імператора Рудольфа II. Навіть після Солоницької різанини, зважаючи на зростаючу козацьку силу, Станіслав Жолкевський писав до короля про необхідність "для постраху розложити військо (на Подніпров'ї — В. Щ.), а і то теж річ не менш потрібна, аби ваша королівська милість зволив наказати панам старостам і державцям земель королівських, щоб запобігали початкам (окремим виступам. — В. Щ.) чи самі особисто, чи через своїх заступників, та не давали злу зростати". Для глибшого враження гетьман пропонував суворо покарати призвідців повстання, щоб і інші "не бралися до скликання таких куп" 106.

Варшавський сейм виніс подяку Станіславу Жолкевському за придушення повстання в Україні і винагородив новими володіннями, зокрема, урочищами Борисполь, Горошин, Сліпорід на Сулі, тобто землями, які раніше належали реєстровій старшині 107. А королівський універсал від 1 вересня 1596 р. рекомендував шляхті та урядникам Київського, Брацлавського та Волинського воєводств заарештовувати і знищувати козаків, які "при замках, местех и местечках наших так и по селах наших господарских и шляхетских туляються и, без службы бавечисе, знову зась до таковоеж купы збиратисе, поголоски о себе и пригрози пушають" 108.

Козацтво підлягало всіляким утискам і переслідуванням з боку властей, адже з середини 90-х років XVI ст. воно фактично стало на чолі визвольного руху в Україні. Безумовно, що у згаданий період передчасно було б говорити про наявність сформованих завдань або чіткої програми такої боротьби. Разом з тим, окремі козацькі прагнення і домагання свідчили про генезу цього суспільного явища. Це, насамперед, прагнення утвердити на волості козацький присуд, поширити козацькі права і привілеї не лише на реєстрових, а й на все козацтво. Козаки домагалися також вільного сполучення між Січчю і волостю. Зрештою, у листі Северина Наливайка до Сигізмунда III висувалася ідея окремої території, де проживали б лише козаки без втручання властей 109.

Розгортання визвольного руху в Україні на початку XVII ст. зумовлювалося посиленням соціального гніту через спроби шляхти запровадити панщину на нових територіях. Так, серед населення Київщини та Брацлавщини зростала кількість покозачених, або ж "непослушних", які відмовлялися підпорядковуватися місцевим властям і визнавали лише козацький присуд. Цьому сприяло і знесення баніції з козаків за участь у Лівонському поході. Повернувшись в Україну, вони почували себе повними господарями, що дуже турбувало шляхту. В інструкції шляхти Київського воєводства на сейм від 10 грудня 1604 р. зазначалося: "Після відміни баніції козакам і їх походу на Ліфляндію, де з них було мало служби й користі, козацьке свавілля, яке принесло стільки лиха нашому воєводству і

його мешканцям, знову настільки здійсмається вгору зі своїм гультьайством, що виникає побоювання, як би нині не трапилися речі гірші за попередні. Бо вже стали добре помітні і початки цього, коли вони, ставши недавно, як самі твердять, до помочі якомусь царевичу чи господареняті, взялися обтяжувати й обкладати данинами шляхту... Про те, яке безправ'я зараз терплять від згаданих свавільників задніпровські краї, теж мусять доповісти наші панове послы" 110.

Значні козацькі сили було втягнуто в московську авантюру Лжедмитрія І. Проте в багатьох прикордонних містах козаки прилучалися до боротьби з польсько-шляхетськими властями. Широкого резонансу набуло заворушення в Брацлаві та Корсуні. На варшавському сеймі 1605 р. князь Януш Острозький заявив: "Козаки в тих краях розписують свої універсали і кажуть складати собі гроші, тому існує небезпека, щоб наші хлопи при такому свавіллі і відсутності покарання не прилучалися до козаків" 111. Отже, власті турбувалися, що селяни й міщани підтримували козаків у підпорядкуванні "лицарському" присуду та стягненні "стації" з місцевої шляхти як плати за "королівську службу". За словами корсунського старости Яна Даниловича, в місті розпочалися "бунти", які згодом переросли у досить значне повстання. Корсунці не дозволили старості розшукувати серед них збіглих селян, щоб повернути їх колишнім власникам. З іншого боку, повстанці відбирали майно і виганяли з міста тих, хто не визнавав себе козаком. Аналогічний хід подій (1607) зафіксовано і в Брацлаві. У позові королівського суду до городян говорилося: "Всю юриздыкцию замковую старостинскую себе привлекаете, sprawy и розсудки все межы укrywжонными, узявши тое з моцы старосты нашого, сами над звыкlostь давную одправуете, а хто бы ся у реестр ваш, в юрыздыкцию вашу не вписал и против старосте нашему з вами не переставал: тогда з места проч од маетности выганяете, добра их беретe" 112.

В результаті шляхетських скарг на козацьке "свавільство" варшавський сейм (1607) прийняв низку постанов. Конституція "Про сваволю українську", видана "для приведення в добрий звичай і порядок міст і староств українних", передбачала зміцнення старостинських судів із залученням до цієї справи коронного війська. Постанова "Про козаків запорозьких" підтвердила прийняті раніше рішення про підлеглисть козаків, які мешкали в королівщинах, старостинській юрисдикції, а проживаючих у приватних і духовних маєтностях — владі своїх господарів та їх судів 113.

Набагато складнішою від декларації виявилася реалізація цих постанов. Уряд Речі Посполитої був зайнятий погамуванням рокошу, а московська експедиція (1609) потребувала нових військових контингентів. Козаки знову дістали нагоду стати під стяги польського короля, а тим самим і змогу відстоювати власні права та привілеї.

Близько чотирьох років українське козацтво служило польському урядові у війні проти Московської держави. Десятки тисяч людей вилучалися із "звичайної послухності" і вливалися до козацьких загонів. За свідченням литовського гетьмана Карла Ходкевича, восени 1611 р. на королівській службі перебувало до 30 тис. козаків. Зростання козацьких кадрів час від часу ставило польський уряд у складну ситуацію, оскільки коштів для їх оплати хронічно не вистачало. Королівські комісари змушені були поблажливо ставитися до скарг та петицій шляхти про "козацьке панування в Україні". Відповідно козацьке право і козацький присуд невпинно поширювалися серед населення, насамперед на Подніпров'ї і Лівобережжі. Вони знаходили опертя в "козацьких заслугах", претензіях за неоплату служби і т. ін. При цьому козаки часто вдавалися до розорення панських маєтків, грабежів шляхти під приводом збирання "стації" 114.

На прохання окремих магнатів, чиї маєтки найбільше постраждали від козаків, сейм прийняв постанову "Про українську козацьку сваволю" (1611). В ній зазначалося: "З огляду на те, що українська сваволя бере дуже гору під виглядом служби нашої і чинить великі і нестерпні шкоди та кривди шляхетському стану в його маєтностях і наших королівських", слід проводити набір на державну службу козаків лише у виняткових випадках, а "приповідні листи" на вербування надавати лише місцевим шляхтичам, чиї маєтки могли б послужити порукою за шкоди, завдані козаками 115. Однак через зростаючу потребу у війську до нього набирали поряд з козаками представників інших соціальних верств, у тому числі й люмпенського прошарку, а також авантюристів. усі вони після перебування на службі держави або окремого магната не бажали повертатися і не поверталися до свого попереднього становища. Не випадково завершення московської авантюри збіглося з піднесенням визвольного руху в Україні.

Вже наприкінці 1613 р. Сигізмунд III видав універсал, у якому містився наказ козакам залишати "лежі" в королівщинах, розформувати загони і розійтися по домівках 116. Виступи на волостях були підтримані запорожцями. За свідченням коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, козаки, "вийшовши великим військом із Запорожжя на волості, почали погрози й утиски чинити людям всякого стану по всій Україні" 117. Шляхта Брацлавського воєводства направила свою депутацію до Жолкевського з проханням про допомогу.

Суворі постанови сейму і погрози окремих магнатів силою припинити "козацьке свавілля" виявилися малоефективними. Тому вже наступного року король прийняв рішення послати в Україну кварцяне військо на чолі зі Станіславом Жолкевським. Під час переговорів з козаками поблизу Житомира королівські комісари пред'явили ультиматум, згідно з яким реєстровці повинні були постійно перебувати на Запорожжі для охорони кордону, а їхні сім'ї на волостях — під владою панів. Разом з коронним військом реєстровці мали запобігати формуванню непідпорядкованих владі козацьких загонів. З метою заохочення реєстрових козаків комісари пообіцяли збільшити платню до 10 тис. злотих і 700 поставів сукна 118.

Полагодження на деякий час стосунків властей з реєстровими козаками аж ніяк не означало припинення в Україні визвольного руху, головним рушієм якого стали покозачені селяни та міщани. В королівській інструкції сеймикам від 10 січня 1616 р. зазначалося: "його королівська милість, спираючись на повідомлення окремих панів сенаторів, добре обізнаних із українськими заворушеннями, нагадує вашим милостям про велику небезпеку, що висить над державою у зв'язку з козацькою сваволею. Кількість свавільників по різних місцях сягає до 14 тисяч, і їх відвага, згубна для держави, готова на будь-яке зло. Нічого тут не зарадили ні комісії, ні запропоновані на сеймах способи їх приборкання. Над усім бере верх це тяжке свавілля, що штовхає нас до ворожнечі з сусідніми державами, до втягнення у війну. Як із цим бути далі, як розігнати такі ватаги, як їх потім втихомирити — й.к.м. зволить передати це на розсуд вашим милостям..." 119. На варшавському сеймі восени того ж року пропонувалося запровадити смертну кару щодо всіх, хто самовільно оголосить себе козаком. Реалізацією цього закону мали зайнятися спеціальні чиновники — інстигатори. Однак, у джерелах не збереглося ніяких відомостей про негайне запровадження таких посад. Тим часом антишляхетські виступи тривали. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський закликав уряд вжити рішучих заходів для придушення народних рухів, насамперед у "придніпровських містах" 120. Навесні 1618 р. шляхтичі Василь та Федір Тиші-Биковські подали скаргу до житомирського гродського суду на Василя Мировицького, який під виглядом організації козацького полку для допомоги королевичу Владиславу, "собравши людей своевольных", громив панські маєтності в селах Кривому, Малиновому, Ратному, Пустинниках. Значні повстанські

загони діяли поблизу Фастова, Кодні, Паволоча, Коростишева, Брусилова, Радомишля, Житомира, Троянова, Трахтемирова 121. Серед їхніх ватажків особливо відзначалися Мисько Фастовець та "полковник" Дубина.

До Варшави дедалі частіше надходили прохання від місцевої шляхти про запровадження суворого покарання покаянних. у записці одного із землевласників до вального сейму 1618 р. говорилося: "Перш за все, оскільки така сваволя купчиться у королівських містах і маєтках, у шляхетських і церковних володіннях, а особливо на слободах, котрі так багато намножилися, треба видати певну постанову, щоб урядники маєтків й. к. м., духовництва і панів шляхти оголосили в своїх володіннях накази, аби ніхто із згаданих маєтків не смів приєднуватися до тих, що виступають зачинщиками такої сваволі й нечестивості, під загрозою суворого покарання: страти, а крім того, втрати всього майна, яке б згадані свавільники мали будь-де і під яким завгодно паном" 122. У відповідь Сигізмунд III видав 12 травня універсал, адресований шляхті Київського воєводства, в якому містився наказ допомогти коронному війську придушити народні виступи, щоб і далі "відбити бажання до подібної сваволі" 123. Занепокоєння уряду подіями в Україні відбулося і в Роставицькій угоді з козацтвом 1619 р.

Участь козаків у війнах з Московською державою та султанською Туреччиною, безумовно, відволікала їхні сили від власне українських проблем. Проте козацтво за будь-яких умов не стояло осторонь визвольної боротьби. Становище в Україні після Хотинської війни об'єктивно сприяло цьому процесові. Більшість учасників боїв з турецькими агресорами розташувалася в шляхетських маєтках на Київщині. До них приєднувалися місцеві жителі, які теж оголошували себе козаками. Магнат Якуб Собеський з відчаєм зазначив: "Цілі натовпи втікачів від плуга і ремесел" відмовлялися підкорятися властям 124. На варшавському сеймі 1623 р. князь Єжи Збараський закликав уряд негайно вжити заходів проти непокірних.

Тривога властей посилювалася і через поведінку реєстрового козацтва, гетьманом якого, всупереч волі королівських комісарів, було обрано Оліфера Голуба. У листі до київського біскупa Сигізмунд III писав: "Перемогу одержала сильна чернь, не І згодившись з нашою волею, ні з намірами Речі Посполитої, які ґрунтувалися на попередніх постановах з козаками" 125. Для утримання козаків під контролем на сеймі 1623 р. пропонувалося збільшити кількість перебуваючих на королівській службі з 3 до 5 тис. 126. Але брак коштів у казні не дозволив реалізувати цей задум. Більше того, їх не вистачало і на оплату кавалерійського війська. Коли восени 1623 р. коронний гетьман одержав наказ вирушити в Україну, то він не був цілком впевнений у боездатності жовнірів і мав надію отримати допомогу від місцевих магнатів. У листі Станіслава Конєцпольського до брацлавського воєводи Олександра Заславського від 19 листопада зазначалося: "Оскільки прийдеться виконати розпорядження його королівської милості, яке надійшло мені вчора, і виступити з військом проти свавільних куп, дуже прошу Вашу князівську милість, мого милостивого пана, коли виступлю в той край для такої важливої послуги його королівській милості, зволити мені допомогти особою своєю і своїми людьми" 127.

На об'єднання зусиль кавалерійського війська та магнатських загонів мали намір опертися королівські комісари для придушення козацького повстання в Україні під проводом гетьмана Марка Жмайла (1625). Влітку севські воєводи Прохор Воейков та Микита Власєв писали до Розрядного приказу: "Черкасы вывезли из Запорог в украинные городки 70 пушек и под остальных черкас в Запороги послали, чтобы и достольные черкасы из Запорог шли в сход в украинные городки. Да запорожские же де, государь, черкасы в литовских городках накликали к себе в прибавку вольных людей в козаки 20 000 и з Дону твоих государевых Козаков к себе на помощь призвали" 128. Отже, реєстрове

військо ґрунтовно готувалося до боротьби з противником, закликавши під свої стяги навіть донських козаків. Про серйозні наміри повстанців здогадувалися й місцеві власті, які доповідали про це у Варшаву. Тривогу польсько-шляхетського уряду викликали й відомості про зносини козаків з Московською державою. У королівському універсалі містився заклик до "головных панов сенаторов и тамошних именитых людей, чтобы они, совместно с паном гетманом, применили всевозможные средства, годные для подавления этого своеволия" 129.

Похід на Подніпров'я супроводжувався розбоями і насильствами жовнірів над покозаченим населенням. До основних сил приєдналися загони шляхтичів Томаша Замойського, Костянтина Вишневецького, Єлей Заславського, Станіслава Потоцького, Мартина Казановського, Яна Даниловича, Адама Калиновського, Януша Тишкевича. Окремі повстанські загони з Білої Церкви, Фастова, Василькова почали відходити в напрямку Черкас. До цього міста йшло із Запорозжя козацьке військо на чолі з Марком Жмайлом, який організував поблизу Крилова укріплений табір, куди 19 жовтня прибули королівські комісари з ультимативними вимогами. Урядовці пропонували підкоритися старшому, якого призначить Станіслав Конєцпольський, і видати організаторів богуславських, корсунських, канівських та інших виступів, на що одержали "зухвалу відповідь" 130.

Після кількох жорстоких боїв поблизу Курукового озера коронний гетьман 22 жовтня запропонував нові умови перемир'я 131. Два дні в таборі повстанців тривало бурхливе обговорення кожного з його пунктів. Особливе незадоволення викликало прагнення шляхти обмежити кількість реєстрових та вимога видати на розправу організаторів повстання. Зрештою, козацьку булаву козаки передали Михайлові Дорошенку, який і підписав угоду зі Станіславом Конєцпольським.

Згідно з Куруківським договором, козацький реєстр збільшувався до 6 тис., з яких одна тисяча мала постійно перебувати на Запорозжі (в залозі), щоб не допускати туди втікачів з панських маєтків. Водночас козаки зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи в Україні, а також відмовитись від морських походів і стосунків з іноземними державами 132.

Виконання козацтвом умов договору фактично означало ізоляцію тих, хто перебував на державній службі, від інших соціальних верств, у тому числі й людей, які давно вважали себе козаками. Створення шести реєстрових полків за територіальним принципом — Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Чигиринського, Черкаського, Переяславського — мало на меті надати їм поліційні функції як на Січі, так і на волостях перед зростаючим народним рухом. Козаки, які залишилися поза реєстром, з цього часу почали зорганізовуватись у власні структури, обирати старшину і ватажка. Саме нереєстрове козацтво стало в майбутньому найбільш боєздатною і організованою силою національно-визвольного руху.

Неодноразові затримки платні за службу, свавілля королівської адміністрації і окремих шляхтичів викликали зростання невдоволення й серед реєстрових козаків. Про це свідчить їхня рішуча відмова брати участь у війні проти Швеції навесні 1627 р. 133. Влітку того ж року путивльські воєводи повідомляли в Москву, що реєстрове козацтво не бажає більше нести службу польсько-шляхетському уряду, "а как де их не мера будет, и они де пойдут служить государю царю и великому князю Михайлу Федоровичу" 134. Спільно з "випищиками" вони часто без згоди властей ходили в походи на Чорне море, що викликало напруженість у польсько-турецьких стосунках і відповідно гнів магнатів та короля.

З метою попередження народних рухів в Україні наприкінці 1629 р. уряд Речі Посполитої після закінчення війни зі Швецією направив у Київське воєводство значну частину кварцяного війська. Посли київського митрополита Йова Борецького розповідали путивльським воєводам (1630 р.), що лише в районі Києва налічувалося близько 8 тис. жовнірів 135. Вперше правлячі кола шляхетської Польщі наважилися зайняти військами велику територію, населену переважно козаками і незакріпаченими селянами.

Населення багатьох сіл, міст і містечок стихійно піднімалося на боротьбу з гнобителями. Поштовхом для її активізації було запровадження в січні 1630 р. збору подимного. Селяни і міщани активно протистояли введенню нового оподаткування. Вони виганяли збирачів податків, а разом з ними і представників місцевої адміністрації, громили шляхетські маєтки. Згодом окремі виступи переросли у могутнє повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила). З реляції коронного гетьмана Станіслава Конецпольського на варшавському сеймі дізнаємося, що повстанці видавали "універсали, що справа за віру йде, щоб збиралися всі, хто був колись козаком і хто хоче ним бути: обіцяли їм всілякі вольності давні" 136. В цих лаконічних положеннях універсалу чітко простежується глибина усвідомлення козацькими ватажками завдань і перспектив боротьби повстанців. У зв'язку зі значним покозаченням селян і міщан вимога здобуття "козацьких вольностей" означала по суті для них законодавче оформлення особливого правового статусу козацтва. У гасло "боротьби за віру" також вкладався відповідний зміст: визволення краю від польсько-шляхетського панування, знищення католицизму й уніатства.

Автор Львівського літопису відзначав, що населення активно відгукнулося на звернення Тараса Федоровича — "почали ся купити зевсюд" 137. Тисячі селян, жителів міст і містечок Подніпров'я, Брацлавщини, Лівобережжя, Волині приєднувалися до повстанського війська. Навіть шляхта Галичини записувала протестації до актових книг городських судів на своїх підданих, які втікали на Подніпров'я, вливалися до загонів народних месників 138. На початку квітня путивльські воєводи Михайло Бутурлін і Василь Ляпунов доповідали в Москву, що "из Запорог пришло тысяч з 10". Вони ж підкреслювали визвольний характер народного руху: "Збираютца изо всех городков козаки, которые гроши мали (реєстрові.— В. Щ.), и выписные козаки, что были выписаны. А собрався де, выгонять им из Киева и изо всех городков после великодня поляков" 139.

Наприкінці березня 1630 р. повстанці здобули Корсунь, де до них приєдналося майже три тисячі реєстрових, інші разом із жовнірами втекли до Бару, місця розташування головної квартири коронного гетьмана. Тарас Федорович направив посольство до Станіслава Конецпольського і запропонував відмінити чинність Куруківського договору та покарати реєстрових, які перебували при коронному війську, як зрадників. На це Конецпольський дав негативну відповідь і наказав активізувати підготовку до карального походу.

Здійснивши рейд по Подніпров'ю, де до козаків приєдналися десятки загонів повстанців з Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Тарас Федорович організував укріплений табір поблизу Переяслава 140. Маневр козацького війська був зумовлений необхідністю об'єднання сил окремих загонів народних месників на Лівобережній Україні і організації укріпленого табору з використанням Дніпра як природного оборонного рубежа. Охороні переправ через річку, насамперед поблизу міст і містечок, Тарас Федорович надавав великого значення з самого початку виступу. За свідченням Григорія Гладкого, який за дорученням царського уряду в черговий раз прибув в Україну, у повстанській армії налічувалося близько 37 тис. чоловік 141. Враховуючи, що з Січі Тарас Федорович виступив на чолі десятитисячного загону, видається очевидною участь у повстанні широких верств покозачених селян та міщан.

З початку травня протягом трьох тижнів тривали кровопролитні бої під Переяславом. Григорій Гладкий, який перебував в оточеному таборі, розповідав пізніше в Путивлі: "у польских, де государь, людей с черкасы в те три недели бои бывали многие, и на тех де боех черкасы поляков побивали" 142. Достовірність цих фактів посвідчують і листи Станіслава Конецпольського до короля з проханням допомоги. Коронний гетьман визнавав зростаючий опір повстанців, незважаючи на одчайдушні штурми їхнього табору. Становище коронного війська ускладнювалось і активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Вони громили окремі жовнірські частини на шляху до Переяслава, блокували переправи ворога на лівий берег Дніпра. Лише в районі Києва, за свідченням Львівського літопису, повстанці "байдаков 50, а чолнув без лічби спалили, жеби ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону до гетьмана" 143.

Відсутність підкріплень та людські втрати поставили коронне військо у скрутне становище. Крім того, як вказував літописець: "жолніре зась позосталії хотіли конфедерацію на нього (Конецпольського.— В. Щ.) поднести же їх так много погинуло і гине, а не платять їм" 144. Очевидно, саме тому ініціатором переговорів виступив коронний гетьман. У декларації, надісланій Станіславом Конецпольським до табору Тараса Федоровича під назвою "Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорозького", він пропонував припинити військові дії на таких умовах: а) збереження Куруківського договору; б) видача Тараса Федоровича; в) визнання старшого, якого призначить король; г) об'єднання реєстрових, які брали участь у боях з обох сторін; д) розпуск нереєстрового козацтва; е) повернення полонених жовнірів 145.

Пропозиції викликали неоднозначну реакцію в стані повстанців. Більшість козацької старшини, враховуючи критичне становище коронного війська, прагнула використати момент для закріплення своїх прав і привілеїв. Окремі козацькі ватажки, в тому числі і Тарас Федорович, не бажали йти на угоду з шляхтою, тому вони з частиною козаків відійшли на Запорожжя. Подальші переговори від імені повстанців повів Антон БугВін прийняв в основному пропозиції коронного гетьмана, що й було зафіксовано в Переяславській угоді 8 червня 1630 р. 146. фактично вона була спрямована проти інтересів основної маси учасників — "випищиків", селян і міщан, які мали повертатися в панські маєтки. Реєстрове козацтво не було покаране за виступ проти урядових сил. Навпаки, король пішов навіть на певні поступки — реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. чоловік. Це зумовлювалося рядом причин, зокрема складним становищем у рядах коронного війська через затримку платні й наближенням строку закінчення Деулінського перемир'я.

Питання про становище в Україні розглядалося варшавським сеймом 1631 р. У звіті королівських комісарів про наслідки повстання, очолюваного Тарасом Федоровичем, містилася характеристика його рушійних сил: "Річ Посполита має таки зрозуміти, що так само важливо було приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали змоги шаліти, як і тримати в порядку самих козаків, бо ні хлопи без козацького титулу і поради, ані козаки без хлопської сили не змогли б вистояти" 147. Отже, власті розуміли небезпеку об'єднання зусиль селян, міщан та козаків, прагнення одержати козацький "титул", "порад", які йшли від козацьких ватажків і зачіпали інтереси польських властей в Україні. Сигізмунд III звернувся до сенаторів із закликом: "Оскільки їм (козакам.— В. Щ.) нічого не варто за будь-якої нагоди повернутися до звичайної сваволі, для утримання їх у покорі... треба зміцнити Україну надійною охороною" 148.

Прибуття нових жовнірських загонів на Київщину вже в лютому 1631 р. викликало нове піднесення народного руху. Незважаючи на наказ властей про заборону населенню

постачати продовольство запорожцям і підтримувати з ними стосунки, мешканці Ніжина "тех запороских Козаков в город к себе пустили, и кармы им давали, и стояли против их (коронне військо.— В. Щ.) с козаками заодно" 149. За словами очевидця Назара Сахнова, жовніри тричі приступали до штурму міста, але городяни і козаки на чолі із запорожцем Іваном Балиловцем мужньо відбивали атаки противника. Безуспішна облога тривала кілька тижнів. Водночас Тарас Федорович розіслав із Січі на волості заклики про продовження боротьби, на які відгукнулося близько 15 тис. козаків, що зібралися в Черкасах, Переяславі, Каневі, Лубнах, Острі. Севські воєводи повідомляли до Москви: "А будет, де, государь, их сила не возьмет против ляхов стоятъ за веру и за то, чтоб им ис Козаков не выписываться, и козаки, де, государь, хотят побрав норяд и всякие запасы, итить в Запороги и из Запорог прийтить на Дон" 150. Проте Станіслав Конєцпольський через своїх агентів обіцянками і підкупамі реєстрової старшини зумів відмовити перебуваючих на державній службі від підтримки "випищиків". Саме через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла.

Кількісне зростання козацтва й успіхи у протидії польській владі приводили до поступового усвідомлення себе окремою соціальною верствою. Яскравим прикладом цього може послугувати рішення Корсунської ради (жовтень 1632), на якій було декларовано, що "им от крестьянские веры не отступать; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу веса Руси, чтоб государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они, белорусцы и черкасцы, учнут за свою веру стоять по Днепр" 151. Вперше козаки висунули ідею відстоювання своїх прав на певній території, а саме Лівобережній Україні. По суті йшлося про наміри утворення козацької республіки. Від старшинства було усунено Івана Кулагу, а на його місце обрано соратника Тараса Федоровича — Андрія Діденка.

Список старшини Війська Запорозького постає із свідчень учасника наступної козацької ради, на яку зібралися "изо всех украинских городов выборных черкас по пяти человек", тобто фактично верхівка з кожного полку. Це були, зокрема, полковники: Данило Білоцерківець, Тарас Федорович, Оліфер Голуб, Роман Пашенко, Лаврін Писаренко, Михайло Пивоваренко, військові судді Яцина Лютренко та Іван Гиря. Саме цей склад старшини формулював положення інструкції на елекційний сейм, а потім з жалем сприйняв рішення про відмову козакам брати участь у виборі короля: "Прикро і те нам чути, що в.м. пани визнали нас через комісарів куруківських членами тіла Речі Посполитої, а тепер при обранні короля його милості зволите нас віддаляти. Хоч із жалем нам доводиться це терпіти, однак мусимо залишатися при волі м. в. панів, сподіваючися, що в. м. пани схочете обрати такого пана, котрий не захоче чинити кривд кожній нації в їх правах, свободах і вольностях, присягнутих королями, їх мостями; що в.м., наші м. панове, не захочете зичити того нам, вірним слугам, щоб ми втратили надію на милість Бога і в.м. панів, совість, заради яких ми жертвуємо своїми худобами, достатками, врешті і своїм життям" 152.

Підписанням Поляновського мирного договору (1634) закінчилася війна між Московією і Річчю Посполитою. Припинення військових дій на східних кресах останньої зумовлювалося зростаючою загрозою для країни з боку Османської імперії. Турецький султан Мурад IV (1623—1640) настійно вимагав від Владислава IV повного знищення українського козацтва, яке перешкоджало реалізації агресивних планів Стамбула. Разом з тим, повернення в Україну козацьких контингентів не віщувало спокійного життя шляхетським властям. На їх прохання сейм (1635) прийняв постанову "Про припинення козацького свавілля". Серед основних її пунктів було збільшення жовнірських гарнізонів на Подніпров'ї, заборона морських походів запорожців та сприяння їм з боку українських шляхтичів, будівництво Кодацького замку 153. Створення нового форпосту колоніального

режиму шляхти в Україні свідчило про недовіру уряду Речі Посполитої до реєстрового війська та його залоги на Запорозжі.

Розуміючи значення Кодацької фортеці, запорозькі козаки на чолі з гетьманом Іваном Сулимою в серпні 1635 р. штурмом здобули її, знищивши гарнізон найманців. Повстання мало реальні можливості поширитися на все Подніпров'я, але королівським комісарам за допомогою реєстрових вдалося його придушити.

Справу Сулими продовжив Павло Буг, більш відомий в народі як Павлюк. Скасуванням смертного вироку, який було винесено йому за участь у виступі запорожців 1635 р., магнати прагнули використати впливову серед козаків особу для підриву визвольного руху в Україні. Проте власті помилилися, і вже наступного року Чигиринський полк, куди було відправлено Павлюка, відмовився від підпорядкування королівському регіментарю в козацьких справах Лукашу Жолкевському. З обранням на козацькій раді Павла Буга гетьманом (1637) розпочалося нове козацьке повстання.

У листі Станіслава Конецпольського до Владислава IV від 14 серпня 1637 р. йшлося про масове розповсюдження "по містах і містечках" Подніпров'я універсалів Павлюка і його найближчих соратників. В них містилися заклики вступати до козацького війська, а також погрози шляхті розправою у випадках переслідування козаків, навіть не вписаних до реєстру 154. Характерним був універсал Карпа Скидана від 24 жовтня 1637 р адресований "всьому поспільству" українському. В ньому, зокрема, говорилося: "Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержано повідомлення про рішучі задуми жовнірів, які напевно вже збираються до нас в Україну, в чому Бог нехай не допомагає їм. Тому я, силою своєї влади і іменем війська, наказую і підтверджую, щоб ваша милість не залишалася в безпечності, а запасшись кінями, хлібом і зброєю, були готовими протистояти, як годиться лицарям, на цих утискувачів віри нашої грецької, коли буде необхідно" 155. Спеціальне звернення, в якому містився заклик до спільної боротьби "проти цих душманів наших і ворогів нашої віри" 156, адресувалося до реєстрового війська. Універсали знаходили широкий відгук; серед населення і сприяли масовим втечам на Запорозжя. Так, білоцерківський підстароста писав князеві Станіславу Любомирському, що "на Запорозжі зібралося безліч людю і ледве не більше такого, який не має ні самопалів, ні іншої зброї" 157.

Намагаючись запобігти розмаху повстання, коронний гетьман 24 серпня видав універсал, адресований місцевим урядникам, старостам і державцям в Україні, закликаючи заарештовувати і карати реєстрових, які приєдналися до Павлюка. "Незважаючи на присягу,— говорилося в документі,— віру, добродетель і повинність свою по відношенню до величності й.к.м., деякі бунтівники вчинили заколот у Війську й.к.м. Запорозькому і, скаравши старшину, збирають до себе багато свавільного народу. Щоб перешкодити їхньому успіхові, закликаю вас іменем й.к.м., щоб ви тих, які вже приєдналися до свавільної маси народу і протягом двох тижнів не покаються і не повернулися звідти, не вважали козаками і, позбавивши їх всіх вольностей, наданих реєстровим козакам, виконуючим свої обов'язки, старались заарештувати і відіслати до мене. Якщо б ваші милості не змогли їх затримати, то ви маєте карати їхніх жінок і дітей, а будинки їхні знищувати, оскільки краще, щоб на тих місцях росла крапива, ніж розмножувалися зрадники й. к. м. і Речі Посполитої" 158.

Отже, власті насамперед намагалися завдати жорстокого удару по козацтву як рушійній силі визвольного руху проти польсько-шляхетського гноблення. Разом з тим, на волостях утворювалися повстанські загони з покаяного населення. В маєтках чернігівського підкоморія Адама Киселя боротьбу з визискувачами вели його піддані на чолі з Мурком і

Носком, в остерському старостві — загони Івана Коростеля та Пирого 159, на Переяславщині — Богдана Кизима, а на Лубенщині — його сина Кизименка. Козацькі ватажки оголосили збір повстанських сил у містечку Мошни, неподалік від Черкас.

Основна битва між ворогуючими сторонами відбулася 6 грудня 1637 р. поблизу с. Кумейки. Карателі дивувалися високій дисципліні козацького війська, яке йшло табором, вишикуване в шість рядів, чітко розподілене на полки і сотні. Повстанці рухалися з прапорами під грім гарматних пострілів, що, за словами Шимона Окозького, "являло собою досить вражаюче видовище" 160. Перевага кварцяного війська в озброєнні, а особливо в кінноті, вирішила долю бою під Кумейками. Спроби налагодити зв'язок з Лівобережжям для продовження боротьби не увінчалися успіхом. Козацьке посольство до Бахчисараю отримало відмову хана подати повстанцям військову допомогу. Під час переговорів з польним гетьманом Миколою Потоцьким Павла Бута було по-зрадницьки схоплено й відправлено до Варшави на страту. Від імені повстанців акт капітуляції під Боровицею підписав писар Війська Запорозького Богдан Хмельницький, тимчасовим старшим було призначено Ілляша Караїмовича. Під час карального рейду по Лівобережжю жовніри розгромили окремі повстанські загони і жорстоко розправилися з їхніми ватажками Богданом Кизимом, Кизименком, Кушем та ін. 161.

На початку 1638 р. Владислав IV доручив Адамові Киселю та Миколі Потоцькому негайно здійснити ревізію козацького реєстру. На Запорозжя вирушило військо на чолі з королівським комісаром Казимиром Мелецьким, до складу якого входила й частина реєстровців. Спроба штурмом оволодіти Січчю не принесла бажаних успіхів. У листі до Станіслава Конєцпольського Мелецький скаржився: "З допомогою козаків важко воювати проти їх же народу — як вовком орати" 162. Реалізувати урядовий наказ коронний гетьман вирішив при підтримці кварцяного війська, призначивши його керівником магната Стефана Потоцького.

Новий козацький гетьман Яків Острянин в універсалі від 10 березня 1638 р. досить чітко поставив завдання повстанців, а саме: "щоб скинути при божій допомозі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство" 163. Такими ж конкретними мали бути і військові дії. Виступивши із Січі, Острянин головну увагу звернув на розгром жовнірських загонів на Лівобережжі до того, як вони об'єднуються. Кілька сотень козаків на чолі з Дмитром Гунею піднімалися вгору по Дніпру для захоплення головних переправ. Охорона підступів до річки із заходу на Правобережжі здійснювалася загонами Карпа Скидана.

Основні збройні сутички між коронним військом і повстанцями відбулися на Полтавщині, в районі Лубен. Після кількох перемог Яків Острянин зосередив увагу на відбитті нових ворожих сил, які підходили до Лубен, але скоро йому самому довелося відступати до Жовнина 164. Останнім оплотом повстанців став табір на "Старці" — одному із старих дніпровських русел у кількох верстах південніше гирла Сули 165. Більше місяця козаки тримали оборону без зовнішньої підтримки, оскільки загони, які йшли на допомогу з Правобережжя під проводом Нестора Бардаченка, Сави, Соломи, Мурка, Філоненка, були розгромлені. В одному з послань Миколі Потоцькому Дмитро Гуня писав, що козаки "готові померти і всі до останнього зложити голови, ніж прийняти такий мир, як під Кумейками" 166.

Втрапивши надію на допомогу, частина старшини почала виступати за угоду з королівськими комісарами. Оскільки аналогічні переговори під Боровицею завершилися зрадою, Дмитро Гуня з невеликим загonom покинув табір і відійшов на Запорозжя. Переговори з Миколою Потоцьким вели Роман Пешта, Іван Боярин та Василь Сакун.

Разом з Левком Буднівським, Калеником Прокоповичем та Михайлом Манойловичем вони підписали лист на ім'я короля з проханням про помилування 167. Згідно з умовами угоди від 7 серпня 1638 р. повстанці зобов'язувалися здати артилерію, визнати призначених їм старшин і відправити в панські маєтки селян. Невдовзі на козацькій раді в Києві реєстровці прийняли умови, в основу яких було покладено "Ординацію".

Потенціал козацтва як авангарду національно-визвольного руху повною мірою розкрився в 1648—1657 рр. Воно очолило боротьбу проти іноземного гніту і відіграло в ній організуючу роль. Разом з тим, козацтво стало генератором державотворчого процесу, сприяло утвердженню українського народу господарем на своїй землі.

Отже, посилення соціального, національного і релігійного гніту наприкінці XVI ст. спричинило зародження визвольного руху в Україні. Його завдання кристалізувалися в середовищі тогочасної інтелігенції і козацької еліти. Відстоювання козацтвом станових прав переростало в збройну боротьбу з польською владою під прапором православ'я. Прагнення позбутися кріпацтва і релігійних утисків залучало до лав повстанців селян, міщан, представників православного духовенства. Козацькі повстання 20—30-х років XVII ст. знаменували якісно новий етап в історії визвольного руху в Україні. Розширилася соціальна база його учасників, вдосконалювалися форми і методи боротьби, поглиблювалося розуміння її мети і завдань. Зміст закликів козацьких вождів об'єктивно репрезентував інтереси широких соціальних верств: визволення краю від іноземного гніту, ліквідація унії, знищення кріпацтва і встановлення козацького самоврядування. В ході народних виступів козацтво піднялося до ролі провідника національно-визвольного руху.

* * *

Таким чином, генеза станової свідомості зумовлювалася обставинами прикордоння, де зароджувалися стереотипи поведінки і морально-етичні цінності козацтва. Утвердження його духовних засад ґрунтувалося на глибоких історичних традиціях українського народу та необхідності їх захисту перед дискримінаційною політикою уряду Речі Посполитої. Втручання козаків у боротьбу проти засилля уніатства і католицизму привело до відновлення православної церковної ієрархії, помітно вплинуло на культурно-національне піднесення в кінці XVI — першій половині XVII ст. Виступивши авангардом національно-визвольного руху, козацтво не лише усвідомило себе окремим соціальним станом, а й репрезентувало поступ політичного мислення в історичній еволюції українського суспільства, що в свою чергу сприяло становленню національної свідомості.

ПРИМІТКИ

- 1 Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян: Украина и Белоруссия.— М., 1963.— С. 51.
- 2 Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст.— К., 1984.— С. 92, 106—124.
- 3 Яковенко Н. "Чоловік добрий" і "чоловік злий": з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI — середини XVII ст.: *Mediavalia ukrainika*: ментальність та історія ідей.— К., 1992.— Т. 1.— С. 91. [Див. Паралельний світ.]
- 4 Борецький Л. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1988.— С. 323.
- 5 Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1984.— С. 202.
- 6 Кулиш П. А. История воссоединения Руси.— Спб., 1874.— Т. 1.— С. 69.
- 7 Сас П. М. Назв. праця.— С. 121.
- 8 Кравченко І. Світ запорозький та його цінності // Запорозжці. До історії козацької культури.— К., 1993.— С. 27.
- 9 Яворницький Д. І. Назв. праця.— Т. 1.— С. 173.
- 10 Хейзинга Й. Осень средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV вв. во Франции и Нидерландах.— М., 1988.— С. 81.

- 11 Дашкевич Н. П. Рыцарство на Руси — в жизни и поэзии // Чтения ИОНА. — К., 1902. — Кн. 16. — С. 13.
- 12 Czamowski T. Ukraina i Zaporozże czyli historia kozaków.— Warszawa, 1854.— Т. 1.— S. 48—49.
- 13 Dubiecki M. Obszar i studia historyczne.— Warszawa, 1899.— S. 79.
- 14 Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького.— Дніпропетровськ, 1994.— С. 76—77.
- 15 Система карательных мер в Запорожье. Автор — А. Д-ской // Киевская старина, 1883.— Т. XL.— С. 1—2.
- 16 Залізник А. Нариси стародавньої історії України.— К., 1994.— С. 179.
- 17 Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960.— С. 39 — 40.
- 18 Карсавин А. П. Монашество в средние века.— Спб., 1912; Манталамбер А. Монахи запада.— Брюссель, 1971; Печников Б. А. "Рыцари церкви" кто они? Очерки об истории и современной деятельности католических орденов.— М., 1991.
- 19 Bartosz Paprocki. Herby rycerstwa polskiego.— S. 158.
- 20 Ibidem. Panoszą, to jest wysławienie panów i paniąt ziem ruskich i podolskich z męstwa, z obyczajów i z innych spraw pocziwych.— Kraków, 1575.— S. 123.
- 21 Wercszyński Jozef. Publika // Pamiętnik kijowski.— Londyn, 1959.— S. 111 —112.
- 22 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. L- С. 54.
- 23 AGAD. AZ, spr. 153, s. 17.
- 24 Ibid, s. 8.
- 25 Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 73.
- 26 Максимович М. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном.— С. 378.
- 27 Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.— К., 1898.— Т. 1-2.— С. 420.
- 28 Архив ЮЗР.— К., 1887.— Ч. 1.— Т. 7. — С. 233.
- 29 Голубев С. Т. Указ, соч.— Т. 1.— С. 405.
- 30 AGAD. AR II, spr. 1546, s. 4-6.
- 31 Dyaryusz...— S. 27.
- 32 Ibid.— S. 16.

33 Ibid.— S. 90.

34 ЦДІАУ.— Ф. КМФ15, оп. 1, спр. 10, арк. 38зв.; Dyaryusz...— S. 106. 33 Документи Богдана Хмельницького.— С. 30, 35, 38, 41, 43.

36 Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.— С. 320-321.

37 Акты ЮЗР.—Т. 2. — -С. 180.

38 Wisner H. Zygmunt III Waza.— Wrocław — Warszawa — Kraków, 1.991.— S. 9.

39 Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (DR).— Spr. 46, s. 22.

40 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1.— С. 71-72.

41 Голубев С. Т. Указ, соч. — Т. 1. — С. 256.

42 Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 3.

43 Там само.— С. 59.

44 Там само.— С. 66.

45 Фаворський В. А. Церква та національний рух на Україні в XVI — XVII ст. — Харків — Київ, 1929. — С. 50.

46 Volumina legum.— Т. 3.— S. 158.

47 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 2763, s. 12.

48 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1,— С. 3.

49 Борецький І. Назв, праця.— С. 317.

50 Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 7. — С. 290.

51 Там само.— С. 291-292.

52 Борецький І. Назв, праця.— С. 319—320.

53 Жукович П. Указ, соч.— Вып. 3.— С. 43—44.

54 Там само.— С. 45.

55 Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (IP).— Ф- 306, спр. 74(20), арк. 90.

56 AGAD. AR II, spr. 1161, s. 1-2.

57 Ibid, spr. 1164, s. 1.

- 58 Викул П. Киевский митрополит Иов Борецкий (1620—1631 гг.) // Подольские епархиальные ведомости, 1894.— № 27.— С. 48.
- 59 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7,— С. 465.
- 60 Материяли до історії козацьких рухів 1590-х рр.— С. 58.
- 61 Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1584 do 1690.— Т. 2.— S. 150.
- 62 Документы, объясняющие историю Западнорусского края и ею отношения к России и к Польше.— Спб., 1865.— С. 244.
- 63 Археографический сборник...— Т. 7.— С. 81.
- 64 РДАДА— Ф. 124, оп. 1, спр. 1625р. № 2, арк. 2—4.
- 65 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 52.
- 66 Археографический сборник...— Т. 7.— С. 84—85.
- 67 Жуковчч П. Указ, соч.— Вып. 6.— С. 6—7.
- 68 Голубев С. Т. Указ, соч.— Т. 1.— С. 375—376.
- 69 Там само.— С. 370.
- 70 Там само.— С. 333.
- 71 Жукович П. Указ, соч.— Вып. 6.— С. 26.
- 72 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 82.
- 73 Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.— С. 239.
- 74 ЦДІАУ. — Ф. И, оп. 1, спр. 8, арк. 605.
- 75 Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси.— Т. 1.— С. 308-309.
- 76 Крип'якевич І. П. Козаччина у політичних комбінаціях 1620—1630 рр.— С. 65.
- 77 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 112.
- 78 Там само.
- 79 Там само.
- 80 Архив ЮЗР.— Ч. 3,— Т. 1.— С. 340—341.
- 81 Жуковчч П. Указ, соч.— Вып. 6.— С. 168—170.
- 82 Там само.— С. 170.

- 83 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 142—143.
- 84 Баран О. Козаки на імператорській службі в роках 1635 —1636 // Український історик, 1974.— № 1 — 3.— С. 7; Флоря Б. Начало Смоленской войны и запорожское казачество.— С. 444.
- 85 Chynczewska-Hennel T. Op. cit.— S. 103.
- 86 Голубев С. Т. Указ. соч.— Т. 1.— С. 502.
- 87 Там само.— С. 504.
- 88 Там само.— С. 505.
- 89 Архив ЮЗР.— К., 1861.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 208—214.
- 90 Голубев С. Т. Указ, соч. — Т. 1. — С. 531.
- 91 Sprawy ukraiinne, przyczynek do dziejów polskich tatarskich i tureckich XVI wieku.— S. 195.
- 92 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 150.
- 93 Там само.— С. 139.
- 94 Там само.— С. 144.
- 95 Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.— К., 1989.— С. 159-160.
- 96 Документи Богдана Хмельницького.— С. 81.
- 97 Там само.— С. 107.
- 98 Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620.— S. 27.
- 99 Kromka Polska Marcina Bielskiego.— Т. 3.— S. 1689.
- 100 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 39.
- 101 Селянський рух на Україні 1569 — 1647 pp.— С. 346.
- 102 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 306.
- 103 Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584-1620.— S. 24-25, 64-66.
- 104 Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 151.
- 105 Антонович М. Студії з часів Наливайка. — С. 6.
- 106 Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620.— S. 80.

- 107 Volumina legum.— Т. 2.— S. 364.
- 108 Архив ЮЗР. — Ч. 3.— Т. 1.— С. 131.
- 109 Zbior pamiętników do dziejów polskich.— Warszawa, 1858.— Т. 2.— S. 218; Сас П. М. Назв. праця.— С. 223—228.
- 110 Селянський рух на Україні 1569—1647 pp.— С. 348.
- 111 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 110.
- 112 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 328.
- 113 Volumina legum.— Т. 2.— S. 447.
- 114 ЦДІАУ.— Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 36—38; Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 127.
- 115 Volumina legum.— Т. 3.— S. 16.
- 116 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 191.
- 117 Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 509 — 510.
- 118 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 144—145.
- 119 Селянський рух на Україні 1569—1647 pp.— С. 352.
- 120 Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620.— S. 144.
- 121 Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 pp.). — К., 1975. — С. 98.
- 122 Селянський рух на Україні 1569—1647 pp.— С. 167.
- 123 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 258.
- 124 Pamiętnik wojny Chocimskiej.— Petersburg, 1854.— S. 44.
- 125 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 261.
- 126 Там само.— С. 281.
- 127 Селянський рух на Україні 1569—1647 pp.— С. 185.
- 128 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 55.
- 129 Там само.— С. 64.
- 130 Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego.— S. 321.

- 131 Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 354, s. 57.
- 132 Національна російська бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (ВР). — Ф. 971, спр. 76, арк. 1—4; Архив ЮЗР.— Ч. 3,— Т. 1.— С. 285—291; Дневник похода против Козаков запорожских (1625 г.) //Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Вып. 2.— С. 142—147.
- 133 РДАДА.— Ф. 124, оп. 1, спр. 1626р. № 1, арк. 6.; Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie (DR).— Spr. 354, s. 57.
- 134 Акты МГ.— Т. 1.— С. 215.
- 135 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 82.
- 136 Селянський рух на Україні 1569—1647 pp.— С. 239.
- 137 Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження.— К., 1970.— С. 106.
- 138 Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwu tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1909. — Т. 20. — S 289
- 139 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 82.
- 140 ЦДІАУ. — Ф. И, оп. 1, спр. 8, арк. 838.
- 141 Куліш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 317.
- 142 Історія України в документах і матеріалах.— К., 1941.— Т. 3.— С. 89.
- 143 Львівський літопис.— С. 108—109.
- 144 Там само.— С. 110.
- 145 Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 345, 346.
- 146 AGAD. AR II, spr. 1517, s. 1-2.
- 147 ЦДІАУ. — Ф. 1230, оп. 1, спр. 142, арк. 281.
- 148 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 96.
- 149 РДАДА.— Ф. 210, оп. 1, Приказний стіл, стовп. 40, арк. 64.
- 150 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 110.
- 151 Там само,— С. 129.
- 152 Мицик Ю. А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Мат. шостих. всеукр. істор. читань.— Київ—Черкаси, 1997.— С. 30.

- 153 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 148.
- 154 Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (ІР).— Ф. 2, спр. 13402, арк. 299 зв.
- 155 Dyaryusz...— S. 26.
- 156 Ibid.— S. 27.
- 157 Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (ІР).— Ф. 2, спр. 13402, арк. 265.
- 158 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 179.
- 159 ЦДІАУ.— Ф. 48, оп. 1, спр. 874, арк. 2.
- 160 Dyaryusz...— S. 50.
- 161 Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (ІР).— Ф. 1, спр. 54483, арк. 7 зв.; Dyaryusz...— S. 70.
- 162 Історія України в документах і матеріалах.— Т. 3.— С. 98.
- 163 Самійло Величко. Назв. праця.— Т. 1.— С. 294.
- 164 ЦДІАУ.— Ф. КМФ15, оп. 1, спр. 10, арк. 38.
- 165 РДАДА. — Ф. 181, оп. 1, спр. 54/74, арк. 17.
- 166 Dyaryusz...— S. 151.
- 167 ЦДІАУ. — Ф. 11, оп. 1, спр. 85, арк. 1-2.
- ВИСНОВКИ

Важливу ланку еволюції українського суспільства пізнього середньовіччя та початку нової доби становила козацька верства, що позначилося на всіх сторонах його життя: економічному, політичному та соціальному розвитку, етнокультурних процесах. В умовах іноземного панування козацтво виступило захисником українського етносу перед загрозою фізичного знищення і духовної асиміляції. Сформувавшись із представників різних соціальних станів, воно стало виразником загальнонародних інтересів, мало визначальний вплив на становлення національної свідомості українців.

Незважаючи на відсутність державності, жорстку політику уряду Речі Посполитої, козацтво зуміло добитися визнання за собою окремого юридичного статусу, який визначав місце козаків у системі соціально-економічних та політичних відносин. Одночасно утвердилися морально-етичні цінності "людей лицарських", що позначилося на їхньому світобаченні та нормах поведінки. Все це дає підставу констатувати, що на середину XVII ст. козацтво остаточно сформувалося як соціальний стан українського суспільства.

Гене́за козацтва була закономірним результатом вікової боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками в зоні "Великого кордону", який розділяв європейську та азійську цивілізації. Наявність типологічно подібних соціальних явищ у Болгарії, Угорщині, Трансільванії, Волощині, Московії свідчить про певні закономірності організації вільної людності, не обмеженої державними правовими нормами. Всі вони виникли і розвивалися в межах одного хронологічного періоду (XV—XVI ст.) і мали багато спільних рис внутрішнього устрою, господарських і військових занять, соціального становища. Водночас, подібність українського козацтва до аналогічних явищ не виключала його специфіки та унікальності щодо місця й ролі у вітчизняній історії. Адже еволюція козацтва в Україні сприяла утворенню вищої форми суспільної організації — держави, в формуванні якої воно відіграло провідну роль.

Аналоги козакування відомі на українських теренах з давніх часів. Проте наявні джерела дають підставу стверджувати, що лише з другої половини XV ст. охоронці південного прикордоння й ухадники-промисловці дістали назву козаків. При цьому вони не виходили за межі своєї становості, не звільнялися від обумовлених нею обов'язків. По суті, в литовську добу козакування проявляло себе як побутове явище. Чисельне зростання і консолідація козаків, зокрема через організацію Запорозької Січі, привертали увагу властей. Тим паче, що вже в середині XVI ст. на Подніпров'ї та Поділлі козацтво переросло в окрему групу населення з певним видом занять і специфічним способом життя.

Різноманітні суспільні процеси мали безпосередній вплив на джерела формування козацтва. Необхідність відсічі татарської агресії в кінці XV — на початку XVI ст. зумовило створення литовським урядом контингенту військовослужбової людності на південному прикордонні. Таким чином, до козакування прилучалися старостинські й магнатські служебники і самі представники місцевої адміністрації. ухадництво поклиало на широкі степові простори велику хвилю людей, мало пов'язаних з безпосереднім матеріальним виробництвом, переважно вихідців із міст та містечок. Хоча цілком ймовірно, що козацьким промислом займалися й селяни.

Поглиблення суспільного поділу праці та розвиток товарногрошових відносин в першій половині XVI ст. супроводжувалися консолідацією панівних верств, що проявлялося в ліквідації численних ступенів феодальної ієрархії. В результаті переважна більшість українського боярства південних областей складала нову хвилю формування козацтва. Польська експансія і посилення соціального та національно-релігійного гноблення наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. привели до покозачення широких верств селянства та міщанства, частина яких здобула козацькі права. Ряди козацтва поповнювалися також представниками шляхти як українського, так і польського походження.

Основи формування станових ознак українського козацтва закладалися шляхом залучення запорожців на державну службу. Водночас генеза козацьких прав зумовлювалася історичним досвідом, спиралася на певні традиції суспільного життя. Звільнення від феодальних податків та повинностей і право на володіння маєтностями за відбування військової служби мало боярство. На відміну від останнього, козаки одержували за державну службу платню грошима і сукном. До середини XVII ст. зустрічалися лише поодинокі випадки надання землі реєстровим. Разом з тим фактичне землеволодіння фермерського зразка стало економічним підґрунтям козацького стану. Власне судочинство було привілеєм шляхти, як і особливе адміністративне підпорядкування. Зародження цих елементів у життєдіяльності козацтва належить до створення реєстрового війська. Управління козацтвом, включаючи й виконання судових функцій, закріплювалося

за старшим Війська Запорозького. Згодом з'явилася посада військового судді, який у своїй діяльності спирався на козацьке право, вироблене в січовій громаді. За відсутності в Україні державності, засиллі магнатів і шляхти у суспільному житті, козацтво було повністю позбавлене політичних прав, проте польські власті, переслідуючи амбіційні зовнішньополітичні плани, змушені були йти на компроміс із козаками: при веденні військових кампаній та вирішенні конфесійних питань.

Право на політичну діяльність козацтво здобуло шаблею лише в середині XVII ст., створивши власну державу.

Вагомим чинником зростання чисельності козацтва з другої половини XVI ст. стала Запорозька Січ як форпост боротьби проти татарської агресії, а згодом — центр визвольного руху в Україні. Запорозька громада поповнювалася вихідцями з різних соціальних верств української людності та представниками інших народів. Адекватним її відображенням постало й реєстрове військо, перебуваюче на державній службі. При цьому переважну більшість козаків становили українці. Розширення козацьких рядів супроводжувалося започаткуванням родинних династій майбутньої суспільної еліти — Байбузів, Волевачів, Ворон, Гирь, Голубів, Гордієнків, Дорошенків, Кулаг, Сулим, Федоровичів, Хмельницьких. Перед Національно-визвольною війною кожний четвертий мешканець Центральної України належав до козацтва. В процесі його генези реально постало два прошарки: старшина і рядові козаки. Їх матеріальне, а, відповідно, й суспільне становища, помітно різнилися. Козацька верхівка походила, як правило, з бояр та шляхти, що вплинуло на формування рис її соціального обличчя. До рядового козацтва, основним джерелом прибутків якого було лицарське ремесло, входили не лише нерестрові, але й городові, приватні козаки, більшість перебуваючих на королівській службі.

Правове утвердження козацького стану мало досить тернистий шлях через прагнення польської шляхти до необмеженої влади в тогочасному суспільстві. Суттєвою перепорою цього процесу було також іноземне панування в Україні. Проте несприятливим обставинам козацтво, як нова суспільна сила, протиставило могутній заряд енергії і рішучість дій. На кристалізацію станових прав мали вплив взаємовідносини козаків з представниками різних соціальних верств, а також з місцевою та центральною владою. Основні елементи суспільних привілеїв козацтво перейняло від бояр та шляхти, а затвердження урядом Речі Посполитої реєстрового війська в 70-х роках XVI ст. знаменувало початок визнання нового соціального стану. За реєстровими закріплювався цілий ряд прав і привілеїв — вольностей", що вирізняли козаків з-поміж інших верств тогочасного суспільства: звільнення від державних податків і повинностей, окреме адміністративне підпорядкування та судочинство, право на володіння земельними маєтностями. Проте, польські власті вбачали в козаках реальну загрозу своєму пануванню в Україні через участь запорожців у повстаннях в кінці XVI — першій половині XVII ст. Звідси — поява кількох спеціальних постанов варшавського вального сейму, якими суттєво обмежувалися і навіть скасовувалися козацькі права. Повною мірою їх відновлення було зафіксоване у Зборівському договорі 1649 р. та "Березневих статтях" 1654 р. Правові норми цих документів знаменували також перетворення козацтва на соціальний стан Української козацької держави. Економічні й політичні важелі влади перейшли до рук старшини, яка сконсолідувалась у привілейований соціальний прошарок.

Стереотипи поведінки та морально-етичні цінності козацтва зароджувалися в суворих умовах прикордоння. Своєрідною ейкуменою генези козацької самосвідомості стала запорозька громада. Водночас на утвердження духовних основ становості козацтва великий вплив мали вікові традиції українського етносу. Значної енергії цьому процесові надало культурно-національне піднесення в кінці XVI — першій половині XVII ст. Одним

із найважливіших його здобутків стало усвідомлення власних історичних традицій, виражене через культ пам'яті й спрямоване на виховання патріотизму на зразках минулого. Дослідницькі пошуки письменників-полемістів Герасима Смотрицького, Захарії Копистенського, Йова Борецького зводилися до встановлення безперервності історичного процесу від княжої Русі до України. Тісні контакти з ними козацької старшини зумовили активізацію виступів запорожців проти засилля уніатства та католицизму на захист православ'я, сприяли розвитку освіти, науки й культури. Ідея відданості вірі та звичаям предків відіграла роль духовного опортюна, що протистояло асиміляторським інквизиторам Речі Посполитої. У боротьбі за відстоювання прав і привілеїв козацтво поступово усвідомлювало себе окремим соціальним станом. Етнічна свідомість і запорозький гарт утверджували в козаках почуття власної гідності, лицарських ідеалів вірності, доблесті й честі. Ці поняття в ході національно-визвольного руху поширювалися з козацького середовища й на інші верстви населення. Тому цілком природно, що саме світоглядні засади козацтва стали одним із вагомих чинників національної свідомості українців, а серед тогочасної європейської спільноти останні дістали назву "козацького народу".

У формуванні козацької верстви простежуються три етапи. Перший охоплював час з другої половини XV до 50—60-х років XVI ст., коли на теренах південного прикордоння утворилася окрема група населення з певним видом занять і специфічним способом життя. Другий етап припадає на 70—80-ті роки, протягом яких постановами уряду Речі Посполитої козакам надавалися специфічні права та привілеї. Останні почали поширюватися й на інші контингенти запорожців, які залучалися до участі у військових кампаніях. Це зумовило зародження у суспільній свідомості козацького ідеалу — вільної людини з певними імунітетними правами. Третій етап пов'язаний з боротьбою за відстоювання "вольностей". У ньому чітко простежуються два періоди: з часу повстання під проводом Криштофа Косинського (1591 — 1593) до середини 20-х років XVII ст., коли переважали дипломатичні методи; наступний характеризувався серйозними збройними конфліктами з владою. Логічним завершенням останнього стала Національно-визвольна війна. Утвердження пріоритету козацтва у виконавчих структурах Української держави забезпечило йому привілейоване становище в суспільстві.

Формування козацького стану нерозривно пов'язане з відродженням української державності. Демократичні засади суспільних відносин, вироблених в запорозькій громаді, активно поширювалися на волості під час козацьких повстань в кінці XVI — першій половині XVII ст. Таким чином, козацтво пере-хопило естафету державотворчої функції у представників князівських родин та шляхти. Очоливши національно-визвольний рух, воно зробило значний поступ в еволюції політичної думки українського етносу. Прагнення козацтва здобути автономію в межах Речі Посполитої трансформувалося в ідею створення власної держави, яка реалізувалася в ході Національно-визвольної війни.